

ქველ ჯუხუთრს ელჟეუოლაუჟი სეხელუნიჟო

საქართველოს სსრ უმაღლესი და საშუალო სპე-
ციალური განათლების სამინისტროს შიერ დაბ-
რეცელებულია დამხმარე სახელმძღვანელოდ ის-
ტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის

გამომცემლობა „განათლება“
თბილისი — 1968

პ ა ტ ო რ ი ს ა გ ა ნ

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სსრ კავ-
შირის ხალხთა ისტორიის კათედრა რამდენიმე წელია
ამზადებს რუსეთის ისტორიის დამხმარე სახელმძღვა-
ნელოებს ქართულ ენაზე.

ასე არის დამზადებული წინამდებარე წიგნი. მასში
განხილულია IX—XIII საუკუნეთა რუსეთის ისტორი-
ის ძირითადი პრობლემები ქრონოლოგიური თანმიმ-
დევრობით.

ამ წიგნში რუსეთის ძველი ისტორიის ძირითად
პრობლემებზე მოთხრობილი ისტორიული ფაქტები
რუსული და უცხოურ ენებზე არსებულ პირველწყა-
როებზე კვლევა-ძიებითი მუშაობის შედეგად მოპოვე-
ბული მასალა არ არის. იგი, უმთავრესად, რუსი ისტო-
რიკოსების გამოკვლევათა საფუძველზეა დაწერილი.

აქ ყოველი მნიშვნელოვანი საკითხის მიმოხილვისას
გამოყენებული სპეციალური ლიტერატურა სქოლიოში
არის მითითებული, როგორც წესი, რათა მკითხველს
საშუალება ექნეს უფრო ვრცლად გაეცნოს ამა თუ იმ
საკითხს, ზოლო სტუდენტობა წამოყენებული საკითხის
დასაბუთებას რომ შეეჩვიოს, წიგნში უმთავრესად
პირველწყაროებიდან მოტანილი ტექსტებია მოშველე-
ბული. ამ გზით ახალგაზრდობა სპეციალური ლიტერა-
ტურისა და წყაროების გამოყენების ეთიკასაც შე-
ეჩვევა.

ავტორისათვის შეუმჩნეველი არ დარჩენილა, რომ
წინამდებარე წიგნში ზოგიერთი საკითხი პეტ-ნაქლები
სისრულით არის განხილული, მაგრამ ვიმედოვნებთ,
რომ ძველი რუსეთის შესახებ საკითხაუი წიგნი ქარ-
თულ ენაზე უკანასკნელად არ იბეჭდება და ახალი თა-
ობის ისტორიკოსები გამოასწორებენ ამ ნაკლს.

ქველი რუსეთის ისტორიის ძირითადი წერილობითი წყაროები

ქველი რუსეთის ისტორიის წერილობით წყაროებს ჩვენამდე ბევრს არ მოუღწევია, მაგრამ, რაც გადარჩა, მდიდარი ცნობების შემცველია; ასე რომ, ისტორიკოსებმა შეძლეს ქველი რუსეთის ცხოვრების სურათის აღდგენა.

ამ წერილობითი წყაროების უმეტესობა რუსულ ენაზეა, თუმცა არა ერთი მნიშვნელოვანი ცნობა უცხო ავტორების თხზულებებშიც არის დაცული.

რუსულ ენაზე არსებულ წყაროთაგან, ყველაზე დიდი მნიშვნელობა რუსულ მათიანეს აქვს. ქველი რუსული მათიანე დიდძალი ისტორიული მასალის შემცველი ძეგლია და მისი მოკლე მიმოხილვა საჭიროა.

რუსული მათიანის უძველესი ხელნაწერის დედანი ჭერჯერობით აღმოჩენილი არ არის, დღეს ხელთა გვაქვს მხოლოდ მე-14 საუკუნეში გადაწერილი პირი. ეს ხელნაწერი, 1377 წელს, სუზდალის მთავრის დამიტრი კონსტანტინეს ძის შეკვეთით, ლავრენტი ბერს გადაუწერია. ლავრენტი ერთგან შენიშნავს, რომ მათიანის ტექსტს ის უძველესი ხელნაწერიდან იწერდა, რომელიც დაზიანებული ყოფილა და ამის გამო სიტყვების ამოკითხვა უძნელდებოდა თურმე. ამ ნიადაგზე მას არა ერთი ადგილი შეეძლომით გადაუწერია კიდევ.

მე-14 საუკუნის მათიანის ამ ხელნაწერს დღეს, სამეცნიერო ლიტერატურაში, „ლავრენტის ნუსხა“ ეწოდება. ამ უძველეს ნუსხაში მეცნიერთა ყურადღებას იქცევს ხელნაწერის ის ნაწილი, რომელშიც ამბები უძველესი დროიდან 1110 წლამდეა მოთხრობილი. ნაგვიანევი ხანის რუსული მათიანის რომელ ნუსხასაც ახ ავიღებთ, ყველგან — უძველესი დროიდან მოკიდებული 1110 წლამდე მომხდარი ამბები — თითქმის ერთნაირად არის განმეორებული, ხოლო შემდეგი წლების ამბები სხვადასხვა ხელნაწერში სხვადასხვა რედაქციით არის მოთხრობილი, ზოგჯერ ერთიმეორისაგან სრულიად განსხვავებულად. ამის გამო

მკვლევარები იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ერთ დროს რუსული მატია-
ნე უძველესი დროის ამბებიდან იწყებოდა და 1110 წლის ფაქტების
აღწერით მთავრდებოდა.

რუსული მატიანის ეს ძველი რედაქცია სამეცნიერო ლიტერატურაში
იწოდება ხან „Начальная летопись“-ად („თავდაპირველი მატიანე“)
ხან „Повесть временных лет“-ად (მომხდარი ამბების თხრობა დრო-
თა წლების მიხედვით). ეს სახელწოდებანი XVIII—XIX საუკუნეების
რუსეთის ისტორიკოსების მიერაა შექმნილი. თვით ამ „თავდაპირველ
მატიანეს“ არავითარი სათაური არ აქვს. „ლავრენტის ნუსხაში“ იგი
უსათაუროდ არის და ასეთი წინადადებით იწყება: «Се повести вре-
менных лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Кыеве
нача первее княжити и откуда Русская земля стала есть»,
აი ეს წინადადება რუსეთის ისტორიკოსებმა შეამოკლეს და გააკეთეს
ძეგლის — სახელწოდებად «Повесть временных лет».

როგორც აღნიშნული იყო, „ლავრენტის ნუსხაში“ დაცული არის,
ერთ დროს ცალკე არსებული, ძველი რუსული მატიანე, რომელშიც
ამბები უძველესი დროიდან 1110 წლამდე იყო მოთხრობილი. ამ ძეგ-
ლით იწყება სხვა რუსული მატიანეებიც, მაგრამ რადგან „ლავრენტის
ნუსხა“ მეთოთხმეტე საუკუნის ძეგლია და ამაზე აღრინდელი რუსული
მატიანის ხელნაწერი ჭერჯერობით აღმოჩენილი არ არის, ამავე დროს,
თვით ლავრენტი ბერის ცნობით, რაკი უძველესი ხელნაწერიდან გად-
მოიწერა ტექსტი, მკვლევართათვის, „ლავრენტის ნუსხაში“ დაცული
უძველესი მატიანის ტექსტს, დიდი მნიშვნელობა აქვს. ძველი რუსული
მატიანე ახლა საფუძვლიანად არის შესწავლილი და დადგენილია,
რომ 1116 წელს ეს ძველი მატიანე იმ სახით, როგორც იგი ახლა
„ლავრენტის ნუსხაშია“ დაცული, უკვე არსებობდა. ასეთი დასკვნა
განაპირობა „ლავრენტის ნუსხაში“ 1110 წლის ამბების აღწე-
რის შემდეგ დაცულმა მინაწერმა. მინაწერში ვკითხულობთ:
«Игумен Силивестр святого Михаила написав книги си ле-
тописец, надеясь от бога милость прияти, при князи Володи-
мере, княжащю ему Кыеве, а мне в то время игуменящю у
святого Михаила в 6624, индикта 9 лета; а иже чтеть книги
сия, то буди ми в молитвах... ეს ტექსტი ასე უნდა ითარგმნოს:
„წმინდა მიხეილის (სახელობის მონასტრის) ილუმენმა სილიბისტრომ
დავწერე წიგნი ესე მატიანე, ღვთისაგან მოწყალეების მიღების იმედ-
ულმა, ვლადიმერ მთავრის დროს, მისი კიევეში მთავრობის ჟამს, მე
კი ამ დროს წმ. მიხეილის (მონასტერში) ვილუმენობდი, 6624 წელს,
ინდიქტიონის მე-9 წელს. ხოლო ვინც ეს წიგნი წაიკითხოთ ლოცვა
ჰყავთ ჩემთვის“. აქ წელი „ქვეყნის გაჩენიდან არის ნაანგარიშევი და
ახ. წ. აღ-ით კი ეს თარიღი 1116 ნიშნავს (6624—5508=1116). როგორც

ჩანს, ამ მინაწერში კიევის მთავრად ვლადიმერ მონომახი იხსენიება. ვლადიმერი კიევში 1113 წელს მიიწვიეს მთავრად. მაშასადამე, 1116 წელს, უძველესი დროიდან 1110 წლამდე მომხდარი ამბების შემცველი ძველი მატრიანე უკვე არსებობდა. მაგრამ ახლა დადგენილია, რომ სილიბისტრო ილუმენს 1116 წელს ძველად არსებული მატრიანე ვლადიმერ მონომახის მითითებით გადაუმუშავებია და ახალი რედაქციის მატრიანე შეუქმნია (სილიბისტროსეული). სილიბისტროს კი ხელთ ჰქონია კიევის მღვიმეთა მონასტრის ბერის — ნესტორის მიერ 1113 წელს გადამუშავებული მატრიანე. ნესტორ ბერს დიდი მთავრის, სვიატოპოლკ იზიასლავის ძის სურვილისამებრ ჰქონდა ცნობები შეტანილი მატრიანეში. ვლადიმერ მონომახი კიევში მომხდარი დიდი აჯანყების შემდეგ მიიწვიეს კიევში დიდ მთავრად და, როგორც ჩანს, სილიბისტრო ილუმენს იგი მატრიანის ახლად რედაქტირებას ავალებს. მკვლევარნი ვარაუდობენ, რომ კიევის მღვიმეთა მონასტერმა 1118 წელს ისევ გადაამუშავა ძველი მატრიანე ვლადიმერ მონომახისათვის კიდევ უფრო მისაღები სახით და მოკლე დროში ძველი მატრიანის სამი რედაქცია წარმოიშვა. 1116 წლის და 1118 წლის რედაქციის ძველ მატრიანეთაგან ჩვენამდე მხოლოდ ორმა მოაღწია. როგორც ვთქვით, პირველი დაცულია „ლავრენტის ნუსხაში“, ხოლო მეორე ე. წ. „იპატის ნუსხაში“ (ასე ეწოდება რუსული მატრიანის კრებულის იმ ხელნაწერს, რომელიც იპოვეს ქ. კონსტრომაში წმ. იპატის სახელობის მონასტერში. „იპატის ნუსხა“ მე-15 საუკუნის დასაწყისის ხელნაწერი უნდა იყოს; არსებობს მოსაზრება, რომ ის შეიძლება მე-14 საუკუნისა იყოს.

მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, რომ ეს ორი ძველი რედაქციის მატრიანე, ლავრენტის და იპატის ნუსხები, დაიწერა უფრო ძველი, მე-11 საუკუნეში არსებული მატრიანეების საფუძველზე.

დღეს ძველი რუსეთის სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიისათვის „ლავრენტის ნუსხას“ და „იპატის ნუსხას“, სხვებთან შედარებით, ყველაზე დიდი მნიშვნელობა აქვს მკვლევართათვის. საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენამდე მოღწეულ რუსულ მატრიანეებს, რუსეთის ამა თუ იმ საუკუნის ისტორიისათვის, რა თქმა უნდა, თავისი მნიშვნელობა აქვს.

„ლავრენტისა“ და „იპატის“ ნუსხებში დაცული ძველი მატრიანის შესწავლამ ცხადყოფს ამ ძეგლის კომპილატური ხასიათი. აქ გამოყენებულია X—XI საუკუნეების ქრისტიანულ სამყაროში ცნობილი გიორგი ამარტოლის თხზულება, რომელიც X—XI საუკ. ბერძნული-

დან სლავურ ენაზე ითარგმნა ბულგარეთში. გიორგი ამარტოლს კიდევ ასახელებს რუსი მემატიანე თავის თხზულებაში. ამარტოლის თხზულების სლავური თარგმანიდან სიტყვასიტყვით ვადმოწერილია ზოგიერთი ადგილი. ასევე გამოუყენებია რუს მემატიანეს ბერძნულიდან სლავურ ენაზე თარგმნილი „ბასილ ახალის ცხოვრება“. აქედან აქვს ვადმოწერილი რუს მემატიანეს იგორის 941 წლის კონსტანტინოპოლზე ლაშქრობის აღწერილობა.

დასავლეთ სლავების მიერ თარგმნილ ძეგლებს გარდა, მემატიანეს გამოყენებული აქვს რუსული ორიგინალური წყაროები, წმინდანთა ცხოვრებანი და სხვადასხვა თქმულებანი, მაგალითად წმინდანთა შორის შერაცხილების, დიდი მთავრების, ოლგას და ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის ცხოვრება, ამბავი რუსი მთავრების — ბორისისა და გლების დაღუპვის შესახებ, ამბავი კიევის მღვიმეთა მონასტრის დაარსების შესახებ. რუს მემატიანეს ხელთ ჰქონია კიევში დიდი მთავრების არქივში დაცული, კიევის დიდი მთავრების მიერ ბიზანტიის იმპერატორებთან დადებული ხელშეკრულებები. მემატიანეს ტექსტუალურად შეუტანია ოლეგისა და სვიატოსლავის მიერ ბიზანტიის იმპერატორებთან დადებული ხელშეკრულებები თავის მათიანეში. დღეს საისტორიო მეცნიერება ბიზანტიასა და კიევის რუსეთს შორის დადებულ ხელშეკრულებებს მხოლოდ რუსულ მათიანეში დაცული ტექსტების მიხედვით იცნობს. ბერძნული ტექსტები არ გადარჩენილა, ასევე არ გადარჩენილა კიევის დიდი მთავრების არქივში დაცული ამ ხელშეკრულებათა დედნები.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, რუსი მემატიანე ხელშეკრულებათა ტექსტებს არქივში დაცულ დედნებიდან კი არ იწერდა თითქოს, არამედ ხელშეკრულებათა პირებიდან. ამ მოსაზრებას იმით ასაბუთებდნენ, რომ მათიანისეულ ტექსტებში შეცდომებია დაშვებული. დაუსაბუთებელი მოსაზრებაა. მე-14 საუკუნის მოღვაწე ლავრენტი ბერი განათვითონ არ წერს, რომ ძველი და დაზიანებული ხელნაწერიდან ვიწერდი მათიანის ტექსტს და სიტყვებს ვერ ვარჩევდიო? და განა დედნიდან თუ იწერს ადამიანი შეცდომას არ დაუშვებს?

მკვლევართა აზრით, რუს მემატიანეს რომელიმე ბულგარულ თხზულებიდან უნდა ჰქონდეს ამოღებული ფილოსოფოსის სიტყვა, რომელსაც თითქოს ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე ქრისტიანობის მიღების წინ ისმენდა ბიზანტიიდან გამოგზავნილი მისიონერისაგან. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს მოსაზრება დასაბუთებული არ არის. „ფილოსოფოსის სიტყვაში“, რომელიც რუს მემატიანეს შეუტანია თავის თხზულებაში, არაფერი ისეთი არ არის, რომელსაც ქრისტიანი რუსი საეკლესიო მოღვაწე ვერ შეთხზავდა ქრისტიანული ლიტერატურის საფუძველზე. ჩვენ ვემხრობით იმ მკვლევარებს, რომელთაც რუსულ ძველ მათიანეში შეტანილი „ფილოსოფოსის სიტყვა“ თვით რუსი მე-

მატიანის შეთხზულად მიაჩნიათ. აქ მოთხრობილია ბიბლიური ზღაპარი ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტიანობის ჩამოყალიბებამდე. ასეთი თხრობა ყოველ განათლებულ ქრისტიან რუსს შეეძლო იმ დროს.

წერილობით ძეგლებს გარდა, ძველ რუს მემკვიდრეებს გამოყენებული აქვს ლეგენდები, ზეპირი გადმოცემები და ხალხური ლექსები ამა თუ იმ ენერგიული რუსი მთავრის შესახებ. რა თქმა უნდა, კრიტიკული ანალიზის გარეშე ძველი რუსული მათიანის გამოყენება არ შეიძლება, მაგრამ ამ ძეგლმა უალრესად მნიშვნელოვანი ცნობები მიაწოდა რუსეთის ისტორიის მკვლევარებს. ძველი რუსი მემკვიდრეების დედალი სამშობლოს წინაშე ფასდაუდებელია, მიუხედავად იმისა, რომ ზემოთხსენებული კლასობრივი მიკერძოებით აღწერენ ისტორიულ ფაქტებს, საზოგადოების დაბალი ფენების შესახებ ცნობებს ან სულ არ გვაწვდიან, ანდა ძალიან მცირედ. რუსული მათიანეების კრიტიკულად შესწავლას დიდი ამაგი დასდო აკადემიკოსმა ა. ა. შანშატოვმა. მის ეკუთვნის კაპიტალური ნაშრომი: «Разыскания о древнейших русских летописных сводах». შანშატოვის შემდეგ რუსულ მათიანეებზე მუშაობა განაგრძეს ე. ისტრინმა, ნ. ნიკოლსკიმ და მ. პრისელკოვმა. ძველი რუსული მათიანეები არაერთხელ არის გამოცემული საბჭოებლებით. „ლავერენტის ნუსხა“ 1950 წელსაც გამოსცა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიამ¹.

მატიანესთან ერთად, ძველი რუსეთის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს „რუსული სამართლის კრებულს“. ამ ძეგლს ძველ რუსულ ენაზე «Русская Правда» ეწოდება. დღეს, ამ ძეგლის ასამდე ხელნაწერია დაცული რუსეთის სიძველეთსაცავებში. თავისი შინაარსით ეს ნუსხები სამად არის დაჯგუფებული მკვლევართა მიერ, ე. ი. ერთიმეორისაგან ასხვავებენ სამ რედაქციას: მოკლე, გრძელ და შემოკლებულს. ეს ძეგლები სხვადასხვა დროს ჩამოყალიბებულა.

ისტორიკოსთა აზრით, რუსული სამართლის „მოკლე რედაქცია“ წარმოშობით უძველესია. ამ დასკვნას რუსი ლინგვისტები ეწინააღმდეგებოდნენ. მათ სწორად დაადგინეს, რომ „მოკლე რედაქცია“ ენა უფრო ახალია, ვინემ „გრძელი რედაქციისა“. მაგრამ ისტორიკოსებს არაგუმენტაცია მაინც ურყევი რჩება. საქმე ის არის, რომ „მოკლე რედაქციის“ ტექსტი მე-15 საუკუნის ხელნაწერებშია დაცული. რუსეთში წიგნის გადაწერის დროს ძველი ენით შედგენილ ტექსტს შექანიუერად კი არ იწერდნენ, არამედ ენობრივად განაახლებდნენ, რათა

¹ Повесть временных лет, სსრ კავშირის მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, 1950: 1-1 ტომად, საბჭოებლებით და განმარტებებით. მათიანის შესახებ პასალები ამოკრულია მ. ტიხომიროვის ნაშრომიდან.

М. Н. Тихомиров, Источниковедение истории СССР. I, Москва, 1940, 372-41-58

იგი მკითხველისათვის ადვილი გასაგები ყოფილიყო. „მოკლე რედაქციის“ რუსულმა სამართალმა ჩვენამდე XV საუკუნის ორ ხელნაწერში მოაღწია; იგი შეტანილია ნოვგოროდის პირველ მათიანეში, იქ, სადაც სვიატოპოლკზე იაროსლავის გამარჯვებაზე არის საუბარი. აღნიშნულია, რომ იაროსლავ ვლადიმერის ძემ (ბრძანად წოდებულმა) ნოვგოროდელებს სამართალი გაუჩინა, დაუწერა და იქ მოცემული წესების ცხოვრებაში გატარება უბრძანაო. ამის შემდეგ მიდის სამართლის ტექსტი. მე-15 საუკუნეში გადაწერილ ტექსტში ენა განახლებულია მე-15 საუკუნის შესაბამისად, მაგრამ თვით „სამართლის მუხლები“ უცვლელად არის დატოვებული.

რუსული სამართლის „ვრცელი რედაქცია“ მე-13 საუკუნის ხელნაწერშია დაცული და, თავისთავად ცხადია, ენა აქ უფრო არქაული აღმოჩნდა, ვინემ მე-15 საუკუნეში ენობრივად განახლებულ „მოკლე რედაქციაში“. ამდენად, „მოკლე რედაქციის“ დათარიღების დროს ლინგვისტების დაკვირვებას ისტორიკოსებმა ანგარიში არ გაუწიეს.

რუსული სამართლის „მოკლე რედაქცია“ თავიდან ბოლომდე ერთდროულად შედგენილი ძეგლი არ ყოფილა. მკვლევართა დაკვირვებით იგი ორ სხვადასხვა დროს შედგენილი ნაწილისაგან ჩამოყალიბებულია. პირველი ნაწილი იაროსლავ ბრძენის მთავრობის დროს (მე-11 საუკუნის პირველ ნახევარში), შესაძლებელია 1036 წელს, არის დამუშავებული. მეორე ნაწილი კი იაროსლავის გარდაცვალების შემდეგ არის დამატებული, იაროსლავის ძეთა მიერ, არა უგვიანეს 1073 წლისა. როგორც ცნობილია, იაროსლავ ბრძენი 1054 წელს გარდაიცვალა და კრევის სახელმწიფოს სამი ძმა — იზიასლავი, ვსევოლოდი და სვიატოსლავი ერთად, შეთანხმებულად განაგებდნენ (კრევის სახელმწიფოს „ტრიუმვირატი“). ძეგლის მეორე ნაწილში ძმები მართლაც იხსენიებიან, როგორც რუსეთის კანონმდებლები, მაგრამ იაროსლავის ძეთა ერთმმართველობა ბოლომდე არ გაგრძელებულა; 1068 წლის შემდეგ, ზუსტად 1073 წლიდან, ძმები გაითიშნენ. ისტორიკოსი პრესნიაკოვი აზუსტებს ძეგლის მეორე ნაწილის შექმნის თარიღს 1068—71 წლებით. 1068 წელს კრევში დიდი აჯანყება მოხდა და მთავრის არა ერთი ხელქვეითი და მახლობელი ჯარისკაცი მოკლეს. იაროსლავის ძეთა სამართალში ეს აქტი საგანგებო მუხლის შეტანით აისახა. — განისაზღვრა მთავრის მახლობელი ბოიარის სისხლის ღირებულება 80 გრივნით, წინათ არსებული 40 გრივნის ნაცვლად. ამ მონაცემების საფუძველზე იაროსლავის ძეთა რუსული სამართლის კრებულის ნაწილი დათარიღდა 1068—71 წლებით.

შემოკლებული რედაქცია იაროსლავის ძეთა შემდეგაც გაგრძელდა და მას დაემატა მუხლები, მაგრამ იმ სახით, როგორც რგოდღეს არის საბოლოოდ ჩამოყალიბებული, დამუშავდა მე-12 საუკუნის პირველ ნახევარში — 1136

წლამდე, მხოლოდ არა კიევში, არამედ ნოვგოროდში. ამით აიხსნება, რომ ნოვგოროდულ მატთანეშია მისი ტექსტები და მისი ენაც უფრო ნოვგოროდული კილოსათვის დამახასიათებელ სიტყვებს შეიცავს.

ვ რ ც ე ლ ი რ უ ს უ ლ ი ს ა მ ა რ თ ა ლ ი მ რ ა ვ ა ლ ი ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი ა ი არის წარმოდგენილი რუსეთის სიძველეთსაცავებში. ასეთი უძველესი ძეგლის წესხა 1262 წლის ახლო ხანას ეკუთვნის და გადაწერილია ნოვგოროდში, არქიეპისკოპოსის კლიმენტისა და ნოვგოროდელი მთავრის დიმიტრი ალექსანდრეს ძის ღვაწლით. ვრცელი რუსული სამართლის ტექსტი შესულია ე. წ. „ნომოკანონში“, რუსულად ასეთ წიგნს «Н о м о к а н о н» («ს ა ხ ე ლ მ ძ ღ ვ ა ნ ე ლ ი») ეწოდება. ასეთი წიგნები საეკლესიო და სამოქალაქო მოსამართლეების სახელმძღვანელოდ იწერებოდა და შედგებოდა ბერძნული საეკლესიო წესდებებისა და სამოქალაქო კანონებისაგან, რუსეთში კი ამ წიგნებს, ბიზანტიურ წესდებებს გარდა. რუსული ადგილობრივი მასალებიც დაურთეს. მათ შორის „ვრცელი რუსული სამართალიც“. ვრცელი რუსული სამართლის შემდგენელი, პირველ რიგში, „მოკლე რედაქციის“ მუხლებით სარგებლობდა. ამ ძეგლის შესადგენად გამოყენებული ყოფილა აგრეთვე ე. წ. „შ ე მ ო კ ლ ე ბ უ ლ ი რ უ ს უ ლ ი ს ა მ ა რ თ ა ლ ი“, რომელიც აღმოცენებულია ვრცელ რედაქციაზე — ადრე არსებული სამართლის კრებულის შემოკლების საფუძველზე; ეს კრებული დღეს დაკარგულად ითვლება. მესამე წყარო, რომელიც ვრცელი რედაქციის შემადგენლობაში შევიდა, ვლადიმერ მონომახის წესდებაა. სამართლის კრებულის ვრცელ რედაქციას კიევის რუსეთის სოციალური წყობილების სურათის აღსადგენად უდიდესი მნიშვნელობა აქვს. ეს ძეგლი მე-12 საუკუნის დასაწყისში უნდა იყოს ჩამოყალიბებული ნოვგოროდში. არსებობს მოსაზრება, რომ ვრცელი რედაქცია თითქოს კიევში ჩამოყალიბდა ვლადიმერ მონომახის გარდაცვალების შემდეგ, მაგრამ ეს მოსაზრება დამაჯერებლობას მოკლებულია¹.

რუსული სამართლის ყველა რედაქციის ტექსტი სათანადო განმარტებებით გამოცემულია 1947 წელს აკად. ბ. გრეკოვის რედაქტორებით ორ ტომად².

ძველი რუსეთის ისტორიისათვის, ისევე როგორც ყოველი ხალხის ისტორიისათვის, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს დოკუმენტურ ძეგლებს, მაგრამ ძველი პერიოდის დოკუმენტები რუსეთში ძალიან მცირე გადარჩა. მეათე — მეთერთმეტე საუკუნეებისათვის არც ერთი რუსული საბუთი არ გადარჩენილა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ბიზანტიას-

¹ „რუსკაია პრავდას“ შესახებ ცნობები აშოლებულია ბ. ტიხომიროვის დასაბუღ. ნაშრომიდან, გვ. 59—73.

² Правда Русская I тексты, II комментарии. Изд. АН СССР. 1947. Москва-Ленинград.

თან დადებულ ხელშეკრულებების ტექსტებს, რომელიც ძველ რუსულ მატთანაა დაკრული და რომელთა შესახებ საუბარი ზემოთ გვქონდა. დღემდე დაცულია წმ. გიორგის სახელობის მონასტრისადმი მიძღვნილი საბუთი 1130 წლ. ახლო ხანაში. საბუთი ეტრატზეა ნაწერი, შეკიდული ბეჭდებით; იგი შეუვალლობის საბუთია და რუსეთის XII საუკუნის საზოგადოებრივი წყობილების ისტორიისათვის ფასდაუდებელი წყაროა.

მეორე საბუთი ვარლამ ილუმენის შეწირულობის წიგნია (ვარლამ ილუმენი ერისკაცობაში მდიდარი ნოვგოროდელი ბოიარი იყო და ალექსი მიხეილის ძედ იწოდებოდა მაშინ). ვარლამ ილუმენი ამ შეწირულობის წიგნით მის მიერ აგებულ მონასტერს სწირავს მიწას, სანადიროს და სათევზაო ადგილებს. სიგელი ეტრატზეა დაწერილი, ათარიღებენ 1192 წლით. ზოგიერთ მკვლევარს ეს საბუთი ყალბად მიაჩნდა, მაგრამ საამისოდ წარმოდგენილი არგუმენტაცია დამაჯერებელი არ აღმოჩნდა.

მე-12 საუკუნის რამდენიმე საბუთის პირია ჩვენამდე მოღწეული, მათი დედნები ჭერჭერობით არსად ჩანს. ასეთია ნოვგოროდელი მთავრის ესეველოდ მსტისლავის ძის 1134—1135 წლებში იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესიისადმი ბოძებული სიგელი. ეს საბუთი პრივილეგიებულ მდგომარეობას უქმნის თავლის სანთლით მოეპყრე ვაჭართა კორპორაციას, რომელიც ისტორიაში ცნობილია „Ивановское Сто“-ს სახელწოდებით. ასევე საწესდებო საბუთების პირებია ნოვგოროდელი მთავრების — ესეველოდის და სვიატოსლავის სიგელები.

ძველი რუსეთის საერო ლიტერატურული ძეგლები. XII—XIII საუკუნის საერო ლიტერატურულ ძეგლთაგან ცნობილია სამი ნაწარმოები: „Слово о полку Игореве“, „Слово Даниила Заточника“ და „Поучение Владимира Мономаха“. ძველ რუსეთს, რა თქმა უნდა, სხვა ასეთი ხასიათის თხზულებები არა ერთი უნდა ჰქონოდა, მაგრამ დროთა ვითარებაში დაკარგულა.

„თქმულება იგორის ლაშქრობაზე“ სრულიად შემთხვევით იპოვა მუსინ-პუშკინმა 1792 წელს; ერთ კრებულში შეტანილი ეს ერთადერთი ეგზემპლარი მე-15—16 საუკუნეებით თარიღდებოდა. ენობრივ თავისებურებათა მონაცემებით კრებული ფსკოვის მხარეში უნდა ყოფილიყო გადაწერილი. 1795 წელს „თქმულების...“ ტექსტი გადაუწერიათ და იმპერატორ ეკატერინე II-თვის მიუერთებიათ. ეს გადაწერა პირი დღესაც დაცულია. 1800 წელს „თქმულების“ ტექსტი სტამბური წესით დაუბეჭდავთ. 1812 წელს, ფრანგების მოსკოვში შემოჭრის დროს, „თქმულების“ ხელნაწერი დედანი მუსინ-პუშკინის წიგნთსაცავთან ერთად დაღუპულა. მაშასადამე, დღეს მკვლევარებს ეკატერინე მეორისათვის 1795 წ. გადაწერილი „თქმულების“ ერთი პირი და 1800 წელს სტამბური წესით გამოცემული ტექსტი შეერჩათ.

„თქმულება“ მე-12 საუკუნეშია დაწერილი, ერის კაცის მიერ. მკვლევართა აზრით, 1187 წელზე გვიან ეს მხატვრული ნაწარმოები არ შეიძლებოდა დაწერილიყო, რადგანაც მთავრები — იაროსლავ „ოსმომისლი“ და ვლადიმერ გლების ძე „თქმულებაში“ ცოცხლებად იხსენიებიან, ხოლო ჩვენ გარკვევით ვიცით, რომ ხსენებული მთავრები (ორივე) 1187 წელს გარდაიცვალნენ.

საბოლოოდ დადგენილი არ არის, თუ რომელ ქალაქში დაიწერა ეს თხზულება, მაგრამ მას ახლა არსებითი მნიშვნელობა არ აქვს. ძეგლში ცოცხლად აისახა მე-12 საუკუნის რუსეთის სოციალური და პოლიტიკური ვითარება, ამავე დროს იგი ძველი რუსული მაღალი კულტურის არსებობის უტყუარი დოკუმენტია.

მე-19 საუკუნეში პროფ. მ.კაჩენოვსკიმ „თქმულება იგორის ლაშქრობაზე“ მე-18 საუკუნის მიწურულში შეთხზულად გამოაცხადა. კაჩენოვსკი და მისი მოსაზრების მომხრენი კითხვას აყენებდნენ — მუსინ-პუშკინს, 1812 წელს, რა მაინცდამაინც ეს ნაწარმოები დაეღუპა და სხვა ნაკლებ მნიშვნელოვანი გადაურჩათ.

მე-12 საუკუნეში თქმულების წარმოშობას თავგამოდებით ამტკიცებდა ცნობილი რუსი ისტორიკოსი ნ. კარაშჩინი. რომელმაც ეს ძეგლი 1812 წლამდე შეისწავლა ხელნაწერშივე. კარაშჩინს მხარს უჭერდა რუსეთის სახელგანთქმული პოეტი ა. პუშკინი, რომელმაც კაჩენოვსკისთან კამათში არა ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი დააყენა და მალე არა ერთი დამამტკიცებელი არგუმენტი მოიძებნა კაჩენოვსკის დებულების გასაბათილებლად.

1824 წელს მეცნიერთა მიერ აღმოჩენილ იქნა „პსკოვის სამოციქულოს“ ხელნაწერი, რომელიც ყოველგვარი ყოყმანის გარეშე დათარიღებული იყო 1307 წლით. ამ ხელნაწერში „თქმულება იგორის ლაშქრობიდან“ აღმოჩნდა ამონაწერი ადგილები, კერძოდ. მე-12 საუკუნის რუსეთში არსებული შინააშლილობის შესახებ.

1852 წელს აღმოჩენილ იქნა მე-15 საუკუნის საერო ხასიათის ლიტერატურული ძეგლი „ზადონშიჩინა“, რომელშიც მოსკოვის მთავრის, დიმიტრი დონელის, „კუთლებების ველზე“ თათრებზე გამარჯვების ისტორიული ამბებია აღწერილი. გამოირკვა, რომ ამ ძეგლში „თქმულება იგორის ლაშქრობიდან“ ადგილებია მთლიანად ნასესხები.

ამ ფაქტების დადგენის შემდეგ საუბარი იმის შესახებ, რომ „თქმულება იგორის ლაშქრობისა“ შეთხზულია მე-18 საუკუნეში, ყოველგვარ საფუძველს მოკლებული შეიქნა და კამათიც ამით უნდა დასრულებულიყო; მაგრამ საფრანგეთში ახალი სკეპტიკოსები გამოჩნდნენ, რომელთაც ახალი „დებულება“ წამოაყენეს — თითქოს „ზადონშიჩინა“ „იგორის ლაშქრობისაგან“ დამოუკიდებლად წარმოშობილი ძეგლია, ხოლო თვით „იგორის ლაშქრობა“ „ზადონშიჩინის“ გაუგენით და

მიბაძვით მე-18 საუკუნეში ყალბად შეთხზული ნაწარმოებია და განზ-
რახ მე-12 საუკუნის ძეგლად საღებაო. ხსენებული კონცეფცია ლუი
ლეჟეს ეკუთვნის. ლ. ლეჟე ანგარიშს არ უწევდა ისეთ არგუმენტს,
როგორიც არის „ზადონშჩინაში“ „იგორის ლაშქრობის“ მსგავსი ადგი-
ლების მეორადი წარმომავლობა. ასეთ ტექსტუალურ ანალიზს ის არც
სთვლიდა საჭიროდ.

1940 წელს მეორე ფრანგი მკვლევარი ანდრე მაზონი შეეცადა ახა-
ლი „არგუმენტებით“ დაემტკიცებინა, რომ „თქმულება იგორის ლაშ-
ქრობაზე“ ა. მუსინ-პუშკინის შეთხზულია მე-18 საუკუნის ბოლოსო.
ანდრე მაზონის მოსაზრებათა სრული უსუსურობა საბჭოთა კავშირის
ისტორიის, ლიტერატურისა და ენათმეცნიერების სპეციალისტებმა და-
ამტკიცეს 1962 წელს და ბეჭდური სახით სპეციალური სტატიების ერ-
თი დიდი კრებული მიეძღვნა ამ პრობლემას.

მაგრამ აღნიშნული კრებულის გამოსვლიდან ერთი წლის შემდეგ,
ყველასათვის მოულოდნელად, საბჭოთა მკვლევარმა პროფ. ა. ა. ზი-
მინმა ახალი „გამოკვლევა“ წარმოადგინა, რომელიც შეეცადა დაეი-
ტკიცებინა, რომ „თქმულება იგორის ლაშქრობისა“ მე-18 საუკუნის
საშოცდაათიან წლებშია შეთხზული სხვა მიზანდასახულობით, ხოლო
შემდეგ ა. მუსინ-პუშკინის მოხერხებით მე-12 საუკუნის ძეგლად იქნა
გასაღებულო.

ა. ზიმინი ასე აღწერს ამ თხზულების წარმოშობას: 1770 წელს,
რუსეთ-თურქეთის ომის დროს, მდინარე კავულზე რუსებმა სასტიკად
დაამარცხეს თურქების ლაშქარი. ქალაქ იაროსლავლის მაეზოვრის სახე-
ლობის მონასტრის არქიმანდრიტმა, იოილ ბიკოვსკიმ, გადაწყვიტა ხო-
ტბა შეესხა რუსების ბრწყინვალე გამარჯვებისათვის კავულზე. ამ მი-
ზნით შეუდგა ძველი ხანის მასალების შეგროვებას და თავისი ხოტბის
სტილიზებისათვის გამოიყენა რუსული მათიანიდან 1185 წელს ყივ-
ჩაყებთან ბრძოლაში რუსების დამარცხების აღწერილობა, გადაამუშა-
ვა მხატვრულ სახეებში და ერთ მთლიანობაში მოგვცაო. ა. ა. ზიმინი,
რა თქმა უნდა, არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ რატომ დასჭირდა
არქიმანდრიტ ბიკოვსკის 1185 წლის რუსების სასტიკი დამარცხების
აღწერილობის მხატვრულად დამუშავება რუსების 1770 წლის ბრწყინ-
ვალე გამარჯვების შესაქებად. რა აქვს საერთო დაქუცმაცებული რუ-
სეთის ხანის განცდებს მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის გაერთიანებუ-
ლი რუსეთის იმპერიასთან. მე-12 საუკუნეში რუსეთი ძალთა გაერთი-
ანების მოწოდებით არის გამსჭვალული, „თქმულებაც იგორის ლაშ-
ქრობისა“ ამ განცდის ქარგაზეა აგებული, და ყოველივე ამას რა აქვს
საერთო მდ. კავულზე რუსების გამარჯვებასთან, — გაუგებარია.

ასეთი უთავბოლო აღნაგობის ჰიპოთეზა იმით დააბოლოვა ა. ზი-
მინმა, რომ განაცხადა: ა. მუსინ-პუშკინმა იოილ ბიკოვსკის გარდაცვა-
ლების შემდეგ მისი თხზულება — „კავულზე რუსების გამარჯვების

ხოტბა“ — გადააწერინა ძველი კალიგრაფისტის ხელით საგანგებო პირს და ერთი ძველი ხელნაწერის კრებულში ჩააყვრებინაო. რაც შეეხება ფსკოვის 1307 წლის „სამოციქულოს“ მინაწერს, — ეს თვით ა. მუსინ-პუშკინის ხელით გაკეთებული ყალბი მინაწერია, და ყოველგვარად ეს მუსინ-პუშკინს დასჭირდა იმისათვის, რომ „იგორის ლაშქრობის“ სიძველე დამაჯერებელი გაეხადა საზოგადოებისათვის და მეცნიერებისათვის.

იმდენად უსუსურად არის დამუშავებული ა. ზიმინის მოხსენება, რომ მკვლევართა უმრავლესობას, ამ საკითხის გასარკვევად საგანგებოდ დანიშნულ დისკუსიაზე, არ გაუჭირდა მისი სრული შეუსაბამობის დამტკიცება.

„თქმულება იგორის ლაშქრობისა“ შესანიშნავი წყაროა მე-12 საუკუნის რუსეთის ისტორიის სურათის აღსადგენად და, ბუნებრივია, რუსეთის ისტორიკოსები უხვად იყენებენ ამ ძეგლს არა ერთი ძირითადი ისტორიული საკითხის გასაშუქებლად.

კიევის რუსეთის საერო ხასიათის მეორე ლიტერატურული ძეგლია „Слово аѣ Моление Даниила Заточника“. ეს ძეგლი დღეს ორი რედაქციით არის წარმოდგენილი. პირვანდელი ტექსტი მე-12 საუკუნეში წარმოშობილად ითვლება, მეორე რედაქციის ტექსტი მე-13 საუკუნისად მიაჩნიათ. ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიისათვის ორივე რედაქციაში არის უხვი მასალა, მთელი სიცხადით მოჩანს დაქუცმაცებული რუსეთის პოლიტიკური სურათი, განსაკუთრებით მე-13 საუკუნის პირველი ნახევრის მდგომარეობაა კარგად ასახული.

საერო ლიტერატურიდან ჩვენამდე მოღწეული მესამე ძეგლია ე. წ. „ვლადიმერ მონომახის მოძღვრება“ (Изучение Владимира Мономаха). ეს ძეგლი ერთადერთი ნუსხითაა შემონახული, იგი მოთავსებულია ლავრენტის ნუსხის მატიაწეში, მაშასადამე, მე-14 საუკუნის ხელნაწერშია დაცული და ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი ნაწილი გამიზნულია შვილებისათვის, მეორე — ჩერნიგოველი მთავრისათვის — ოლეგ სვიატოსლავისძისათვის. საბჭოთა ისტორიკოსებმა დაამტკიცეს, რომ „ვლადიმერის მოძღვრებაში“ მოცემულ, დებულებების პარალელები ინგლისელებისა და საქსების გადმოცემებში მოიპოვება. ამ გარემოებას იმით ხსნიან, რომ კიეველი მთავრები, ქალების ხაზით, ნათესავურ დამოკიდებულებაში იყვნენ ინგლისის მეფეებთან. „ვლადიმერის მოძღვრება“ მრავალ ისეთ ისტორიულ ცნობებს გვაწვდის რუსეთის ცხოვრებიდან, რომელთაც მატიაწეებში ვერ იპოვის მკვლევარი¹.

¹ ცნობები საერო ლიტერატურის შესახებ უმთავრესად მ. ნ. ტიხომიროვის დასახ. ნაშრომიდან არის ამოღებული, იხ. გვ. 76—89.

სასულიერო ხასიათის ლიტერატურიდან, პირველ რიგში, ჩვენ განვიხილავთ „კიევის მღვიმეთა მონასტრის მამათა ცხოვრებას“ (Києво-Печерський Патерик¹). ეს ძეგლი წმინდა რუსული წარმოშობისაა, რომელშიაც კიევის მონასტრის ბერთა მოღვაწეობაა აღწერილი. ამ კრებული მეთხუთმეტე საუკუნეზე აღრინდელი ხელნაწერი ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის. ამ ძეგლის ორ რედაქციას ვიცნობთ — „არსენის რედაქციას“ და „კასიანეს რედაქციას“. პირველი გადაწერილია ტვერში 1506 წელს, ტვერელი ეპისკოპოსის არსენის ინიციატივით. მეორე რედაქცია კიევის მღვიმეთა მონასტრის ბერის კასიანეს განკარგულებით არის შესრულებული. ამ უკანასკნელის ორი ხელნაწერი გვაქვს, ერთი 1460 წელს დაწერილი, მეორე — 1462 წელს. შემდეგ საუკუნეებშიაც გრძელდებოდა „მამათა ცხოვრების“ შევსება-გადაკეთება და შეკვეცა. მაგალითად, მე-15 საუკუნის ხელნაწერებში კიევის ტაძრის მოხატვა-გამშვენებაში ქართველების მონაწილეობაზეა საუბარი, XVI—XVIII საუკუნეების ხელნაწერებში არსად ქართველების ხსენება არ არის.

„მამათა ცხოვრების“ ტექსტები საფუძვლიანად არის შესწავლილი და ახლა გამორკვეულია, რომ იგი იმ სახით, როგორც XV საუკუნის ხელნაწერთა ორ რედაქციას დაუცავს, ძირითადად XIII საუკუნეშია დაწერილი ვლადიმირელი სვიმონ ეპისკოპოსის მიერ, მაგრამ მას ხელთ ჰქონია „კიევის მღვიმეთა მონასტრის მამათა ცხოვრების“ XI საუკუნის ძეგლები¹.

მართალია, „წმინდანთა ცხოვრებანი“, ისე როგორც სხვაგან, რუსეთშიაც მრავალ ფანტასტიკურ ამბებზეა აგებული, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ეს ძეგლი ძვირფას ცნობებს გვაწვდის ძველი რუსეთის სახელმწიფოს სოციალური და პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ.

ქრისტიანულ-საეკლესიო ლიტერატურიდან, როგორც წყარო, საყურადღებოა წმინდანთა შორის შერიცხული რუსი მთავრების „ბორისისა და გლების“, „ოლგას“, ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის და სხვათა „ცხოვრების“ აღწერა. ლიტერატურული თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებო ძეგლია ილარიონ მიტროპოლიტის თხზულება «Слово о Законе и благодати и похвала нагану нашему Владимиру». ეს თხზულება ილარიონს 1037—1055 წლებში დაუწერია. ილარიონი რუსია წარმოშობით. ძველი რუსეთის სოციალური ისტორიისათვის ძვირფასი ცნობებია დაცული ეპისკოპოს კირილე ტუროველის თხზულებებში. კირილე 1171—1182 წლებში ეპისკოპოსობდა

¹ ამის შესახებ ლიტერატურა და დაწერილ. ცნობები იხ. ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან X—XVI სს. 1956, გვ. 60—67.

ტუროვში. მას კარგად აქვს აღწერილი ხოლოპების (მონების) მდგომარეობა რუსეთში.

დიდი ხანი არ არის, რაც აღმოჩნდა „კლიმენტი სმოლიატიჩის სიტყვანი“ („Слово Нлимента Смолятича“). კლიმენტი წარმოშობით რუსია, რომელიც რუსეთის ეპისკოპოსებს დაუდგენიათ ეპისკოპოსად და არა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს. რუსეთში, როგორც ცნობილია, ბერძნებს ნიშნავდნენ ეპისკოპოსებად და ეს პირველი შემთხვევაა, როცა თვით რუსეთის მღვდელმთავრებმა დაადგინეს საეპისკოპოსო კათედრაზე რუსი მღვდელმთავარი. კლიმენტი იბრძოდა რუსეთის ეკლესიის ავტოკეფალიზაციისათვის (დამოუკიდებლობისათვის). მისი თხზულება მე-12 საუკუნეშია დაწერილი, მაგრამ ჩვენამდე მოაღწია ამ თხზულების მე-15 საუკუნის ნუსხამ.

მეხუთე ანაზე არსებული წყაროები

აღმოსავლეთით მცხოვრები სლავური ტომების შესახებ ახ. წ.-ით I და II საუკუნეებისათვის მოკლე ცნობებია დაცული რომელიმე ავტორების თხზულებებში, პლინიუს უფროსის და ტაციტუსის ნაშრომებში. აქ მოცემულია სლავთა ტომების დასახლების საზღვრები.

მდიდარი ცნობები აქვს სლავთა შესახებ ბიზანტიელ ისტორიკოსს პროკოპი კესარიელს. პროკოპი VI საუკუნის ბერძენი მოღვაწეა, ბიზანტიის სარდლის — ველიაზარის შრჩეველი და მდივანი. გარდა იმისა, რომ პროკოპი განათლებული პიროვნება იყო, იგი, როგორც სარდლის თანამგზავრი, მრავალი ისტორიული ფაქტის თვითმხილველი და მონაწილე იყო. პროკოპი კესარიელი თავის „ომების ისტორიაში“ საგანგებოდ ჩერდება რუსების წინაპარი ტომების, სლავებისა და ანტების, საზოგადოებრივი წყობილების, სარწმუნოების, ადათ-ჩვეულებების აღწერილობაზე. ასევე მდიდარი ცნობები აქვს მეორე ბიზანტიელ ავტორს, თანამედრობით იმპერატორს, მაკრიკის, რომელსაც საისტორიო ლიტერატურაში მაკრიკი სტრატეგონს იცნობდა. მის კალამს ეკუთვნის თხზულება „სტრატეგონის“ სახელწოდებით. ეს თხზულება მაკრიკის, არსებითად, სლავებისა და ანტების წინააღმდეგ ომის წარმოების სახელმძღვანელოდ დაუწერია. ასეთი მიზანდასახულობის შესაბამისად გვირგვინოსან ავტორს სლავებისა და ანტების ზნე-ჩვეულებაც აღუწერია. შესანიშნავი ცნობები

აქვს მას სლავებისა და ანტების შეიარაღების, ბრძოლის ტაქტიკის, ეკონომიკის და ადგილსამყოფელის შესახებ. მაერიკის ცნობები მეექვსე საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის სურათს ასახავს. თვით მაერიკი 582—602 წლებში მოღვაწეობდა.

ბიზანტიელ ავტორებს IX—X საუკუნეების ცნობებიც შემოუნახავთ ძველი რუსეთის ბიზანტიასთან ურთიერთობის შესახებ. კონსტანტინოპოლის პატრიარქს, ფოტის, თავის წერილებში მოხსენებული აქვს 860 წელს ბიზანტიაზე რუსების თავდასხმა. უძვირფასესი ცნობები აქვს თავის თხზულებებში რუსეთის შესახებ მეორე გვირგვინოსან ბერძენ ავტორს — იმპერატორ კონსტანტინე ძოწითშობილს, („პორფიროგენეტს“ (942—959). კონსტანტინე იმპერატორის ნაშრომებიდან რუსეთის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს თხზულებას, რომელსაც „იმპერიის მართვა“ ეწოდება (ეს სახელწოდება ავტორისეული არ არის). ამ თხზულებაში მთელი თავი აქვს დათმობილი ცნობებს რუსებისა და სლავების შესახებ. ამავე ავტორის მეორე თხზულებაში, რომელსაც „ბიზანტიის სასახლის ცერემონიალი“ ეწოდება, აღწერილია კიევის დიდი მთავრის ოლგას მიღება კონსტანტინოპოლის სასახლის „იუსტინიანეს დარბაზში“. აქ არის ცნობები ოლგას ამალის, ოლგას გაქრისტიანების, ოლგას დასაჩუქრებისა და სხვ. შესახებ.

მეათე საუკუნის რუსეთის ისტორიისათვის ასევე მნიშვნელოვანია X საუკუნის ბიზანტიელი ავტორის, ლეონ დიაკონის თხზულება „ისტორია“. ლეონ დიაკონი ბიზანტიის იმპერატორს ბასილ II, თან ახლდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე ლაშქრობების დროს და 965—975 წლის ომები აღუწერია. აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი სვიატოსლავ ივორის ძის ლაშქრობებს ბულგარეთში. ლეონ დიაკონს პირადად უნახავს სვიატოსლავი, როცა ბიზანტიის იმპერატორთან, ივანე ციმისხისთან, მოსალაპარაკებლად გადმოსულა ნავით მდინარეზე. მას ამ მოლაპარაკების ცოცხალი სურათი აქვს მოცემული.

რუსეთის ძველი ისტორიისათვის არა ნაკლებ ყურადღების ღირსია გუთთა ისტორიკოსის იორდანეს თხზულებაში („გუთების წარმოშობისა და მოღვაწეობის შესახებ“) დაცული ცნობები სლავებისა და ანტების შესახებ. იორდანე გუთების მეფის კარზე მდივნად ყოფილა იტალიაში VI საუკუნეში. იგი წარმოშობით ალანი ყოფილა. დასავლეთ ევროპის მწერალთაგან ყურადღებას იპყრობს ტიტმარ ჰერზენბურგელი ეპისკოპოსის თხზულება „ქრონიკების 8 წიგნი“. ტიტმარი 976 წელს დაბადებული და 1018 წელს გარდაცვლილა. მის თხზულებაში დაწვრილებითი ცნობებია პოლონეთის მეფის ბოლესლავ მამაცი, კიევის დიდი მთავრის „სვიატოპოლკ წყეულის“ სიმამრის, კიევზე გალაშქრების შესახებ. აქ

აღწერილია თვით ქალაქი კიევი და დახასიათებულია კიევის დიდი მთავარი ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე.

მეთერთმეტე საუკუნის პირველ ათეულ წლებს ეკუთვნის არქი-ეპისკოპოს ბრუნოს წერილი გერმანიის იმპერატორისადმი. ამ წერილში აღწერილია 1008 წელს ბრუნოს მოგზაურობა, კიევზე გავლით, პაპანიკების ადგილსამყოფელამდე. კიევის დიდ მთავარს ვლადიმერ სვიატოსლავის ძეს პირადად გაუცილებია ბრუნო საზღვრამდე. ბრუნოს აღწერილი აქვს ნახული და გაგონილი. მისი ცნობები მნიშვნელოვანია იმ მხრივაც, რომ იგი აღწერილი ფაქტების თვითმხილველი იყო.

ძველი რუსეთის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის არაბი მოგზაურები და ისტორიკოსები. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ არაბ ავტორებად ცნობილი პირები წარმოშობით ყველა არაბი არ ყოფილა, მაგრამ, რადგანაც არაბულ ენაზე წერდნენ თავიანთ თხზულებებს არაბ ავტორებად იხსენიებიან. მდიდარი ცნობებია დაცული რუსების შესახებ ალ-მაყსუდის ნაშრომებში, რომელსაც „ოქროს მძელოები“ ეწოდება. ალ-მაყსუდის წლების განმავლობაში უმოგზაურია და ვოლგის გაყოლებით სლავების ქვეყნებამდე მიუღწევია. იგი X საუკუნის მოღვაწეა. მას 912 წლის რუსების აზერბაიჯანში ლაშქრობა აქვს აღწერილი.

აზერბაიჯანში რუსების მეორე ლაშქრობა 943—944 წელს და ქალაქ ბარდავის აღება მეორე არაბმა ისტორიკოსმა, იბნ-მისკავეიმ ა, აღწერა. იბნ-მისკავეიმ დაწერილებით აქვს აღწერილი ეს ლაშქრობა. 1918 წლამდე 943/44 წლის ლაშქრობა იბნ-ალასირის მიერ მოწოდებულ ცნობად ითვლებოდა. მაგრამ 1918 წელს ინგლისელმა ორიენტალისტმა იბნ-მისკავეიმის თხზულება აღმოაჩინა და 1821 წელს გამოაქვეყნა. 1926 წელს იბნ-მისკავეიმის თხზულების რუსული თარგმანიც გამოქვეყნდა¹.

სლავების შესახებ X საუკუნის ცნობებს გვაწვდის არაბი ისტორიკოსი იბნ-რუსტე (ზოგიერთი მკვლევარი მის გვარს კითხულობდა „იბნ-დასტა“-დ). მას ეკუთვნის ნაშრომი სახელწოდებით: „ძვირფას სამკაულთა წიგნი“. ეს ნაშრომი დაწერილია 920 წლის შემდეგ. იბნ-რუსტე შესანიშნავ ცნობებს გვაწვდის სლავური ტომების მიწათმოქმედების შესახებ. იგი ზოგიერთ სლავურ სიტყვებსაც ასახელებს.

უხვი ცნობები აქვს დაცული მესამე არაბ ისტორიკოსს, X საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწეს იბნ-ფადლანს. იბნ-ფადლანი, ვოლგელ ბულგართა ხელისუფალის თხოვნით, მაჰმადიანური სარწმუნოების ბულგართა შორის განსაზღვრებლად გამოგზავნა ხალიფა ალ-მუყთადირმა. ბაღდადიდან ელჩობა იბნ-ფადლანის მეთაურობით 920 წლის ივნისში გამოემგზავრა; იგი ირანით, შუა-აზიაზე გა-

¹ Византийский вѣстник XXIX 1926. Ибн-Мискавейх, О походе русов в Бердаа 332 г. 943—944 гг. гл. 69.

მოვლით, ბაშკირეთის გზით მისულა ბულგართა ქვეყანაში ვოლგაზე. მას ვოლგაზე რუსები უნახავს და შესანიშნავად აღუწერია როგორც მათი გარეგნობა, ისე მათი ადათები.

რუსების შესახებ საყურადღებო ცნობები აქვთ სომეხ ისტორიკოსებს: მოსე კალანკატუელს (ან კალანკატუელს), არისტაკეს ლასტივერტელს და სტეფანოს ტარონელს (ასოლიკს). მოსე კალანკატუელის ნაშრომში, რომელსაც „ალბანთა ისტორია“ ეწოდება, აღწერილია 913—14 წლებში რუსების თავდასხმა ბარდავზე. კალანკატუელის ნაშრომში ეს ცნობები მოსე დასხურანელის ნაშრომიდან უნდა იყოს შეტანილი თვით დასხურანელის მიერ¹.

ბიზანტიის მეფის საქართველოზე ლაშქრობის დროს შესანიშნავი ცნობები აქვს დაცული სტეფანე ტარონელს (ასოლიკს) რუსთა რაზმის ომში მონაწილეობისა და რუსეთის დიდი მთავრის ელადიმერ სვიატოსლავის ძის მეთაურობით რუსეთში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შესახებ. ბიზანტიის საქართველოზე ლაშქრობაში რუსთა მონაწილეობაზე არისტაკე ლასტივერტელსაც აქვს საუბარი და ქართველებისა და რუსების რაზმებს შორის მომხდარ კონფლიქტის შესახებ ზოგიერთ დეტალს აღწერს.

რუსთა შესახებ მცირე ცნობები დაცულია ქართულ წყაროებშიც. სუმბატ დავითის ძე თავის თხზულებაში, — „ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“ — გვაუწყებს, რომ ქართველი მეფის გიორგი I-ის მოწინავე რაზმების დამარცხებაში რუსთა რაზმს მიუღია მონაწილეობა².

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ქართულ წყაროში — „მატიანე ქართლისაი“-ში — დაცულია ცნობა საქართველოს შინა ომებში ვარიაგების („ვარანგების“) მონაწილეობაზე.

ზემოჩამოთვლილი წყაროებით, რა თქმა უნდა, არ ამოიწურება წერილობითი წყაროები ძველი რუსეთის ისტორიისათვის, ჩვენი მკითხველის ყურადღება მხოლოდ ძირითად ძეგლებზე შევაჩერეთ.

ძველი რუსეთის სახელმწიფოს ნაშრომები

რუსულ ისტორიოგრაფიაში ძველი რუსული სახელმწიფოს წარმოქმნის შესახებ საკითხი პირველად რუსმა მემატიანემ დააყენა. ძველი

¹ ამის შესახებ იხ. სასუნელი დავით, კრებული, ლ. მელიქსეთ-ბეგის რედაქციით, 1939, გვ. 61.

² ამის შესახებ იხ. დაწერილებით ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან X—XVI სს., გვ. 11—21. ვარიაგების შესახებ იხ. იქვე.

რუსული მატიაზე, რომელსაც ვიდუბიცის მონასტრის იდუმენმა სილობისტრომ უკანასკნელი რედაქცია გაუკეთა 1116 წელს, ასეთი წინადადებით იწყებს ამბის თხრობას: *Се повести временных лет, откуда есть пошла русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда русская земля стала есть*».¹ ეს წინადადება ასე უნდა გადმოითარგმნოს: „აი გარდასულ წელთა ამბები, საიდან წარმოიწვა რუსეთის ქვეყანა, ვინ დაიწყო პირველმა მთავრობა კიევში და როგორ წარმოიქმნა „რუსული სახელმწიფო““.

ამ სიტყვების შემდეგ მემატიაზე „ქვეყნის გაჩენიდან“ იწყებს ისტორიას. ახლა გამოჩვენებულია, რომ მემატიაზე ხელთ ჰქონია ცნობილი ბიზანტიელი ქრონოგრაფის, გიორგი ამარტოლის თხზულება და აქედან იწერს ე. წ. „ქვეყნის გაჩენისა და წარღვნის“ შემდეგ ადამიანის მომრავლების და დასახლების ამბებს. მემატიაზე სლავები, რუსების წინაპრები, ბიბლიური ნოეს შვილის, იაფეტის, შთამომავლებად მიაჩნია, რომელნიც, თითქოს, მდ. დუნაის გაყოლებით დასახლებულან. რუსი მემატიაზე ხაზს უსვამს, რომ სლავები იქ დასახლდნენ, სადაც უნგრეთის და ბულგარეთის ქვეყანააო. იგი არაფერს ამბობს — სახელდობრ როდის მოხდა მდ. დუნაის მხარის სლავთა ტომებით დასახლება. ის აღნიშნავს, რომ ეს დუნაისპირა სლავების ტომები შემდეგ დედამიწაზე გავრცელდნენ და თითქოს მათ იმ ადგილების სახელები შეერქვათ, სადაც თითოეული ტომთაგანი დამკვიდრდაო.

რუსეთის ტერიტორიაზე გადმოსახლებულ სლავთა ტომების შესახებ იგი წერს: „ასევე ეს სლავებიც მოვიდნენ და დასახლდნენ (დაჯდნენ) დნეპრის გასწვრივ და ეწოდათ მათ პოლიანები, ხოლო სხვებს დრევიანები, იმიტომ რომ ტყეებში დასახლდნენ, სხვები კი დევ მდ. პრიპიატისა და დვინას შორის და ეწოდათ დრეგოვიჩები, ზოგნი დვინის ნაპირებზე დასახლდნენ და პოლოჩანები ეწოდათ იმ მდინარის მიხედვით, რომელიც დვინას ერთვის და პოლოტი ეწოდება. ხოლო ის სლავები, რომელნიც ილმენის ტბის მახლობლად დამკვიდრდნენ, იწოდნენ თავისივე სახელით — სლავებად და ააგეს ციხე-ქალაქი და უწოდეს მას „ნოვგოროდი“. სხვები დესნაზე, სემზე და სულაზე (დასახლდნენ) და ეწოდათ სევერელები (ჩრდილოელები). ასე დაიფანტა სლავი ხალხი და მისივე სახელი — „სლავური“ — ეწოდა მათ დამწერლობასაცო“.²

როგორც ვხედავთ, მემატიაზე რუსეთის ტერიტორიაზე დასახლებული სლავური ტომების სახელწოდებათა ეტიმოლოგიას გვთავაზობს.

¹ Повесть временных лет, Ч. I, под редакцией В. П. Андриановой-Перетц. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград. 1950, гл. 9.

² თუ როგორ უნდა გავიგოთ რუსულ მატიაში მოცემული სიტყვა „Земля“, ამის შესახებ იხ. Б. Д. Греков, Киевская Русь, 1953, гл. 285—287.

³ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 11.

მას საქმის ვითარება ისე აქვს წარმოდგენილი, რომ სანამ სლავები აღმოსავლეთით გადმოსახლდებოდნენ, მდინარეების სახელწოდებები უკვე არსებობდა, მდინარეებისა და ტბების სახელები თითქოს გამზადებული დახვდათ და დროთა ვითარებაში ეს სახელები ეწოდა ამ ტომებს. ერთადერთი ტომი, რომელსაც ძველი სახელწოდება — „სლავი“ შერჩა, მემატიანის აზრით, ეს ნოვგოროდის მაშენებელი ტომია. თავისთავად ცხადია, მემატიანეს სურდა დაემტკიცებინა, რომ მის დროს სხვადასხვა სახელწოდების მქონე კიევის სახელმწიფოს მოსახლეობის ერთი ძირითადი ნაწილი სხვადასხვა მოდგმის კი არ არის, არამედ ერთი ხალხია — სლავური მოდგმისა, რომელსაც თითქოს სახელები რუსეთის ტერიტორიაზე გადმოსახლების შემდეგ შეეცვალათ. მემატიანე ამასთანავე იმასაც გვაუწყებს, რომ სლავებს გარდა რუსეთის ტერიტორიაზე სხვა ხალხებიც ცხოვრობდნენ. იგი წერს: „... აი სხვა ხალხები, რომელნიც რუსეთს ხარკს უხდიან: ჩუდი, მერია, ვესი, მურომა, ჩერემისები, მორღვა, პერკი, პეჩორი, იამი, ლიტვა, ზიმიგოლა, კორსი, ნაროვა, ლივონელები. ესენი ლაპარაკობენ თავიანთ ენებზე. ესენიც იაფეტის შთამომავალნი არიან, ჩრდილოეთ ქვეყნებში მცხოვრებნი“¹.

ძველი რუსეთის მოსახლეობის ვინაობის თხრობის შემდეგ, მემატიანე სამიმოსელო გზებს გვაცნობს და წერს: „...აქ იყო გზა ვარიაგეთიდან საბერძნეთში მიმავალი, ხოლო საბერძნეთიდან დნებრზე მომავალი, დნებრის სათავეებიდან (ნავს) გადაათრევდნენ (ხმელეთით) ლოვატამდე, ლოვატით ილმენის დიდ ტბაში შედიან; ამ ტბიდან კი ვოლხოვი გამოდის და შეერთვის ნევის დიდ ტბას, ხოლო ეს ტბა ვარიაგების ზღვას უერთდება. ამ ზღვით შეიძლება რომამდე ცურვა, რომიდან იმავე ზღვით ცარგრადამდე (მეფის ქალაქამდე — კონსტანტინოპოლამდე), ცარგრადიდან შეიძლება შემოცურება პონტოს ზღვაში, რომელსაც მდინარე დნებრი შეერთვის. დნებრი გამოდის ოკოვის ტყიდან და მიმდინარეობს სამხრეთით, დვინაც იმავე ტყიდან გამოდის და ვარიაგთა ზღვას ერთვის. ამავე ტყიდან ვოლგაც გამოდის და აღმოსავლეთით მიმდინარეობს და სამოცდაათი ტოტით ხვალისის (კასპიის) ზღვას შეერთვის. ასევე რუსეთიდან შეიძლება ვოლგით ბოლგარში და ხვალისის (ზღვაში) მისვლა და შემდეგ აღმოსავლეთში შეიძლება გასვლა სემის წილ (ქვეყანაში), ხოლო დვინით — ვარიაგების ქვეყანაში, ვარიაგეთიდან რომამდე, რომიდან კი ქამის შთამომავლობის ტომამდე. ხოლო დნებრი პონტოს ზღვაში ჩადის, ეს ზღვა რუსების ზღვად იწოდება...“²

მემატიანე რუსეთში მოსახლე სლავური ტომების ზნე-ჩვეულება-

¹ Повесть временных лет..., I, 1950, გვ. 13.

² იქვე, გვ. 11—12.

საც აცნობს მკითხველს. იგი წერს: „ყველა ამათ თავისი ჩვეულება და თავის მამა-პაპათა გადმოცემა და სამართალი ჰქონდათ... პოლიანებს თავის წინაპართა უწყინარი და მშვიდი ჩვეულება ჰქონდათ, მორცხვობდნენ რძლებისა და ღების წინაშე, დედებისა და მშობლების წინაშე, დიდად მორცხვობდნენ მამამთილებისა და მამულების წინაშე. აქვთ ქორწინების ადათი: სასიძო საცოლეს მოსაყვანად კი არ მიდის, არამედ ქალს წინა დღით მოიყვანენ, ხოლო მეორე დღეს მოაქვთ ამ ქალის საფასური (მაგიერი), რის მიცემაც სურთ. ხოლო ღრეველიანები მხეცებივით ცხოვრობდნენ, ხედაგებივით ცხოვრობდნენ, ჰკლავდნენ ერთიმეორეს, ყოველ უწმინდურს სჭამდნენ. არც ქორწინება ჰქონდათ, ქალიშვილებს იტაცებდნენ მდინარესთან, ხოლო რადიმიჩებს, ვიატიჩებს და სევერელებს ერთნაირი ჩვეულება ჰქონდათ — ტყეში ცხოვრობდნენ, როგორც მხეცები, სჭამდნენ ყოველ უწმინდურს, ბილწისტყეაობდნენ მშობლებისა და რძლების წინაშე. არც ქორწინება ჰქონდათ მათ; სოფლებს შორის თაბაში გაიმართებოდა, აქ შეგროვდებოდნენ ცეკვისა და ეშმაკეული სიმღერებისათვის და იტაცებდნენ თავიანთთვის ცოლებს მათთან შეთანხმებით, ხოლო თითოეულს ორი და სამი ცოლი ჰყავდა...“¹

მემატიანე დნეპრის მიდამოებში დამკვიდრებულ სლავთა ტომის — პოლიანების ძველ საზოგადოებრივ წყობილებაზედაც გვაწვდის ცნობას. იგი წერს: „პოლიანები იმ ხანებში ცხოვრობდნენ ცალკე და გვარებით მმართველობა ჰქონდათ... და ცხოვრობდნენ ისინი გვარებად თავიანთ ადგილებზე, თითოეული თავის გვარს თვით მართავდაო“². მატიანიდან არ ჩანს, როგორ აქვს წარმოდგენილი ავტორს გვაროვნული მმართველობა, მაგრამ ერთგან ისეთი მასალი აქვს მოტანილი, რომ აშკარა არის, პოლიანების ტომში იგი ერთი დროისათვის ერთმმართველი პიროვნების არსებობას არ გულისხმობს.

სწორედ იქ, სადაც მემატიანეს საუბარი აქვს პოლიანების გვაროვნული მმართველობის შესახებ, აღნიშნავს, რომ პოლიანებს შორის სამი ძმა იყო, ერთს სახელად კიი ერქვა, მეორეს — შჩეკ და მესამეს — ხორივ, ხოლო მათი და ლიბედი იყო. დასახლებული იყო კიი ბორცვზე, სადაც ახლა ბორიჩის აღმართია, შჩეკი კი იმ ბორცვზე იყო დაჰკვიდრებული, რომელსაც ახლა შჩეკოვიცა ეწოდება, ხოლო ხორივი მესამე ბორცვზე, რომელიც მისივე სახელით იწოდება — ხორივიცა. და აღაშენეს მცირე ციხე უფროსი ძმის სახელზე და ეწოდა ამ ციხეს კი-ევი. ციხის გარშემო ტყე იყო, ტევრი დიდი და იპერდნენ იქ მხეცებს.

¹ Повесть временных лет..., I, 1950, гл. 14—15.

² იქვე, გვ. 12.

ბრძენი და გონიერი ვაჟკაცები იყვნენ ისინი და იწოდებოდნენ პოლიანებად ამათი წყალობით პოლიანები ღღესაც კიევეში არიან¹”.

შემდეგ მემატიანე ეკამათება იმ ავტორებს, რომელნიც ამტკიცებდნენ, თითქოს, კიი ღნებრზე მენავე გადამყვანი იყო. მემატიანეს ამ ავტორების ცნობის გასაბათილებლად თავისებური „ურყევი არგუმენტი“ მოჰყავს. იგი წერს: „კიი რომ მენავე გადამყვანი ყოფილიყო, კონსტანტინოპოლში ვერ წავიდოდა. ეს კიი მთავრობდა თავის გვარში და იგი მეფესთან ყოფილა (ბიზანტიის იმპერატორთან, ი. ც.), მხოლოდ არ ვიცით რომელ მეფესთან, ის კი ვიცით, რომ ღიდი პატივი მიაგო მას, როგორც ამბობენ, იმ მეფემ, რომელთანაც იგი იყო“².

შემდეგ მემატიანე ამ სამი ძმისა და მათი ღის კიევეში გარდაცვალებას გვაუწყებს და დასძენს: „ამ ძმების გარდაცვალების შემდეგ მათმა შთამომავლობამ პოლიანებში მთავრობა იგდო ხელთ, ხოლო დრეველიანებს თავისი სამთავრო ჰქონდათ, დრეგოვიჩებსაც თავისი, სლავიანებს ნოვგოროდში თავისი, სხვა სამთავროა მდინარე პოლოტზე, სადაც პოლოჩანები არიან...“³

როგორც ვხედავთ, მემატიანე, სლავურ ტომებში, გვაროვნული მმართველობის შემდეგ, ერთმმართველი მთავრობის წარმოშობას გვაუწყებს. მართალია, მან არ იცის როდის, რომელ საუკუნეებში ხდება ეს პროცესი, მაგრამ გვაროვნული მმართველობა აღრინდელია. მისი აზრით, მთავრების მმართველობის დაწყება შემდეგი საფეხურია.

წლების მიხედვით ისტორიული ფაქტების აღწერას 852 წლიდან იწყებს რუსული მატიანე და აქვე აღნიშნავს, თუ რატომ იწყებს 852 წლიდან ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ისტორიული ამბების თხრობას. მემატიანე წერს, რომ აღნიშნულ წელს რუსეთის ქვეყანა პირველად არის მოხსენებული ბერძნულ მატიანეში⁴, როგორც კონსტანტინოპოლზე თავდაპირველი ქვეყანა. ამ წლიდან რუსეთის არსებობა ისტორიული ფაქტად და ჩვენც ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით მივყევით რუსეთის ამბებსო. მემატიანის აზრით, 862 წლამდე რუსეთში სახელმწიფო არ არის. 859 წლის ქვეშ მას აღნიშნული აქვს: „ზღვის გაღმიდან მოსული ვარიანები ჩუდებისაგან, სლავიანებისაგან, მერეპისაგან და ყველა კრივიჩებისაგან ხარკს იღებდნენ, ხოლო ხაზარები — პოლიანებისაგან, სევერიანელებისაგან და ვიატიჩებისაგან თითო თეთრს (ვერცხლის მონეტას) და თითო კვერნას თითოეულ კომლზე“⁴.

¹ Повести временных лет..., I, 1950, გვ. 13. აქ კიევი „город“-ად იწოდება ღღესში. ეს სიტყვა ძველ რუსეთში „ციხეს“ ნიშნავს ან „კოშკს“.

² იქვე, გვ. 13.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 18.

შემდეგ 860 და 861 წლების ქვეშ ცარიელი აღგილი დაუტოვებია, ალბათ ამ წლების შესახებ ცნობები ვერსად იპოვა.

იგი მხოლოდ 862 წლიდან იწყებს რუსეთის სახელმწიფოს შექმნის აღწერას. რადგანაც მემარტიანის ამ აღწერილობამ დიდი გამოხმაურება გამოიწვია არა მარტო რუსეთის ისტორიოგრაფიაში, არამედ მსოფლიო ისტორიოგრაფიაშიც, უმჯობესად მივიჩნიეთ თვით მემარტიანის თხრობის ზუსტი თარგმანი მოვიტანოთ: „6370 (862) წელს განდევნეს ზღვის გაღმა ვარიაგები და არ მისცეს მათ ხარკი და თავის თავს თვით ეუფლენ და არ იყო მათ შორის კანონი (სამართალი) და აღსდგა გვარი გვარსა ზედა და იყო შინათ აშლა, ერთიმეორეს ებრძოდნენ. და ერთმანეთს შორის (მოლაპარაკების შედეგად) თქვეს: მოვქდებით ჩვენთვის მთავარი, რომელიც ჩვენ დაგვეუფლებოდეს და განგესჯიდეს სამართლის (კანონის) მიხედვით. და წაეიდნენ ზღვის გაღმა ვარიაგებთან — რუსებთან. ის ვარიაგები რუსებად იწოდებოდნენ, ისე როგორც სხვები (ვარიაგთა სხვა ტომები, ი. ე.), მაგალითად, შეედებად იწოდებიან, ზოგი კი ნორმანებად და ასგლებად, ხოლო სხვები კიდე გოტლანდელებად, — აი ამათაც ასე ეწოდებოდათ (რუსი). უთხრეს რუსებს ჩუდებმა, სლავებმა, კრივიჩებმა და ვესებმა: „ჩვენი ქვეყანა დიდი უხვი არის, მაგრამ წესრიგი იქ არ არის. მოდით იმთავრეთ და გვეუფლეთ ჩვენ“. და გამოიჩა სამი ძმა თავიანთი გვარებით და თან წამოიყვანეს რუსების მთელი ტომი და მოვიდნენ სლავებთან, და დაჯდა უფროსი (ძმა) რიურიკი ნოვგოროდში, ხოლო მეორე — სინეუსი — ბელოოზეროში, მესამე ტრუვორი კი — იზბორსკში. და იმ ვარიაგთაგან იწოდა რუსეთის ქვეყანად. ნოვგოროდელები იგივე ხალხია, ვარიაგების მოდგმიდან, წინათ კი სლავები იყვნენ. ორი წლის შემდეგ სინეუსი და მისი ძმა ტრუვორი გარდაიცვალენ, და მთელ ძალაუფლებას ერთი, რიურიკი, დაეპატრონა და დაიწყო თავის კაცებზე ციხეების დარიგება — იმას პოლოცკი (მისცა), ამას როსტოვი, სხვას ბელოოზერო. ამ ციხეებში ვარიაგები მოსულებია, ხოლო ნოვგოროდში მკვიდრი მოსახლეობა — სლავებია, პოლოცკში — კრივიჩები, როსტოვში მერიები, ბელოოზეროში ვესები, მურომში მურომელები და ყველა ამათზე რიურიკი მფლობელობდა. და ჰყავდა მას ორი დიდებული (ორი კაცი) არა ნათესავი, არამედ ბოიარი და თხოვეს ამათ კონსტანტინოპოლში (მეფის ქალაქში — „ცარგრადში“) წასვლის ნებართვა თავისი გვარიითურთ. და გაემგზავრნენ დნეპრით, ერთ ბორცვზე პატარა ციხე დაინახეს და, როცა ახლო ჩაუარეს, იკითხეს: „ვისია ეს პატარა ციხე?“ იქაურმა მცხოვრებლებმა უპასუხეს: „იყო სამი ძმა, კიი, შჩეკ და ნორივი, რომელთაც ეს ციხე-სიმაგრე ააგეს და გარდაიცვალენ, ჩვენ კი იმათი შთამომავალნი, აქ ვცხოვრობთ და ხარკს ხაზარებს ვაძლეეთ“. ასეოლდი და დირი კი ამ ციხეში დარჩი-

ნენ, თან შემოიკრიბეს მრავალი ვარიაცი და ეუფლენ პოლიანების მიწას. რიურიკი კი ამ დროს ნოვგოროდში მთავრობდა¹.

ამ მასალის თანმიმდევრულად გადმოცემით მემატიანე რუსეთის სახელმწიფოს წარმოქმნის თხრობას ამთავრებს. იგი 862 წელს რუსეთის სახელმწიფოს დაარსებულად თვლის. ახლა, თუ ჩვენ მოტანილ მასალას თვალს გავადევნებთ, გარკვევით დავინახავთ რუსული სახელმწიფოს წარმოქმნის მემატიანისეულ კონცეფციას.

პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ მემატიანეს საუბარი აქვს რუსეთის გაერთიანებული სახელმწიფოს წარმოშობაზე, რიურიკის ამ მამართულებით მოღვაწეობას იგი თვლის სახელმწიფოებრიობის საწყისად.

მისი აზრით, სახელმწიფო არის იქ, სადაც მთავარია, რომელიც ქვეყანას ეუფლება და კანონების მიხედვით გაასამართლებს ქვეშევრდომებს. მემატიანის გაგებით, როცა სახელმწიფო არსებობს, მაშინ წესრიგია საზოგადოებაში, შინა ბრძოლები გვარსა და გვარს შორის არ არის. რიურიკის მოწვევის დღიდან, მემატიანის აზრით, სლავურ ტომებში გვარებს შორის წინააღმდეგობა არსებული დაუსრულებელი ბრძოლები წყდება.

მთავარი თავისი დრუჟინით ფლობს ყველას და კანონების მიხედვით ასამართლებს წესრიგის დამრღვევთ. ასეთი ორგანიზაცია, მემატიანის აზრით, სლავურ ტომებში შინაგანად წარმოშობილი კი არ არის, არამედ იგი გარედან მოტანილია. მაშასადამე, სახელმწიფო გარედან მოსულმა ძალამ შექმნა. მემატიანის კონცეფციაში ჩვენს ყურადღებას იქცევს აგრეთვე დებულება — რუსეთის სახელმწიფოს წინასწარ შეთანხმებისა და ხალხის სურვილის საფუძველზე წარმოშობა.

თუ რამდენად არაისტორიულია მემატიანის მიერ აღწერილი სურათი რუსეთის სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ, ამის ნათელსაყოფად საჭირო იქნება, პირველ რიგში, საკითხის დაყენება იმის შესახებ, თუ რა არის სახელმწიფო.

სახელმწიფოს რაობისა და არსის შესახებ ჩვენ მარქსიზმის კლასიკოსების სრულიად გარკვეული და ჩამოყალიბებული დებულებები გვაქვს. უამრავი ისტორიული მასალის შესწავლის საფუძველზე, მარქსიზმის კლასიკოსთა მიერ საბოლოოდ დამტკიცებულია, რომ სახელმწიფო ერთი კლასის მეორეზე — მოწინააღმდეგე კლასზე ბატონობის ორგანიზაცია და აპარატი. სახელმწიფო ერთი კლასის ხელში ჩაგარდნილი ძალმომრეობის აპარატი მეორე კლასის — ექსპლუატირებული კლასის დასამორჩილებლად და მასზე საბატონოდ.

მაშასადამე, სახელმწიფო ჩნდება იმ ხალხში, სადაც ერთმანეთისადმი ანტაგონისტურად განწყობილი კლასებია წარმოქმნილი. სახელმწიფოს წარმოშობა იმთავითვე საზოგადოებრივად ანტაგონისტური კლას-

¹ Повесть временных лет... I, 1950, გვ. 18—19.

სეზის არსებობას გულისხმობს ამა თუ იმ ხალხში. სახელმწიფო გარედან თავსმოხვეული და შემოტანილი ორგანიზაცია არ არის, იგი საზოგადოების განვითარების გარკვეული საფეხურის წარმონაქმნია, იგი წინაგანი პროცესის შედეგია¹, ისევე, როგორც საზოგადოებაში არსებული ანტაგონისტური კლასების წარმოშობა ამ საზოგადოების შინაგანი განვითარების შედეგია.

მაშასადამე, არც რუსეთში შეიძლებოდა სახელმწიფო სხვაგვარად წარმოქმნილიყო. რუსეთშიაც, სლავურ ტომებში, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების შედეგად წარმოიქმნა კლასობრივი საზოგადოება. ასეთი საზოგადოების წარმოქმნა საუკუნეების მანძილზე მიმდინარე ხანგრძლივი პროცესია. იგი ერთ წელს, 62 წელს, არ შეიძლებოდა წარმოქმნილიყო. კლასობრივი საზოგადოება სლავებში მეცხრე საუკუნეზე გაცილებით ადრე მოჩანს ისე, რომ სახელმწიფოებრივი აპარატი, თუმცა პრიმიტიული, წინა ხანაშია წარმოშობილი, მაგრამ, რაც მთავარია, ესაა შინაგანი პროცესი და არაეითარ შემთხვევაში ამ ორგანიზაციის წარმოქმნა ვარიაციების მოსვლასთან არ არის დაკავშირებული; რუსული სახელმწიფო თვით სლავთა საზოგადოების განვითარების შინაგანი შედეგია, იგი გარედან მოტანილი და სლავურ საზოგადოებაზე თავსმოხვეული მოვლენა არ არის.

თუ სახელმწიფო ერთი კლასის ბატონობის ორგანიზაცია არის, მეორე, ამავე საზოგადოებაში არსებული კლასის დასამორჩილებლად და საექსპლუატაციოდ, მაშინ მოლაპარაკებით და შეთანხმებით სახელმწიფოს წარმოშობაზე ლაპარაკი ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია. ერთი კლასი მეორე კლასზე ბატონობისაკენ გზას ბრძოლით, ძალმოპოვებით იკაფავდა და ამაში მდგომარეობს თვით კლასობრივი საზოგადოების არსიც. სახელმწიფო შეთანხმებით არ იქმნება და არც შეთანხმებით მოისპობა; როგორც პირველ შემთხვევაში, ისე მეორე შემთხვევაში ბრძოლაა ძირითადი პირობა.

ამდენად რუსი მემატიანისეული სახელმწიფოს წარმოშობის კონცეფცია იმთავითვე არანეცნიერულია, ანტიისტორიულია და ამდენად მიუღებელია. მის მიერ მოწოდებული ფაქტებიც, ვარიაციების მოწვევის და სახელმწიფოებრიობის შექმნის შესახებ, სინამდვილეს არ შეიცავს. რა თქმა უნდა, ვარიაციის არსებობა გამოგონილი არ არის, ვარიაციები სლავებს შორის ცხოვრობდნენ, მათთან შეჯახება უდავოდ ჰქონდათ სლავებს, არც იმის შესაძლებლობა არის გამორიცხებული, რომ ვარიაცთა გარკვეული წრეები სლავთა გარკვეულ წრეებთან ერთად საზოგადოებაში დაწინაურებულიყვნენ და, როგორც მემატიანე ამბობს, გასლავ-

¹ ამ საკითხზე — ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, 1953.

ვ. ი. ლენინი, სახელმწიფო და რევოლუცია, თბ. ტ. 25.

ვ. ი. ლენინი, სახელმწიფოს შესახებ, თბ. ტ. 29.

დნენ კიდეც, მაგრამ რუსეთის სახელმწიფოებრიობა ამის შედეგად არ წარმოშობილა, იგი თვით სლავთა საზოგადოების განვითარებით. დამოუკიდებლად წარმოქმნილი მოვლენა არის. და თუ ეს ასეა, რატომ წერს რუსი მემკვიდრე იმას, რაც არ ყოფილა, რაში სჭირდება მას რუსული სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნა უშუალოდ ვარიანტების რუსეთში გადმოსახლებას დაუკავშიროს და მთელი სამმართველო აპარატი, ციხე-ქალაქები ვარიანტთა ხელში არსებულად დაგვისახოს და სახელმწიფო კანონების გაჩენაც ვარიანტთა მთავრების სლავებში გაბატონებას დაუკავშიროს?

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ სამეფო დინასტიის უცხოურობის მტკიცება მარტო რუსული მატრიანისათვის არ არის დამახასიათებელი. ფეოდალური ხანის თითქმის ყველა ქვეყანაში ყოველი დაწინაურებული გვარი თავისი წინაპრების უცხო ქვეყნის რომელიმე დაწინაურებული გვარის სისხლით; ნათესავად გამოყვანას ცდილობდა.

შორს რომ არ წავიდეთ მაგალითი თვით საქართველოს ისტორიიდან გვაქვს. ბაგრატიონები ხომ თავის შთამომავლობას ებრაელთა მეფეებს, ბიბლიაში ცნობილ იესეს, სოლომონს და დავითს, უკავშირებდნენ. ქართველი მეფეების ტიტულაციაც ასე იწყებოდა: „ჩვენ იესიან, დავითიან, სოლომონიან ბაგრატიონიან...“

შუა საუკუნეებში კი ყოველი დიდი თავადის გვარი საქართველოში თავისი წინაპრების უცხოეთიდან წარმომავლობას ამტკიცებდა; ობებლები ჩინელებად აცხადებდნენ თავიანთ წინაპრებს, ასევე უცხოელებად აცხადებდნენ თავიანთ წინაპრებს ციციშვილები, ამილახვრები, ერისთავები და სხვ. ყოველივე ეს კი გარკვეული მიზანდასახულობით კეთდებოდა. გვარის არარსებულ ისტორიას იმისათვის თხზავდნენ, რომ აღგილობრივი გაბატონებული კლასის წარეებისაგან განსხვავებულიყვნენ და სხვებისაგან განსხვავებით მფლობელობის უფლებები, ვითომც, იმთავითვე — უცხო ქვეყანაში ჰქონოდათ მათ წინაპრებს მინიჭებული, როგორც მეფის შთამომავლებს.

დამახასიათებელია ის გარემოებაც, რომ დასავლეთევროპულ ქრონიკებში გავრცელებულია რუსულ მატრიანეში აღწერილი, ვარიანტების მოწვევის მსგავსი ვერსია — ბრიტების მიერ, 449 წელს, ორძმის — ჰენგისტის და ჰორხეს ბრიტანეთში მიწვევისა თავიანთი რაზმებით და, რაც მთავარია, ამ ორ ძმას სწორედ ისეთივე სიტყვებით მიმართავენ ბრიტები, როგორც ვითომ ვარიანტებს მიმართეს სლავებმა („ჩვენი ქვეყანა დიდი, უხვია ყველაფრით...“)¹.

აშკარად ჩანს, რომ რუსი მემკვიდრე მის ღროს გავრცელებული ლეგენდით სარგებლობს და ამ ლეგენდას რუსეთში მომხდარი მოვლენების შესაბამისად იყენებს. და რომ მემკვიდრე უცხო ლეგენდით სარ-

¹ იხ. История СССР, т. I, 1948, გვ. 75.

გებლობს და მას ამ ნიადაგზე უხეში შეცდომა მოსდის, — ეს ჩვენ შეგვიძლია აქვე ნათელვყოთ.

როგორც მატიაშის ზემოთ მოტანილი ტექსტიდან დავინახეთ, ოუსეთში მიწვეულ ვარიაგების მთავრებს, სამ ძმას, სახელებად ჰქონდათ „რიურიკი“, „სინეუსი“ და „ტრუვორი“.

შვედურ ენაზე „სინე-ჰუს“ ნიშნავს „თავისი სახელუღით“, ხოლო „ტრუ-ვორ“ — „ერთგულ ამალას“ ანუ „ერთგულ დრუჟინას“. მაშასადამე, გამოდის, რომ ნორმანების ანუ ვარიაგების ლეგენდაში ნათქვამი იყო: „რიურიკი მოვიდა თავისი სახელუღით და ერთგული ამალით ანუ დრუჟინით“. რუსი მემატიანის თხზულებაში „სახელუღისა“ და „ამალის“ აღმნიშვნელი შვედური ანუ ვარიაგული სიტყვები რიურიკის ძმების სახელებად გადაიქცა¹. მართალია, ადამიანის საკუთარი სახელი ყველა ენაში გარკვეული შინაარსის მქონეა და რაღაცას აღნიშნავს, მაგრამ ამ შემთხვევაში ისეთი გარკვეული სიტყვები გვაქვს, რომ „სინეუსი“ და „ტრუვორი“ არ შეიძლება საკუთარი სახელები იყოს. რუსი მემატიანე ხომ ქრისტიანი ბერი იყო და ქრისტიანებისათვის სამი რიცხვი წმინდა რიცხვია, ღმერთი სამეფით ჰყავთ წარმოდგენილი ქრისტიანებს. მემატიანემაც რიურიკს, ენის უცოდინარობით, ორი არაარსებული ძმა შეუქმნა.

მოტანილი განმარტებები მხოლოდ იმაზე მიგვიჩვენებენ, რომ რუსი მემატიანე რაღაც უცხოური ლეგენდით სარგებლობდა, შესაძლებელია ვარიაგული ლეგენდით. ამ ლეგენდის გადამუშავების შემდეგ მემატიანე რუსეთის სახელმწიფოს წარმოშობას იმ დროს გაბატონებული თვალსაზრისით გაეწვდის კიდევ.

მემატიანის ამ ცნობაზე საგანგებოდ იმითმე ვჩერდებით, რომ მე-18 საუკუნიდან მოკიდებული, თითქმის დღემდე, საისტორიო ლიტერატურაში კამათი და დავა მიმდინარეობს რუსეთის სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ. მეცნიერთა ერთი ჯგუფი ასაბუთებდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო ვარიაგებმა შექმნეს, მეცნიერთა მეორე ჯგუფი კი უარყოფდა რა რუსეთის სახელმწიფოებრიობის ვარიაგულ საწყისებს, ასაბუთებდა სახელმწიფოს სლავურ წარმოშობას. სამეცნიერო ლიტერატურაში მეცნიერთა ეს ორი ბანაკი „ნორმანისტებად“ და „ანტინორმანისტებად“ იწოდება. „ნორმანები“ სკანდინავიის ნახევარკუნძულის მცხოვრებთა სახელწოდებაა და აქედან მომდინარეობს იმ მეცნიერთა ჯგუფის სახელწოდება, რომელიც ვარიაგების ანუ ნორმანების როლს აზვიადებენ რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. როგორც „ნორ-

¹ ამ სიტყვების შესახებ იხ. А. А. Игнатьев, Пятьдесят лет в строю. 1941, гз. (121); მოგვაქვს აქვე ამონაწერი: «Изучив в последствии шведский язык я убедился, что Рюрик пришел в Россию не с «братьями» а «со своим домом (сине-хус, из чего получился «Синеус») и с верной дружиной (тру-вор, из чего вышел и «Трувор»)».

მანისტებმა“. ისე „ანტინორმანისტებმა“ რუსეთის სახელმწიფოს წარმოშობის გარშემო მრავალი მასალა დააგროვეს და განიხილეს, მაგრამ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრის საქმეს აძნელებდა როგორც ძველი წყაროების ბუნდოვანი და ერთიმეორის საწინააღმდეგო ცნობები, ისე ყალბი თეორია სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ. რუსეთის ისტორიის მეცნიერული დამუშავება მე-18 საუკუნიდან იწყება, მაგრამ რუსეთის სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხი, წყაროების ყოველგვარი კრიტიკული განხილვის გარეშე, მატიაწისეული ვერსიით, სიტყვა-სიტყვით გაიმეორეს ტატიშჩევმა და შჩერბატოვმა. მატიაწის ცნობები სიხარულით და აღტაცებით გაიმეორეს და თავისებური კომენტარებიც დაურთეს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიაში მოკალათებულმა გერმანელმა ისტორიკოსებმა ბაიერმა, მილერმა და შლეცერმა. გერმანელ მეცნიერთა ასეთი დადებითი ხასიათის გამოხმაურება, სახელმწიფოს წარმოშობის რუსი მემატიაწის ვერსიისადმი, შემთხვევითი არ ყოფილა.

ცნობილია, რომ პეტრე I გარდაცვალების შემდეგ რუსეთის ტახტზე ათეული წლების განმავლობაში ფაქტიურად გერმანელები მოკალათდნენ.

ამ პერიოდში რუსეთის თავადაზნაურობასა და უცხოელ მედროვეთა შორის ბრძოლა მიმდინარეობდა. რუსეთში „საშოვარზე“ წამოსულ გერმანელ და პრუსიელ გაკორტებულ აზნაურობას თავი ისე მოჰქონდა, ვითომც მათი მოღვაწეობის გარეშე რუსეთი თავის სახელმწიფოს ვერ მოუვლიდა.

მეტისმეტად სასიამოვნოდ დარჩათ რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიაში მოკალათებულ გერმანელ ისტორიკოსებს რუსი მემატიაწის ცნობა იმის შესახებ, რომ თვით სლავებმა საკუთარ ქვეყანას ვერ მოუარეს და სახელმწიფოსა და კანონების შესაქმნელად ვარიაგებს მოუწოდეს, რომელთაც, ვითომ მოწყალება მოიღეს და რუსეთის სახელმწიფო შექმნეს. გერმანელი მეცნიერები ცდილობდნენ საქმე ისე წარმოედგინათ, ვითომც რუსეთის ხალხს არც მე-18 საუკუნეში შეეძლო სახელმწიფოებრივი ცხოვრების დამოუკიდებლად წარმართვა და თითქოს ამიტომაც შეელოდნენ მათ გერმანელები, რისთვისაც რუსეთი სამუდამოდ მაღლიერი უნდა ყოფილიყო მათი.

საინტერესო არის მე-18 საუკუნის გერმანელი ისტორიკოსების კომენტარი რუსი მემატიაწის სახელმწიფოს წარმოქმნის ლეგენდისადმი. ისინი ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ მეტისმეტად დაბალი დონის არსებობა სლავურ ხალხებში. შლეცერი ამტკიცებდა, რომ სლავები გარეული ფრინველებისა და მხეცების მსგავსად ცხოვრობდნენ და ამდენად ისეთი რთული საზოგადოებრივი ცხოვრების შექმნა, როგორიც სახელმწიფოებრივი ცხოვრებაა, სლავებს არ შეეძლოთ და ამისათ-

ვის უცხოელთა ჩარევა და ამ საქმეში ჩაბმა საჭირო იყო; თითქოს ვარიანებები სლავებზე უფრო განვითარებული საზოგადოებრივი წყობის ზალხი იყო და რუსეთის სახელმწიფო შეუქმნეს საგანგებო შეთანხმების შედეგად.

მხოლოდ რუსთა მეცნიერმა ლომონოსოვმა აღიმაღლა ხმა გერმანელი და მათი მიმდევარი ზოგიერთი რუსი მეცნიერის წინააღმდეგ და რუსეთის სახელმწიფოებრიობის ნორმალური წარმოშობის წინააღმდეგ თავისი მოსაზრება წამოაყენა. იგი არ უარყოფდა სლავების მიერ მთავრების მოწვევის მატთანისეულ ცნობას, მაგრამ ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ მატთანეში მოხსენებული ვარიანები წარმოშობით იყვნენ რუსები — სლავური ტომების ერთ-ერთი განშტოება, რომელნიც სლავურ ტომებში ატეხილი შინა ომების დროს მოწვეულ იქნენ ბალტიისპირა რაიონებში მცხოვრები სლავების მიერ. იმ დროს ხომ არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და, მით უმეტეს, უცხო ქვეყნების წყაროები ლომონოსოვისათვის ხელმიუწვდომელი იყო და გერმანელ ისტორიკოსებთან კამათი დამაჯერებელი არ ხდებოდა. გერმანელი ისტორიკოსები თავმოწონედ რუსულ მატთანეს იმოწმებდნენ ყველაფერში, ვითომც ობიექტურობას იჩენდნენ და ამით მეცნიერულ სინდისიერებაზედაც აპელირებას ახდენდნენ.

აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ რუსული მატთანის ცნობებს მე-19 და მე-20 საუკუნის არა ერთი რუსი ისტორიკოსიც ემყარებოდა და რუსული სახელმწიფოებრიობის „ნორმალური“ საწყისების ისტორიულობას ამტკიცებდა. ფაშისტური ისტორიოგრაფია ხომ განუწყვეტლივ იმის მტკიცებაში იყო, რომ რუსეთი მხოლოდ სლავების ხელმძღვანელობით თუ მოაჯერებს არსებობას, თორემ სლავების დამოუკიდებლად არსებობა ისტორიულადაც წარმოუდგენელია¹.

1947 წელსაც კი შვედი ისტორიკოსი, არქეოლოგი ტურე ჯარნე იმას ამტკიცებდა გაზეთის ფურცლებზე, რომ რუსეთის სახელმწიფო 862 წელს შვედებმა შექმნეს და ამის დასამტკიცებლად რუსული მატთანის სათანადო სტრიქონებზე მიუთითებდა². თუ რამდენად ყალბი და არამეცნიერულია რუსული მატთანის სახელმწიფოს წარმოშობის კონცეფცია ახლა ამაზე სიტყვის გაგრძელება აღარ ჰოგვიხდება, რამდენადაც ზემოთ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი მარქსისტული მსოფლმხედველობის შესახებ სახელმწიფოს რაობასა და მისი წარმოქმნის კანონებზე. ჩვენ აღნიშნული გვქონდა, რომ რუსეთშიც სახელმწიფოს წარმოქმნა ყველა ზალხის ისტორიაში მოქმედი იმ საზოგადოებრივი კანონების მიხედვით მოხდა, რომელიც მარქსიზმის კლასიკოსებმა აღმოაჩინ-

¹ ქართულ ენაზე დოქ. გ. ბახტაძეს ეკუთვნის სპეციალური შრომა „ნორმანიზმის რეაქციული თეორიის წინააღმდეგ“, 1955 წ.

² ბ. დ. გრეკოვი, О роли варягов в истории Руси; ეურ. «Новое время», 1947, № 30, 23. VI, გვ. 12—15.

ნეს და დღეს მეცნიერებაში ამაზე კამათი მხოლოდ ჩამორჩენილობის მაჩვენებელია¹.

რუსეთის სახელმწიფო აღმოსავლეთით მცხოვრებ სლავთა ტომებში გვაროვნული წყობილების რღვევისა და მის ნაცვლად კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნის შედეგია.

მაგრამ როდის წარმოიშვა კლასობრივი საზოგადოება აღმოსავლეთ სლავებში და რა ცნობები გვაქვს ჩვენ დღეს საამისოდ?

როგორც აღნიშნული გვქონდა, სლავთა ტომების ადრინდელ საცხოვრებელ ადგილად რუსი მემატიანე რუსეთის სამხრეთ დასავლეთით მდებარე ტერიტორიას მიიჩნევს, კარპატის მთებისა და მდ. დუნაის მხარეს; აქედან გადმოსახლებულად თვლის დნეპრისა და მისი შენაკადების მიდამოებში მცხოვრებ სლავებს. როდის ან რა პირობებში მოხდა სლავთა ტომების აღმოსავლეთისაკენ გადმოსახლება, ანუ, როგორც მემატიანე ამბობს, გავრცელება, მემატიანემ არ იცის და იგი არც საამისო თარიღს გვაწვდის.

მემატიანის გადმოცემით სლავთა ტომები, აღმოსავლეთში გადმოსახლების შემდეგაც, გვარებად და ტომებად ცხოვრობდნენ და განვითარების დაბალ საფეხურზე იმყოფებოდნენ. ჩვენ არ ვიცით რას უწოდებს მემატიანე გვარებად ცხოვრებას. არ არის დასაჯერებელი, რომ გვაროვნული საზოგადოება მას დღევანდელი მეცნიერული გაგებით ჰქონდეს გააზრებული. მაგრამ ერთი რამ ცხადია, მემატიანემ იცის, რომ ის წყობილება, რომელიც მის დროს იყო რუსეთში სხვა არის და გვარებად ცხოვრება სხვა. ამდენად ცნობა სლავთა ტომების გვაროვნული წყობილების საფეხურის შესახებ ასე თუ ისე რუსულ მატიანეშიც შემონახულია, მაგრამ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით მემატიანის ცნობას, რომ გვაროვნული წყობილება იყო აღმოსავლეთის სლავებში 862 წლამდე, ე. ი. რიურისკთა დინასტიის გაბატონებამდე.

სლავების, როგორც ზალხის, შესახებ რომაელ ისტორიკოსთა შრომებში მოიპოვება ცნობები. პლინიუს უფროსი (+79) და ტაციტუსი (+100) მათ ვენელებს უწოდებენ. ტაციტი ერთგან აღნიშნავს: „ვენელები მრავალრიცხოვანნი არიან და უზარმაზარი სივრცე უჭირავთ მდ. ვისლის აღმოსავლეთით და მეორე მიმართულებითაც, დუნაიდან შორეულ ჩრდილოეთამდე“. ეს პირველი საუკუნის ცნობაა.

გუთების ისტორიკოსი იორდანე (552 წლს შემდეგ გარდაცვლილა) წერს: „მდ. ვისლის სათავეებიდან დაწყებული, განუზომელ სივრცეზე, ცხოვრობს დიდი ზალხი ვინილები. თუმცა იმათი სახელწოდება ახლა

¹ დასავლეთ ევროპის თანამედროვე ბურჟუაზიულ მეცნიერებაში ნორმანულა თეორიის შესახებ იხ. И. П. Шаскольский, Норманская теория в современной буржуазной науке, 1965 г.

იცვლება ტომისა და ადგილის მიხედვით, მაგრამ მათი (ტომების) უმთავრესი სახელწოდებანია სლავები და ანტები¹.

ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი (გარდაიცვ. 562) გვაუწყებს: „სლავები და ანტები ერთ ენაზე ლაპარაკობენ და დიდი სივრცე უჭირავთ... ევქსინის პონტოსაგან დაწყებული ჩრდილოეთის მხარე მრავალრიცხოვან ხალხს „ანტებს“ უჭირავთ. ანტები ცხოვრობენ აგრეთვე დონის მიდამოებში და მის ჩრდილოეთითაც“.

როგორც ვხედავთ, პირველი საუკუნიდან მოკიდებული რომაელი და ბიზანტიელი ისტორიკოსები სლავთა ტომების საცხოვრებელ ადგილებს გარკვევით გვისახელებენ. მე-6 საუკუნეშიც სლავთა ტომების საცხოვრებელი ადგილი აღმოსავლეთ ევროპაში სადავო არ არის.

მაგრამ რა მდგომარეობაში არიან სლავთა ტომები I—VI საუკუნეებში—ჩვენ ამის შესახებ დაწვრილებით ცნობებს არ გვაწვდიან რომაელები და ბიზანტიელები. ბიზანტიური წერილობითი ძეგლების ჩვეულებრივი ტერმინი „ბარბაროსი“, რომლითაც ისინი სხვა ხალხებთან ერთად სლავებს იხსენიებენ, ჩვენ გარკვევით ვერაფერს გვეუბნება იმიტომ, რომ ბერძნები ყველას, ვინც კი ბერძენი არ იყო, „ბარბაროსს“ უწოდებენ — მაღალი კულტურისა და დაბალი კულტურის მქონესაც.

არის ზოგიერთი ხელმოსაყიდებელი ცნობა ბერძენ ისტორიკოსთა ნაშრომებში, მაგრამ აქაც სიფრთხილით გვმართებს დასკვნების გამოტანა.

მაგალითად, პროკოპი კესარიელი ერთგან შენიშნავს აღმოსავლეთის სლავების შესახებ: „ამ ტომებს, სლავებსა და ანტებს ერთი კაცი კი არა ჰყავთ მმართველად, არამედ ძველითგანვე ხალხის მმართველობის (დემოკრატიის) წესით ცხოვრობენ და, ამიტომაც მათში ბედნიერება და უბედურება ცხოვრებაში საერთო საქმედ ითვლება. და ყველაფერშიც ორივე ამ ბარბაროსულ ტომს მთელი ცხოვრება და კანონები ერთნაირი აქვთ. ისინი თვლიან, რომ მხოლოდ ერთი ღმერთი, ელვისა და ქუხილის შემოქმედი წარმაადგენს უფალს ყოველივეზე, და მას მიაართმევენ მსხვერპლად ხარებს და სხვა რიტუალსაც ასრულებენ... ცხოვრობენ ისინი საცოდავ ქოხებში, ერთიმეორისაგან დიდი მანძილით დაშორებული და ყოველი მათგანი ხშირად იცვლის საცხოვრებელ ადგილს... ისინი მდ. ისტრის გაღმა ცხოვრობენ და უჭირავთ ნაპირების დიდი ნაწილი“¹.

თითქოს აქ ყველაფერი ხათლად არის მოცემული, მაგრამ იმავე VI საუკუნის გუთთა ისტორიკოსი იორდანე იმავე ანტების შესახებ გვაუწყებს, რომ ისინი ერთ დროს გაერთიანებული იყვნენ ვინმე ბოჟას ხელქვეით და წარმატებით ებრძოდნენ გუთებსო, მაგრამ შემდეგ ეს ბო-

¹ Прокопий из Кесарии, Война с готами, 1950, гл. 297—298.

ჟა ტყვედ ჩაეარდნო და გუთებს ძელზე გაუტრავთ თავისი შკალებით და 70 უხუცესითურთ.

იორდანეს ცნობიდან საფიქრებელი ხდება, რომ ანტებს გვაროვნული წყობილება ამ დროს დარღვეული აქვთ. საფიქრებელია, რომ აღმოსავლეთ ტომებში განვითარების ერთი და იგივე საფეხური არ ყოფილა და არც შეიძლება ყოფილიყო. საქართველოს ტომების მაგალითი საკმარისია ასეთი სურათის წარმოსადგენად. სვანები და ხევსურები ერთსა და იმავე საუკუნეში ქართლის, კახეთის და იმერეთის განვითარების დონეზე, გარკვეული პირობების და ისტორიული ვითარების გამო, არ ყოფილან.

მე-6 საუკუნის სლავთა ტომებში მეტ-ნაკლებად გვაროვნული წყობილების რღვევა თვალსაჩინოა, ზოგიერთ ტომში კლასობრივი საზოგადოება ჩამოყალიბებული უნდა იყოს. რუსი მემათიანის ცნობა დნებრის შუაწელზე მცხოვრები პოლიანების შესახებ, იმის აშკარა მაჩვენებელია, თუ როგორ ყოფილა დაწინაურებული იგი სხვა მეზობელ სლავურ ტომებთან შედარებით. ისე რომ, კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესი აღმოსავლეთ სლავებში მე-6—8 საუკუნეების მანძილზე მიმდინარეობდა; მე-9 საუკუნისათვის ჩვენ სრულიად გარკვეული ცნობები გვაქვს აღმოსავლეთ სლავთა შორის განვითარებული კლასობრივი საზოგადოების შესახებ. რუსულ ენაზე გადარჩენილ ბიზანტიასთან დადებული ხელშეკრულების ტექსტებში მოხსენებულია მთავრები, ბოიარები, ვაჰრები და, მასთან ერთად, სახელმწიფოც.

არქეოლოგიური მასალები ნათელს ხდიან VII-VIII საუკუნეებისათვის განვითარებული სლავთა საზოგადოების არსებობას. მიწათმოქმედება უძველესი დროიდან ყოფილა დამახასიათებელი სლავური ტომებისათვის; აღმოჩენილი არის მიწათმოქმედების იარაღები და ხანძრისა შედეგად მიტოვებულ ნასახლართა ტერიტორიაზე ორმოები პურის, ჭვავის და შვრიის მარცვლებით. სლავები მიწათმოქმედი ხალხია. დნებრის აუზში არაბული ღირჰემების დიდი რაოდენობის პოვნა იმის აშკარა მაჩვენებელია, რომ ამ ღირჰემების ეპოქის (VII ს.) სლავები აღებშიცემობაში იყვნენ ჩაბმული და ლითონის ფული ტრიალებდა მათ საზოგადოებაში. ამჟამად ჩვენთვის იმას მნიშვნელობა არა აქვს, ლითონის მონეტა სად არის მოჭრილი. რაკი მონეტა ხმარებაშია, რაკი იგი ერთს დაგროვილი აქვს და საგანგებოდ ინახავს, მაშასადამე, შემნახველმა იცის მისი გემო, იგი კერძო მესაკუთრე უნდა იყოს აუცილებლად. ასეთ საზოგადოებას კი თავისი საფეხურის შესაფერისი წყობილება უნდა ჰქონოდა თავისი განვითარების შესაფერისი პოლიტიკური აპარატით. განვითარების სტადიაში მყოფი სახელმწიფო რომ არსებობდა მე-9 საუკუნემდე აღმოსავლეთ სლავებში, ამის

დამატკიცებელი არა პირდაპირი ცნობები ჩვენ რუსულ მატთან-
შიც მოგვეპოვება. მსოფლიოს ყველა ხალხის ისტორიაში გვარის მა-
მახალისები ანუ უხუცესები, ხოლო შემდეგ შემდეგი საფეხურის სა-
მსედრო დამოკრატის წინამძღოლები, ბოლოს მთავრებად ან მეფე-
ებად გვევლინებიან. რუსეთიც ამ შემთხვევაში გამოწვევის არ წარ-
მოადგენდა. რუსული მატანე ერთგან დრეველიანების მთავარს
მალს იხსენიებს: ნოვგოროდლებს რიურის „მოწვევამდე“ ჰყო-
ლიათ მთავარი ბრავლინი, შემდეგ ცნობილი გოსტომისლი.
კიევსაც თავისი უფროსი ჰყოლია; ამ ფაქტის ყრუ გამოძახილი უნდა
იყოს „კიის“ ამბავი, რომელიც მატანეში საგანგებოდ არის მო-
თხრობილი, როგორც კიევის ციხე-სიმაგრის მშენებელი.

რუსი მემატანის ცნობა აგრეთვე იმის შესახებ, რომ მე-9 საუკუ-
ნეში, „რიურის მოწვევამდე“, აღმოსავლეთ სლავთა ტერიტორიაზე
ციხე-ქალაქები არსებობდა, აშკარა მაჩვენებელია კლასობრივი საზოგა-
დოების ჩამოყალიბებისა. მემატანე ხომ ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ რიუ-
რისა და მისი ძმების მოსვლის დროს რიურიკი ნოვგოროდში დაჯდა.
სინეუსი — იზბორსკში, ხოლო ტრუვორი — ბელოზეროში. მემატა-
ნეს ეს ციხე-ქალაქები ადრე წარმოშობილად ეგულებოდა და არა მარტო
ამ ქალაქებს ასახელებს ის, რომელთა ხელმძღვანელებად რიურიკი თა-
ვის ხალხს ნიშნავს.

და თვით სახელწოდება „ნოვგოროდი“ იმის მაჩვენებელია,
რომ იმაზე ადრე ძველი ციხე-ქალაქი არსებობდა, თორემ ძველის არ-
არსებობის შემთხვევაში „ნოვგოროდი“ არ დაერქმეოდა მას. მართა-
ლია, VII-VIII საუკუნის ქალაქის სახე ჩვენ არ ვიცით როგორი იყო,
როგორ ცხოვრობდა იგი, მაგრამ რომ იგი ჩვეულებრივი სოფლისაგან
განსხვავებულია თავისი ნაგებობებით და იქ მცხოვრებთა სოციალური
მდგომარეობით, ეს სადავო არ შეიძლება იყოს.

არაბი გეოგრაფების ძირე აღწერილი სლავთა დასაფლავების წესიც
აშკარად გვიჩვენებს კლასობრივი საზოგადოების ადრე ჩამოყალიბება-
ზე სლავთა საზოგადოებაში. არაბები ხომ ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ
მდიდარი სლავის გარდაცვალების შემთხვევაში, მასთან ერთად მისი
მონები, ქალიშვილები და ცოლიც იმარსებოდა. X საუკუნეში აღწერი-
ლი დასაფლავების ასეთი წესი კი ძველად არსებულ კლასობრივ საზო-
გადოებაზე მიგვიჩვენებს. ასეთი ჩვეულება ხომ ერთ წელს არ შეიძლე-
ბა გაჩნდეს, ასეთ ტრადიციას ხანგრძლივი წარსული აქვს.

მაგრამ არიან თუ არა რაიმე საბით ვარაუდები რუსეთის ისტორიული
ცხოვრების ჩამოყალიბების მონაწილენი? რა თქმა უნდა, რუსეთის
ძველ ისტორიაში ვარაუდები იხსენიებიან და იმის თქმა, რომ ძველ
რუსულ სამყაროს არავითარი ურთიერთობა ვარაუდებთან არა ჰქონდაო,
შეცდომა იქნება, რადგანაც ასეთი მსჯელობა ისტორიული სინამდვი-
ლის უარყოფას ნიშნავს.

ვარიაგები მე-9 საუკუნიდან საკმაოდ ცნობილი ხალხია ევროპაში. ვარიაგებს ჩვენ არამც თუ მეზობელ რუსეთის ისტორიაში, საქართველოს ისტორიაშიც კი ვხედავთ. მაგალითად, ცნობილია, რომ მე-11 საუკუნის ქართულ ძეგლში „მატიანე ქართლისაი“-ში აღნიშნულია, რომ როდესაც ბაგრატ IV ათეული წლების განმავლობაში თავის მოუსვენარ დიდ ფეოდალს, ლიპარიტ ბაღივაშს ებრძოდა, ბაგრატმა 3 000 კაცისაგან შემდგარი ვარიაგთა რაზმი მოიწვია (ქართული ძეგლი მათ „ვარანგებს“ უწოდებს) და „სასირეთის ქალის თავს“ მომხდარ ბრძოლაში „ვარანგთა“ ამ რაზმის ერთი ნაწილი მონაწილეობას იღებდა. ბაგრატ IV-მ ვარიაგები, ქუთაისის მახლობლად, სოფ. ბაშში დააბანაკა. ეტყობა, რომ ვარიაგები ნავეებით იყვნენ მოსული შავი ზღვით ფოთში და შემდეგ მდინარე რიონით. ბაშში ზომ რიონზე მდებარეობს.

რუსი მემკვიდრე მართალ ცნობას გვაწვდის, როცა წერს, რომ ვარიაგები ზღვის იქითა მხრიდან მოდიოდნენ და ხარკს ართმევდნენ ბალტიისპირეთის ახლო მცხოვრებ სლავებსა და სხვა მოსახლეობას. ვარიაგთა მეგობრე რაზმები ცნობილია დასავლეთ ევროპის წყაროებითაც. ვარიაგები შავ ზღვაზე ჩამოდიოდნენ დნეპრის გზით და ბიზანტიის სამსახურშიც ვხედავთ მე-10 საუკუნიდან მაინც. ბალტიის ზღვას რუსი მემკვიდრე ვარიაგთა ზღვას უწოდებს. ერთგან რუსი მემკვიდრე საინტერესო ცნობას გვაწვდის ვარიაგების შესახებ: „როცა პოლიანები ცალცალკე ცხოვრობდნენ (დნეპრის გასწვრივ)... აქ გზა იყო ვარიაგეთიდან საბერძნეთამდე და პირიქით, საბერძნეთიდან (ვარიაგეთამდე) დნეპრით. დნეპრის სათავეებამდე, შემდეგ გადათრევა (ნავეების ხმელეთით) ლოვატამდე, ლოვატით კი — ილმენის დიდ ტბაში; ზოლო ამ ტბიდან ვოლხოვი გამოდის და ნევის დიდ ტბაში ჩადის, და ამ ტბის შესართავი ვარიაგების ზღვაში ჩადის“¹.

როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, ვარიაგები სლავებით დასახლებულ ტერიტორიას ნავეებით გადმოსერავდნენ და ბიზანტიაში მიდიოდნენ. არ არის საფიქრებელი, რომ ვარიაგები ისე გაივლიდნენ სლავების ტერიტორიას, რომ მათთან არავითარ ურთიერთობაში არ ყოფილიყვნენ.

ოლეგის, იგორის და სვიატოსლავის მიერ ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებებიდან ძალიან კარგად ჩანს, რომ ვარიაგები რუსეთის დიდი მთავრების კარზე ისე დაწინაურებულნი ყოფილან, რომ ხელშეკრულების დასადებად არა ერთი ვარიაგი გამგზავრებულა კონსტანტინოპოლში, როგორც რუსეთის მაშინდელი მთავრობის წარმომადგენელი. და თვით ხელშეკრულებაში მათი საკუთარი სახელებიცაა აღნიშნული. მემკვიდრე ოლეგის კონსტანტინოპოლზე ლაშქრობის შესახებ წერს: „ოლეგი მცირედ უკან იხევს სატახტო ქალაქიდან და მოლაპარაკება გამართა ზავის შესახებ საბერძნეთის მეფეებთან, ლეონთან და ალექსანდრესთან, და გაგზავნა მათთან სატახტო ქალაქში კარლი“.

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 11.

ფარლოფი, ველმუდი, რულავი და სტემიდი წინადადებით — გადაგვიხადეთ ჩვენ ხარკი¹. მეორე ადგილას, იქ, სადაც მემატრიანეს საბერძნეთთან დადებული ხელშეკრულების ტექსტი აქვს მოტანილი, ვკითხულობთ: „იმავე ძეფების ღეონ და ალექსანდრეს დროს დადებულ ხელშეკრულების პირი, ჩვენ რუსის მოდგმიდან — კარლი, ინეგელდი, ფარლოფი, რულავი, გუდი, რაულდი, კარნი, ფრელავი, რუარი, აკტევეუ, ტრუანი, ლიდული, ფოსტი, სტემიდი — რუსეთის დიდი მთავრის ოლეგისაგან წარგზავნილნი... მოვედით თქვენთან, საბერძნეთის მეფეებთან...² როგორც ვხედავთ, ვარიანთა ერთი ბირთვი დაწინაურებულა ოლეგის დიდი სამთავროს კარზე და ისეთ საპასუხისმგებლო საქმეს ავალებენ ვარიანებს, როგორიც ბიზანტიასთან საზავო ხელშეკრულების დადებაა. ჩამოთვლილ პირთა შორის, თითქმის, არც ერთი სლავი არ უნდა იყოს. დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობა ჩანს იგორისა და სვიატოსლავის დროსაც, ამ მთავრებსაც ვარიანთა დაწინაურებული ბირთვი თან ახლავს.

ისე, რომ რუსი მემატრიანე, როცა რუსეთის სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ იმ დროს არსებულ ლეგენდას ამუშავებდა რუსეთის ისტორიის მასალებთან შეფარდებით, მას ვარიანების სლავთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მონაწილეობის შესახებ, საკმაო ფაქტები ჰქონდა და თავის კონცეფციას ამ ფაქტიურ მასალასაც უფარდებდა ნაწილობრივ.

მაგრამ, როგორც ახლა გამოჩნეულია, ვარიანები საზოგადოებრივი განვითარების საფეხურის მიხედვით აღმოსავლეთის სლავებზე დაბლა მდგარან და სლავებს შორის მცხოვრები ვარიანები გასლავებულან. სპეციალისტებს დღეისათვის გამოჩნეული აქვთ, რომ ძველ რუსულ ენაში მხოლოდ 17 ვარიანული სიტყვაა შემორჩენილი, სხვა მხრივ მათი კვალი სლავურმა კულტურამ ვერ დაიმჩნია. რუსი მემატრიანეც ერთგან შენიშნავს: „ბოლო სლავი ხალხი და რუსი ერთია, ვარიანების გამო ეწოდა ხომ სლავებს რუსი, წინად კი სლავები იყვნენ, თუმცა პოლიანებად იწოდებოდნენ, მაგრამ ენა სლავური ჰქონდათ. პოლიანები იმიტომ ეწოდათ, რომ მინდვრებში ცხოვრობდნენ. ენა კი საერთო იყო სლავური“³.

აქ მემატრიანეს სურს მაგალითით დავგიმტკიცოს, რომ ვარიანების გამო ეწოდა სლავი ხალხის სახელმწიფოს რუსეთი, მაგრამ ეს იმას კი არ ნიშნავს, რომ რუსეთის სახელმწიფო ვარიანების სახელმწიფოა. სახელწოდება ცვალებადი რომ არის და ხალხის არსს რომ არ ცვლია, ამის მაგალითად მემატრიანეს პოლიანების შესახებ მოაქვს ცნობა.

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 24.

² იქვე, გვ. 25.

³ იქვე, გვ. 23.

პოლიანებს, მატიანის ცნობით, ვარიაგების მოწვევამდე თავისა მთავრები ჰყავდათ. იქ, სადაც კიის ამბავი აქვს მოთხრობილი და კიის ძმების და დის გარდაცვალებას გვაუწყებს, იგი წერს: „ამ ძმების გარდაცვალების შემდეგ მათი შთამომავლობა მთავრობდა პოლიანებში, ხოლო დრევლიანებს თავისი მთავრები ჰყავდა, დრეგოვიჩებს თავისი, ხოლო სლავიანებს ნოვგოროდში თავისი...“¹

როგორც ჩანს, მემატიანეს, როცა იგი რუსეთის სახელმწიფოს წარმოქმნას ვარიაგებს მიაწერდა, მხედველობაში ჰქონდა გაერთიანებული, ერთადიდი მთავრის ხელქვეით მყოფი აღმოსავლეთ სლავების სახელმწიფო, რომელსაც რუსეთის სახელმწიფო ეწოდა.

სლავებში ცალკეული სამთავროების არსებობას იგი არ უარყოფს, და რომ ასეთი მთავრები, სლავთა გაერთიანებული რუსული სახელმწიფოს წარმოქმნის შემდეგაც, არსებობას განაგრძობდნენ, ეს ჩვენ იგორის მიერ ბიზანტიის სახელმწიფოსთან დადებული ხელშეკრულების იმ ტექსტშიც შეგვიძლია დავინახოთ, რომელიც სიტყვა-სიტყვით მოაქვს მემატიანეს თავის თხზულებაში. ხელშეკრულების ერთ ადგილას ვკითხულობთ: „ჩვენმა დიდმა მთავარმა იგორმა და მთავრებმა და ბოიარებმა მისმა და ყველა რუსმა გამოგვეზავნა ჩვენ... საბერძნეთის მეფეებთან“. დრევლიანების მთავარი ხომ იგორის დროს სახელითაც კი მოხსენებულია მატიანეებში. მემატიანე, აღწერს რა იგორის გამგზავრებას თავისი დრუჟინით დრევლიანების ქვეყანაში ხარკის ასაკრეფად, აღნიშნავს, რომ ხარკი, როცა შეავროვა, მხლებლებს გამოატანა, ხოლო თვით კიდევ დრევლიანების რაიონების მიმოვლა ისურვა და დამატებით ხარკის კიდევ აღებაო. აქ მემატიანეს აღწერილი აქვს ის სურათიც, როცა დრევლიანებმა დაბრუნებული იგორი დაინახეს. იგი წერს: „დრევლიანებმა, გაიგონეს რა რომ ხელახლა მოდიოდა (იგორი), თათბირი გამართეს თავის მთავართან — მალთან“². სლავთა მთავრები მოხსენებული არიან კონსტანტინე ძოწითშობილის თხზულების იმ ნაწილშიც, სადაც კონსტანტინოპოლის სასახლეში ოლგას მიღებაზე არის საუბარი.

ამრიგად, რუსეთის სახელმწიფოს წარმოქმნას სლავთომების შინაგანი სოციალური განვითარების შედეგია, სახელმწიფოებრიობა სლავურ ტომებში გვაროვნული წყობილების რღვევის ნიშანად ადგა აღმოცენდა, სხვადასხვა ტომებში სხვადა-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 13.

² იქვე, გვ. 40.

სხვადროს. სლავური სამთავროები არსებითად სახელმწიფოებია, სადაც გარკვეული სოციალური ფენა ბატონობს და მის ხელთ ძალმომრეობის აპარატია. მართალია, ეს აპარატი ჯერ პრიმიტიულია, მაგრამ იგი მაინც იმ დროის შესაფერისი იძულების ორგანიზაციაა. მე-9 საუკუნეში კი სლავური სამთავროების ერთი დიდი მთავრის ხელქვეით გაერთიანებასთან გვაქვს საქმე. სახელმწიფოებრივი გაერთიანების პროცესში შესაძლებელია ვარიანთა რაზმები დაქირავებული იყოს სლავთა რომელიმე სამთავროს მიერ, ისევე, როგორც შემდეგ საუკუნეებში ჰქონდა ადგილი ვარიანთა რაზმების დაქირავებას. სლავთა შორის დამკვიდრებული ვარიანთა ერთი ნაწილი გასლავდა კიდეც. ისე, რომ ვარიანების მოსვლა რუსული სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნის საფუძველი არ არის.

მაგრამ თუ სლავური ტომების სახელმწიფო ძველი რუსული სახელმწიფოა, რატომ არ ეწოდება მას სლავური ან რომელიმე სლავური ტომის სახელი? რას ნიშნავს სიტყვა რუსი?

სიტყვა „რუსის“ მნიშვნელობის შესახებ არა ერთ მკვლევარს გამოუთქვამს მოსაზრება და თავისი მოსაზრების დამტკიცება უცდია. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ტერმინის შესახებ გარკვეულ ახსნა-განმარტებას იძლევა არა ერთი ძველი წყარო, — როგორც რუსული, ისე უცხოური, — საკითხი საბოლოოდ გადაჭრილად არ მიგვაჩნია. საკითხის საბოლოოდ გადაჭრას უფრო მკაფიო ცნობები სჭირდება, ვიდრე ჩვენს ხელთ არსებული ცნობები.

მემატთანე, როგორც ზემოთ მოტანილი ამონაწერიდან ჩანს, რუსებს უწოდებს ვარიანების ერთ-ერთ ტომს. იგი არა ერთგან უსვამს ხაზს ამ გარემოებას.

სწორედ იქ. სადაც მემატთანეს საუბარი აქვს ვარიანების მთავრებად მიწვევის შესახებ, წერს: „და წარვიდნენ ზღვის გაღმა¹ ვარიანებთან — რუსებთან. ის ვარიანები რუსებად იწოდებოდნენ, ისე როგორც სხვები, მაგალითად, შვედებად იწოდებიან, ზოგი კინორმანებად, ხოლო სხვები კიდეც გოტლანდელებად, — აი ამათაც ასე ეწოდებოდათ (რუსი). უთხრეს რუსებს ჩუდღელებმა...“²

მეორე ადგილას აღნიშნულია: „ხოლო სლავი ხალხი და რუსეთითა, ვარიანებისა გამო ეწოდა ხომ სლავებს რუსი...“³ თითქმის აქ ყვე-

¹ Повесть временных лет, I, 1950. გვ. 18.

² იქვე, გვ. 25.

ლაფერი გარკვევით არის ნათქვამი და საკამათო არაფერი არ უნდა იყოს, მაგრამ საქმე ის არის, რომ ჩვენ V-VI საუკუნეების ისეთი ცნობები გვაქვს, რომ მემატიანის შოტანილ ვანმარტეებს „რუსი“-ს შესახებ ვერ მივიჩნევთ მისაღებად.

ახლა გარკვეულად უნდა ჩაითვალოს, რომ ვარიაგთამოდგმაში არ არსებობდა ტომი, რომელსაც რუსი ერქვა. ამას ნხოლოდ რუსი მემატიანე ამბობს და ეტყობა ეს მისი ნააზრევი უნდა იყოს, ვინემ სინამდვილიდან აღებული რაიმე ფაქტი. საფიქრებელია, რომ რუსი მემატიანე ამ შემთხვევაში ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებათა ტექსტების იმ ადგილებს დაემყარა, სადაც ვარიაგ-ელჩების სახელებია ჩამოთვლილი; ისინი რუსების მოდგმის ხალხად იხსენიებიან ხელშეკრულებაში. 912 წლის ხელშეკრულების შესავალი ასე იწყება: «Мы от рода русского, Карлы, Инегелд, фарлоф...»¹ ასევე იწყება იგორის ხელშეკრულებაც. აქ რუსეთის ხალხისა და მთავრის სახელით გამოსვლაზეა საუბარი და არა რუსების უცხოურობაზე — ვარიაგულ წარმოშობაზე. ჩვენ ზემოთ, ერთგან კიდევ მოვიტანეთ მემატიანის სიტყვები იმის შესახებ, რომ იგი სლავურ ენას თვლის ყველასთვის საერთო ენად, ვინც კი რუსეთის სახელმწიფოშია. იგი წერს: „ხოლო სლავი ხალხი და რუსი ერთია, ვარიაგების გამო ეწოდა რუსეთი (რუსი), წინათ კი სლავები იყვნენ; თუმცა პოლიანებად იწოდებოდნენ, მაგრამ ენა სლავური იყო. პოლიანები იმიტომ ეწოდა, რომ მინდვრად ცხოვრობდნენ, ენა კი საერთო ჰქონდათ სლავური“. რუსი მემატიანე წინააღმდეგობაშია: ერთგან ამტკიცებს, რომ რუსი ვარიაგთა ტომს ეწოდება, მეორე ადგილას ამტკიცებს, რომ სლავური ენაა საერთო და ვარიაგული ენა არ ყოფილა რუსეთის ტომების ენა.

არაბი გეოგრაფები ბაზგასმით აღნიშნავენ, რომ „რუსები დიდი ხალხია“. იბნ-ხორდადბე წერს: „რუსები სლავების ტომია“.

უაღრესად საყურადღებოა IV საუკუნის ავტორის ეფრემ სირიელის ცნობა როსების ხალხის შესახებ. მე-6. საუკუნის ბიზანტიელი მწერალი ფსევდო-ზაქარიაც ახსენებს როსების ხალხს და, რაც ყველაზე უფრო საინტერესოა, ამ როსებს იცნობენ ეს ავტორები, როგორც სამხრეთის ხალხს და არა სკანდინავიის ნახევარკუნძულის მცხოვრებთ.

დაბოლოს, შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს ისეთი ფაქტები, როგორიც არის სახელწოდებანი „ოსკოლ-როს“, დნებრის შენაკადი „როს“, ვოლინის მხარეში „როსკა“, „როსავა“. ვარიაგების ტომთან არ უნდა იყოს დაკავშირებული ტერმინი „რუსის“ წარმოქმნა, იგი უფრო სლავი ხალხის სახელწოდება უნდა იყოს და ამ საფუძველზე იწოდა სლავთა სახელმწიფო რუსეთის სახელმწიფოდ.

ბაზგასამელია აგრეთვე ის ფაქტი, რომ ბიზანტიასთან დადებულ

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 25.

სახელით მოქმედებს, მაგრამ შემდეგ იგი დიდ მთავრად მოჩანს და გარდაცვალებამდე სახელმწიფოს განაგებს, შესაძლებელია უზურპაციის წესით. ო ლ ე გ ი ს რეზიდენცია სამი წლის განმავლობაში ისევე ნოვგოროდშია. ამ ხნის მანძილზე იგი სმოლენსკსა და ლიუბეჩს იმორჩილებს, თავის გარნიზონს აყენებს ამ ციხეებში და შემდეგ კი-ევს მიაღდება. მემატიანის ცნობით, ამ ლაშქრობის დროს, ო ლ ე გ ს პატარა ი გ ო რ ი ც თან ახლავს თითქოს.

როდესაც ო ლ ე გ ი კიევის მალღობებს მიახლოებია, ლაშქარი ჩაუ-საფრებია, ხოლო თავისი თავი, ი გ ო რ ი ს დავალებით, საბერძნეთში მიმავალ ვაჟრად გამოუცხადებია. როცა კიევის მფლობელნი ა ს კ ო ლ-დ ი და დ ი რ ი ამ, ვითომდა, ვაჟრების მიერ მოტანილი საქონლის სანახავად მოვიდნენ, ო ლ ე გ ი ს მიერ ჩასაფრებული რაზმელები თითქოს გამოცვიდნენ და ალყაში მოქცეულ ა ს კ ო ლ დ ს ა და დ ი რ ს განუცხადეს, რომ მათ მმართველობის უფლება არ აქვთ, რად-გან მთავრების მოდგმისანი არ არიან, მაშინვე მოჰკლეს ისინი, ხოლო კიევი ნოვგოროდელი დიდი მთავრის კუთვნილებად გამოაცხადესო. მე-მატიანე ასე გადმოგვცემს ოლეგის სიტყვებს: „კ ი ე ვ ი ი ქ ნ ე ბ ა დ ე დ ა თ რ უ ს ე თ ი ს ქ ა ლ ა ქ ე ბ ი ს ო“. ეს ამბები თითქოს 882 წელს მოხდა¹.

ნოვგოროდიდან კიევში დიდი მთავრის ტახტის გადმოტანას რუ-სეთის სახელმწიფოსათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ აქტმა ძვე-ლი რუსეთის სახელმწიფოს საზღვრები იმთავითვე მოხაზა. სლავური ტომების და მათი ტერიტორიების ერთი ხელისუფლების ქვეშ გაერ-თიანების პროგრამაა ო ლ ე გ ი ს ს ი ტ ყ ვ ე ბ შ ი მოცემული. კი-ევი, რუსეთის მდინარეთა სისტემის გზაჯვარედინზე მყოფი, შესანიშ-ნავად წვდებოდა, როგორც ჩრდილოეთსა და სამხრეთს (ბალტიის, აზოვისა და შავ ზღეებს), ისე დასავლეთსა და აღმოსავლეთით (პრი-პიატიტ და დესნათი) დასახლებულ ადგილებში. კიევი თავისი მდებარეობით ცენტრი ჰდებოდა სლავური ტომებით დასახლებული აღმო-სავლეთ ევროპის ტერიტორიებისა.

ო ლ ე გ ი დ ა ნ მოკიდებული, სლავთა გაერთიანებულ სახელმწი-ფოში, რომელსაც რუსეთის სახელმწიფო ეწოდებოდა, უზენაეს ხე-ლისუფლად დ ი დ ი მ თ ა ვ ა რ ი ითვლებოდა. კიევში მჭდომი დიდი მთავრის უფლება, მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული მე-12 საუკუნის პირველ მეოთხედამდე, უზარმაზარ ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა: ჩრდილოეთით—ლადოგის და ონეგის ტბებიდან დაწყებული, სამხრე-თით—შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროებამდე, დასავლეთით—კარპატის

¹ ახლა გამოჩვეულია, რომ მე-9 და მე-10 საუკუნის პირველი ნახევრის თარიღე-ბი მემატიანეს ეარაუდით დაუწერია. მას თარიღების დასადგენი წყაროები ხელთ არ ჰქონია, ამდენად აშკარა შეცდომები მოჩანს. რიურის, ოლეგის, იგორის და ოლგას მოღვაწეობის თარიღები პირობითია ჟერჯერობით.

მათების კალთებიდან მოკიდებული, აღმოსავლეთით—ვოლგამდე.

დიდი მთავრის ოჯახში ძალა-უფლება მემკვიდრეობის პრინციპით გადადიოდა მამიდან შვილზე. უფროსი შვილი სხვა შვილებზე მეტი უფლებით სარგებლობდა და, დიდი მთავრის გარდაცვალების შემთხვევაში, ტახტიც უფროს ვაჟიშვილს რჩებოდა. ქალი, როგორც ო ლ გ ა ს მაგალითიდან ჩანს, დიდი მთავრის ოჯახში უფლებააყრილი არ ყოფილა. მაგრამ, ვაჟიშვილის არყოლის შემთხვევაში, შეეძლოთ თუ არა ქალიშვილს ტახტის მემკვიდრეობა, არ ჩანს. ო ლ გ ა ს მაგალითი დასკვნის გამოტანის საშუალებას არ იძლევა, იგი სახელმწიფო საქმეებს მაშინ განაგებდა, როცა მისი მეუღლე იგორი ღრეველიანებმა ზოკლეს, ხოლო შვილი მათი—სვიატოსლავი მცირეწლოვანი იყო. ო ლ გ ა მაინც სვიატოსლავის სრულწლოვანობამდე სახელმწიფო საქმეებს განაგებდა რაღაც საბჭოსთან ერთად. მემატინე წერს: „ო ლ გ ა თავისი ვაჟიშვილით, სვიატოსლავით, კიევში იმყოფებოდა, მისი მამამძღუდე ა ს მ უ დ ი იყო, ხოლო ვოევოდად—ს ე ე ნ ე ლ დ ი. მსტიშის მამა“. ქრისტიანობის გავრცელებას რუსეთში ქალის უფლებრივი მდგომარეობა საერთოდ უნდა შეეცვალა, მაგრამ როგორი იყო ეს ცვლილებები—ეს სპეციალური კვლევის საკითხია.

რუსეთის სახელმწიფოში დიდ მთავარს სხვა წვრილი მთავრები ექვემდებარებოდნენ. წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ რუსეთის სახელმწიფოებში შემავალ ამა თუ იმ სლავურ ტომს თავისი ადგილობრივი არა რიურიკთა დინასტიის მთავარი ჰყავდა და ადგილებზე ეს მთავრები განაგებდნენ. ისე რომ, კიევში მჭდომი დიდი მთავარი მათ შინა საქმეებში თავდაპირველად არ ერეოდა, გარდა საგარეო ურთიერთობისა. რუსეთის დიდი მთავრების მიერ ბიზანტიის სახელმწიფოსთან დადებულ ხელშეკრულებებში კარგად მოჩანს, რომ კიევში მსხდომი დიდი მთავარი, საერთო სახელმწიფოებრივი საკითხების გადაწყვეტისას, მთავრებთან და ბოიარებთან თათბირობდა და მათი სახელით გამოდიოდა უცხო სახელმწიფოსთან მოლაპარაკების დროს. ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებაში ერთგან აღნიშნულია, რომ რუსეთიდან კონსტანტინოპოლში გაგზავნილი დელეგაცია „უფლებამოსილია რუსეთის დიდი მთავრის ოლეგისაგან და ყველა მისი ხელქვეით მყოფი ბრწყინვალე და დიდი მთავრებისაგან და მისივე დიდი ბოიარებისაგან“. როგორც ვხედავთ, კიეველი დიდი მთავრები მნიშვნელოვან საგარეო საკითხებს მთავრებთან და ბოიარებთან განიხილავდნენ. საბუთის იურიდიულად გასაფორმებლად დიდი მთავრის ხელქვეით მყოფი მთავრებისა და ბოიარების მოხსენიება საჭირო იყო.

მატიანეში დაცული ცნობიდან ჩანს, რომ, როცა ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე სახელმწიფოსათვის ქრისტიანული სარწმუნოების სავალდებულო რელიგიად გამოცხადების საკითხს წყვეტდა, მაშინ ბო-

იარებთან და „ქალაქის უზუცესებთან“ („სტარცი გრადსკიე“-სთან) თათბირობდა თურმე და რელიგიის შეცვლის საკითხი მათთან შეთანხმების შედეგად გადაწყდა. მემათიანეს არ შეეძლო დიდი მთავრის ბო-იარებთან და ქალაქის უზუცესებთან თათბირის არარსებული წესი გამოეგონებინა. ამდენად, ამ შემთხვევაში მათიანის ცნობას უნდა ვენდოთ.

წყაროებში დიდი მთავრის სახელთან სულ მუდამ დაკავშირებულია „დ რ უ ე ი ნ ა“. დ რ უ ე ი ნ ა ერთფეროვანი არ უნდა ყოფილიყო; წყაროები ასახელებენ „სტარშია დრუჟინა“-ს, ანუ მთავრის ამაღლას — „მთავრის კაცებს“, რომლებთანაც უშუალოდ თათბირობდა მთავარი.

დრუჟინა პროფესიონალური სამხედრო წრე არის, რომელიც მთავრის ძალაუფლების საყრდენი იყო. ტერმინი „დრუჟინა“ ძველი სლავური სიტყვაა და ძველად იგი სლავურ „домачадица“-ს უდრიდა. ძველ ქართულში მისი შესატყვისი „სახლეულნი“ იქნება. „დრუჟინა“ იმავე დროს გაერთიანებას, ამხანაგობას აღნიშნავდა, მაგრამ ძველ-რუსულ სახელმწიფოში „დრუჟინა“ მთავრის სამხედრო წრეა, პირველ ხანებში მთავრის კმაყოფაზე მყოფი, შემდეგ კი მიწისმფლობელად და მემამულედ გადაქცეულ ი. აგორის „დრუჟინა“ მისი შვილის—სვიატოსლავის ხელში გადავიდა. მაშასადამე, დრუჟინა მთავრის ოჯახში მემკვიდრეობით—მამიდან შვილის სამსახურში გადადიოდა. „დრუჟინა“ ლაშქრის წესით კი არ შეივსებოდა, „დრუჟინაში“ წევრა მიიწვეოდა. წევრობა საპატიო საქმე იყო. შემდეგში დრუჟინის წევრობა მემკვიდრეობითი შეიქნა. ისე რომ, დრუჟინის წევრობა იქნებ ბევრსაც სურდა, მაგრამ ამ პატივს ყველა მსურველი ადვილად ვერ ეღირსებოდა. მთავარი ზრუნავდა თავის დრუჟინაზე. იგი მას ჰყვებოდა, აცმევდა და აიარალებდა; მათთან ერთად იზიარებდა გასაჭირსა თუ ლხინს. რუსულ მატინეში აღნიშნულია, რომ, როდესაც ოლგამ თავის შვილს, სვიატოსლავს, ქრისტიანობის მიღება შესთავაზა, მან უარით უპასუხა იმ მოტივით, რომ მარტო მას სარწმუნოების შეცვლა არ შეუძლია და ამ უარს ასე ასაბუთებდა თურმე: „დ რ უ ე ი ნ ა დ ა მ ც ი ნ ე ბ ს ო“. დიდი მთავარი საჭირო შემთხვევაში არა მარტო საკუთარი „დრუჟინის“ სათავეში დგებოდა, არამედ მთელი სახელმწიფოს შეიარაღებული ძალების სათავეშიაც. სახელმწიფოს გაერთიანებული ძალები კი ცალკეული მთავრების და ბოიარების დრუჟინებისა და სმერდების მობილიზაციით იკრიბებოდა. ასეთი ლაშქარი, საგანგებო შემთხვევაში, საგანგებო საგარეო პრობლემების გადასაწყვეტად შეიკრიბებოდა. „დრუჟინები კი ადგილობრივ მთავრებთან არსებული მუდმივი შეიარაღებული რაზმები იყო ყოველ სამთავროში. ლაშქარი შემდგა-

რი იყო ათეულებად დაყოფის პრინციპზე. ათასის მეთაურს სათავეში „ტისიაკი“ ედგა. ასეულს—„სოტსკი“ და ათეულს „დესიატსკი“. ათასეულისა და ასეულის მეთაური დროთა ვითარებაში ადმინისტრაციული ხასიათის ფუნქციებსაც ასრულებდა ძველ რუსეთში. ათასის-თავი—„ტისიაკი“ წყაროებში ყოველთვის ტერიტორიული ერთეულის დასახელებით არის მოხსენებული, მაგალითად. „კიევის ათასისთავი“, „ბელგოროდის“, „ნოვგოროდის ათასისთავი“ და სხვ. სახმელეთო ლაშქარს გარდა, რუსეთის სახელმწიფოს სამდინარო და საზღვაოსნო ფლოტიც ჰყოლია, მაგრამ, რა თქმა უნდა, იმ დროის შესაფერისი--ნიჩბებითა და იალქნით გამართული ნავეები. შეიარაღებული ძალების რაოდენობის განსაზღვრა არ ხერხდება წყაროების უქონლობის გამო. მხოლოდ ორი შემთხვევა გვაქვს, როცა ო ლ ე გ ი ს და ს ვ ი ა ტ ო -ს ლ ა ვ ი ს ლაშქრობების დროის ჯარის რიცხვის რაოდენობა დასახელებული. ბიზანტიაზე შესული ოლეგის ლაშქარი 80 000 კაცისაგან შედგებოდა, ხოლო დუნაისპირეთის ბულგარეთში ლაშქრობის დროს სვიატოსლავის ლაშქარი—60 000 მეომრისაგან. სვიატოსლავის ლაშქრის რაოდენობას რუსული მატიანე 10 000 კაცით განსაზღვრავს, ხოლო ლეონ დიაკონი—60 000 კაცით. ისტორიკოსები ლეონ დიაკონის ცნობას უპირატესობას ანიჭებენ და სავსებით სამართლიანად. მატიანეში რომ რაღაც შეცდომაა, ეს იმით მტკიცდება, რომ, როდესაც ბერძნებთან მოლაპარაკების შედეგად დამარცხებული სვიატოსლავის სამშობლოში დაბრუნება გადაწყდა, სვიატოსლავს საზავო პირობისამებრ, სურსათი საგზლად 22 ათასი კაცის ანგარიშით მიუთვალეს ბიზანტიელებმა. ლეონ დიაკონის ცნობით 60 000 რუსი მეომრიდან მხოლოდ 22 ათასი გადარჩა ცოცხალი. ძველი რუსეთის ლაშქარი ცხენოსნებისა და ქვეითი ნაწილებისაგან შედგებოდა. ამას გარდა, რუსები გაბედული მეზღვაურები ყოფილან, მაგრამ X საუკუნის ცნობიდან ჩანს, რომ ბიზანტიელების ფლოტს სასტიკად დაუმარცხებია რუსები ზღვაზე. ე. წ. „ბერძნული ცეცხლი“ შიშის ზარს სცემდა რუსეთის ფლოტს. მაგრამ იქ, სადაც ამ ჯარის რიცხვზე არის საუბარი, არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, თუ რუსეთის სახელმწიფოს მეთაურს ამ ლაშქარს გარდა კიდევ რა ძალები ჰყავდა დატოვებული თვით რუსეთში. როცა, მაგალითად, სვიატოსლავი ბიზანტიას ებრძოდა დუნაისპირეთში, კიევის პაქანიგები შემოესია, მაგრამ კიევმა კარგა ხანს შეძლო თავდაცვა — სვიატოსლავის დაბრუნებამდე. თავისთავად ცხადია, რომ ო ლ ე გ ი ს და ს ვ ი ა ტ ო ს ლ ა ვ ი ს ლაშქრის ზემოაღნიშნული რიცხვის შემადგენლობაში მარტო დრუჟინის წევრები კი არ არიან, არამედ საგანგებოდ სალაშქროდ გამოწვეული „ს მ ე რ დ ე -ბ ი ც“. ე. ი. თემის გლეხები. გლეხობისაგან გაწვევით შედგენილ ჯარს ძველ რუსეთში „ვოი“ ეწოდებოდა. ესენი პროფესიონალი მუდმივ

სამხედრო სამსახურში მყოფი გლეხები კი არ არიან, არამედ ომის დროს საგახგებოდ გაწვეულნი. „დრუჟინა“ და „ვოი“ კიევის დიდი მთავრის ხელქვეით მყოფ მთავრებს და ბოიარებსაც თავიანთი ჰყავდათ. მათიანეში პირდაპირ არის, მაგალითად, დასახელებული „სვე-ნელდი და მისი დრუჟინა“.

მთავარს საკმაოდ მნიშვნელოვანი მატერიალური სახსრები ჰქონდა, მას უფლება ჰქონდა გადასახადების აკრეფისა. ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინე ძოწითშობილის თხზულებაში დაცული არის აღწერილობა, თუ რა წესით წარმოებდა რუსეთის სახელმწიფოში გადასახადის—ანუ ე. წ. „ხარკის“ აღება. იმ დროისათვის ხარკი და გადასახადი გაიგივებული ჩანს, რუსულ ენაზე მას „დან“ ეწოდებოდა. ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე აღნიშნავს, რომ დიდი მთავარი თავისი დრუჟინის თანხლებით ჩამოივლის მის სახელმწიფოში შემავალ მხარეებს და საჯალდებულო გადასახადს ართმევს და აგროვებსო. გადასახადის სახეობა სხვადასხვა რაიონისათვის სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო, ეს იმის მიხედვით, თუ რით იყო რაიონი მდიდარი. გადასახადის აკრეფის ამ წესს „პოლიუდიე“ ერქვა იმ დროის რუსეთში, ე. ი. კომლობრივი ჩანოვლა. ქვეშევრდომი, რუსეთის სახელმწიფოს წინაშე, ერთ-ერთ თავის ძირითად მოვალეობას ხარკის ანუ ეგრეთ წოდებული „დან“-ის სახით იხდიდა. მათიანის ცნობით, IX—X საუკუნეებში გადასახადი კომლზე ან სამეურნეო ხნულზე გაეწერებოდა, ანდა „გუთანზე“. „გუთანი“ მე-12 საუკუნეში, დღეში ორი ხარის ან ერთა ცხენის ძალით მოხნული მიწის ნაკვეთს აღნიშნავდა, ე. ი. „დლიურს“ ნიშნავდა.

მაგრამ ოღგას მოღვაწეობამდე, ე. ი. მე-10 საუკუნის შუაწლებამდე, რუსეთის სახელმწიფოში საგადასახადო საქმეს პრიმიტიული სახე ჰქონია. ბიზანტიის იმპერატორი, კონსტანტინე ძოწითშობილი, თავის თხზულებაში ასე აღწერს ე. წ. „პოლიუდიეს“ ანუ გადასახადის აკრეფას ძველ რუსეთში: „როდესაც ნოემბრის თვე დადგება მათი (ე. ი. რუსების) მთავრები მაშინვე სტოვებენ კიევს თავისი რუსებით (ე. ი. დრუჟინით, ი. ც.) და გაემართებიან „პოლიუდიე-ზე“ (ხარკის ასაკრეფად, ი. ც.), ე. ი. დრევილიანების, დრეგოვიჩების, სევერელეების და სხვა სლავების ქვეყნებში დასაეღელად, რომელნიც რუსებს ხარკს უხდიან, მთელი ზამთრის განმავლობაში თავს ირჩენენ ამ ქვეყნებში და აპრილის თვეში, როცა დნებარზე ყინული გალხვება ისევ დაბრუნდებიან კიევში. აქ თავს უყრიან ნაევებს და, როგორც ზემოთ ვთქვით, მიემგზავრებიან საბერძნეთში“¹.

¹ Константин Багрянородный, Об управлении государством; ვ. ლატიშევის და ე. მალიცკის თარგმანი იხ. Хрестоматия по истории СССР, I, 1949, გვ. 56—57.

ზარკის აკრეფის პრიმიტიული წესი კარგად ჩანს თვით რუსულ მატიანეში აღწერილი ფაქტებიდანაც. 945 წლის ქვეშ მემატიანეს ასე აქვს აღწერილი ზარკის აკრეფის ამბავი დრეველიანების ქვეყანაში: „945 წელს, დრუჟინამ მიმართა ი გ ო რ ს: „ს ე ე ნ ე ლ დ ის ყმანი იარაღით და ტანსაცმლით მშვენივრად მოირთვენ, ჩვენ კი შიშვლები ვართ. წავიდეთ მთავარო ერთად ზარკისათვის, შენც იშოვი და ჩვენც“. დაეთანხმა მათ ი გ ო რ ი და დრეველიანების ქვეყანაში წავიდა ზარკის ასაგრაფად. წინანდელი ზარკის რაოდენობას ახალი დაუმატეს და ძალადობდნენ ი გ ო რ ის კაცები. აკრიფა რა ზარკი, ი გ ო რ ი თავისი ქალაქისაკენ გაემართა, მაგრამ გზაზე გადაიფიქრა და დრუჟინას უთხრა: „წადით თქვენ შეგროვილი ზარკით სახლში, მე კი მივებრუნდები და კიდევ შევაგროვებ“, და გაისტუმრა დრუჟინა სახლში, ხოლო თვით, დრუჟინის მცირე ნაწილის თანხლებით, მეტი სიმდიდრის მოსაპოვებლად დაბრუნდა². როგორც ცნობილია, ი გ ო რ ი ამჯერად დრეველიანებმა მოჰკლეს კედეც.

ი გ ო რ ის შემდეგ, ო ლ გ ა ს მმართველობის დროს, „პოლიუდიეს“ წესში მნიშვნელოვანი ცვლილებები იქნა შეტანილი და გადასახადის აკრეფამ ერთგვარი უფრო მოწესრიგებული სახე მიიღო. მატიანის ცნობით, ამა თუ იმ მხარეში საგანგებო პუნქტები დაინიშნა, სადაც ზარკი თვით გადამხდლებს უნდა მიეტანათ; ამ გზით გარკვეულ ადგილებზე დაგროვებული ზარკი დიდი მთავრის ხელქვეითებს კიევში მოჰქონდათ მთავრისათვის ჩასაბარებლად. ასეთ ვითარებაში საგადასახადო ერთეულიც წინასწარ განსაზღვრული უნდა ყოფილიყო. მატიანის ცნობის თანახმად, აღებული ზარკის ორი მესამედი სახელმწიფო სალაროში შედიოდა, ხოლო ერთი მესამედი მთავარს მიჰქონდა დრუჟინისა და სასახლის შესანახად.

ძველი რუსეთის გაერთიანებული სახელმწიფო აპარატი, პირველ რიგში, ვალდებული იყო ქვეშევრდომები გარე მტრისაგან დაეცვა, იგივე აპარატი ვალდებული იყო გაბატონებული საზოგადოებრივი ფენის ქონება და უფლება დაეცვა; სახელმწიფოს პირდაპირი დანიშნულება იყო ქვეშევრდომთა ექსპლუატირებული ფენა მარადეჟამს მორჩილებაში ჰყოლოდა გაბატონებულ კლასს.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ იმ დროს ქვეშევრდომი სახელმწიფო დაწესებულებას იმეიათად აწუხებდა, ჯერ კიდევ ადათები აწესრიგებდა მეტწილად ქვეშევრდომთა ურთიერთშორის დამოკიდებულებას. ამდენად სახელმწიფო დაწესებულებათა რიცხვი თითზე ჩამოსათვლელი იყო. სახელმწიფო სამმართველო აპარატი მარტივი ჩანს. ოდითგან არსებული სასოფლო თემის ორგანიზაცია („ომშიჩინა“) „მირი“ და

² Повесть временных лет, I, 1950, гл. 39—40.

„ვერვი“ სახელმწიფო ორგანიზაციამ შეიგუა და უზარმაზარ ტერიტორიაზე შესანიშნავად გამოიყენა. სასოფლო თემი რუსეთის სახელმწიფოში სასამართლოს ადმინისტრაციულ-ფისკალურ ფუნქციებს ასრულებდა. სასოფლო თემი ვალდებული იყო სოფლად ქუჩი მოეძებნა, წინააღმდეგ შემთხვევაში თე მ ი ვ ა ლ დ ე ბ უ ლ ი ი ყო დაზარალებულისათვის გადაეხადა საზღაური და სახელმწიფოსათვისაც—სისხლის სამართლის ჯარიმა. კაცისმკვლელის მოძებნა სოფლად აგრეთვე თემის ვალდებულება იყო. უ ა რ ი ს შ ე მ თ ხ ვ ე ვ ა შ ი ჯ ა რ ი მ ა ს ი ვ ი თ თ ე მ ი გ ა დ ა ი ხ დ ი დ ა; თვით მეთემე სმერდების შინაურთერთობა ძირითადად ადამით წესრიგდებოდა. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ძველი რუსეთის სახელმწიფოს თავის სამართლის კრებული არ ჰქონდა.

უძველესი ცნობა რუსული კანონის არსებობის შესახებ ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებაში გვაქვს დაცული. 912 წლის ხელშეკრულებაში ერთგან აღნიშნულია „თუ ვინმე (რუსი ან ბერძენთაგანი) ხმლით ან სხვა რაიმე იარაღით შემოჰკრავს ვინმეს (რუსს, ან ბერძენს) ხუთ ლიტრა ვერცხლს გადაიხდის რუსული კანონის (სამართლის) მიხედვით“. უძველესი, იაროსლავ „ბრძნად“ წოდებულის დროინდელი რუსული სამართლის წერილობითი კრებული მე-11 საუკუნის რედაქციით არის შემონახული და დაახლოებით 1036 წელსაა რედაქტირებული. იაროსლავის კრებული, ახალი ცხოვრების შესაბამისად შეაგეს იაროსლავის შეილებმა (1068--71 წლებს შორის), როცა სამი ძმის მმართველობა („ტრიუმვირატი“) იყო. მე-12 საუკუნის დასაწყისში (1113—1125 წლებში) სამართლის კრებული ისევ შეიგსო ვლადიმერ მონომახის ინიციატივით.

უზენაესი მოსამართლე თვით დიდი მთავარი იყო, რომელსაც მის მიერ დანიშნული მოსამართლენი შველოდნენ. რუსული სამართლის კრებულში, რომელსაც რუსულად „რუსკაია პრავედა“ ეწოდებოდა, დიდი მთავრის სასახლე სასამართლოს სხდომების ადგილად არის მოხსენებული. რუსული სამართლის მუხლების გაცნობა ნათელყოფს, რუსეთის სახელმწიფო აპარატი თუ ვის იცავდა და რისგან იცავდა. ქონებრივად და უფლებრივად დიფერენცირებული მოსახლეობა მკვეთრად არის ამ კანონთა კრებულში ასახული.

IX-X საუკუნეებში არსებული და ჩამოყალიბებული ძველი რუსეთის პოლიტიკური წყობილების ზემოთ მოცემული მოკლე სურათი მეთერთმეტე საუკუნეში უცვლელად არ რჩება. მართალია, XI საუკუნეშიაც სახელმწიფოს სათავეში დიდი მთავარია (მისი ადგილსამყოფელი კიევში იყო), რომელსაც გაბატონებული საზოგადოებრივი ფენის მაღალი წრე უდგას გვერდით, მაგრამ წინანდელი დამოკიდებულება დიდ მთავარსა და ამ მაღალ წრეს შორის შეცვლილია. მე-11

საუკუნეში დრუჟინის წევრები უკვე მიწაში ფლობდნენ, რომლებიც წინანდელ ბოიარებისაგან ამ მხრივ აღარ გამო-
ირჩევიან. თუ წინათ დრუჟინის წევრები ეკონომიურად მთლიანად
მთავრისაგან იყვნენ დამოკიდებულნი და მთავრის სასახლეში ცხოვ-
რობდნენ, ახლა ეკონომიურად მთავრისაგან მცირედ არიან დამოკი-
დებულნი. ისინი დიდ მთავარს ჩვეულებრივ ვასალური ურთიერთო-
ბის წესით ემსახურებიან. ახლა დიდი მთავარი ამათ უფრო მეტ ანგა-
რიშს უწევს, ვინემ წინათ, როცა ისინი მთლიანად მთავრისაგან იყ-
ვნენ დამოკიდებულნი.

დიდმა მთავარმა ერთგული დრუჟინა და სხვა ხელქვეითნი რომ
იყოლიოს, განსაკუთრებით სამხედრო მოღვაწენი, ამისათვის მათ მი-
წები უნდა დაურიგოს სამფლობელოდ, თუ სამამულოდ. ეს ღონისძიე-
ბა კი დროთა ვითარებაში უფრო მეტად ამდიდრებდა დრუჟინის წევ-
რებს და ამდენად კიდევ უფრო საშიშ ძალად ხდებოდნენ ისინი ცენ-
ტრალური ხელისუფლებისათვის — ე. ი. დიდი მთავრისათვის. მსხვი-
ლი ბოიარებიც ისე იქცეოდნენ, როგორც მთავრები და დრუჟინის
წევრები. ამათაც თავისი ვასალები გაიჩინეს. ძლიერდებოდნენ ბო-
იარები ისე, რომ თავიანთ სამფლობელოსა და ხელქვეითებში ისეთი-
ვე უფლების მატარებელნი ხდებოდნენ, როგორც მთავარი. ასეთი გა-
ძლიერებული ბოიარების დაქვემდებარება უკვე უძნელდებოდა დიდ
მთავარს. დიდი მთავრისა და მისი ვასალების პოლიტიკური ინტერესე-
ბი ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ. მთავარი საერთო სახელმწი-
ფოვნობით ინტერესებით ხელმძღვანელობდა, ბოიარები კი თავიანთი
სამფლობელოსა და მამულების ინტერესებიდან გამომდინარე. ხოლო
სახელმწიფოებრივი და ბოიართა ინტერესები ყოველთვის ერთმანო-
ვრეს არ ემთხვეოდნენ, ზოგჯერ უპირისპირდებოდნენ კიდევ; ამდენ-
ად, სახელმწიფოს მთლიანობის შენარჩუნება პრობლემად იყო ქცე-
ული. უკვე მეთერთმეტე საუკუნის პირველი ნახევრიდან.

დიდი მთავრის მიერ დადგენილი თანამდებობის პირები სხვადასხვა
ქალაქებში უფლებრივად თანდათან, მაგრამ თვალსაჩინოდ, იცვლე-
ბოდნენ ქალაქებისა და ადგილობრივი ფეოდალური არისტოკრატის
გაძლიერებასთან დაკავშირებით. მე-11 საუკუნისათვის ნოვგოროდში,
პოლოცკში, ჩერნიგოვში და სხვა ქალაქებში ჩვეულებრივ მოვლენად
ჩანს კიევის დიდი მთავრისაგან დამოუკიდებლობისაკენ მისწრაფება.

შეიცვალა რუსეთის სახელმწიფოში შეიარაღებული ძალების რაო-
დენობაცა და წყობაც. მართალია, დიდი მთავრის დრუჟინა დარჩა,
დარჩა ბოიარების დრუჟინაც, მაგრამ გაჩნდა სხვა ლაშქარიც, სახელ-
მწიფო სამხედრო ბეგარის წესით გამოსული „ვოი“.

უფროსი დრუჟინა ერთგვარ სამხედრო საბჭოს დაემსგავ-
სა, რომელიც მთავართან იყო. ამ უფროსი დრუჟინის წევრებს მშვი-

დღობიანობის დროს მაღალი თანამდებობანი ეკირათ — ოლქის უფროსების, მთავრის ნაცულის პოსტები. მთავარი ამათ მიუბოძებდა „სარჩოდ“ („კორმლენიე“) ქალაქებს, ოლქებს და აქედან ეს თანამდებობის პირი ჰკრეფდა გადასახადებს და ჯამაგირის ნაცულად შემოსავალს პირადად ღებულობდა მთლიანად. ომის დროს კი უფროსი დრუჟინის წევრები ცალკეული რაზმების თუ შენაერთების სარდლებად ინიშნებოდნენ, სამხედრო საკითხებსაც მთავარი ამათთან ეროად სწყვეტდა.

სახელმწიფოს მიერ შეყრილ ლაშქარში ბოიართა დრუჟინები ცალკეულ რაზმებს ჰქმნიდნენ. ისინი მთავრის დრუჟინას არ შეერეოდნენ და მისგან დამოუკიდებელ რაზმებად იდგნენ. მაგრამ ომის დროს, რა თქმა უნდა, მთავარსარდლობას ექვემდებარებოდნენ და მისი ბრძანების შესაბამისად მოქმედებდნენ. მთავრის და ბოიარის დრუჟინის წევრები რამდენიმე ათასი კაცისაგან შედგებოდა. ასეთი ძალა კი საკმარისი იყო სახელმწიფოში შინაგანი წესრიგისა და რეგიმის დასაცავად. საგარეო ომების დროს, დრუჟინებს გარდა, როგორც აღნიშნული იყო, მოსახლეობიდან გამოდიოდა ლაშქარი, რომელსაც „ათასისთავები“ („ტისიაკი“) ჰყავდა უფროსად დანიშნული.

მთავრების დრუჟინები ძველი რუსეთის სახელმწიფოს კლასობრივი საყრდენი იყო.

ძველი რუსეთის პოლიტიკურ წყობილებაზე რომ ზოგადი წარმოდგენა სრული იქნეს, საჭიროა მოკლედ „ე ვ ჩ ე ს“ საკითხსაც შევეხოთ. სიტყვა „ვეჩე“ მომდინარეობს სიტყვისაგან „ვეშჩატ“, რაც მოლაპარაკებას, აზრის გაზიარებას, ამბის შეტყობინებას ნიშნავს. ტერმინი „ვეჩე“ კი სახალხო ყრილობას და თათბირს ნიშნავს. VI საუკუნის ავტორი პროკოპი კესარიელი თავის თხზულებაში, იქ, სადაც სლავების შესახებ აქვს საუბარი, ერთგან აღნიშნავს: „სლავებსა და ანტებს მართავს არა ერთი პიროვნება, არამედ უძველესი დროიდან ისინი დემოკრატიული მმართველობით ცხოვრობენ და ყველა საქმეს საერთო კრებით წყვეტენ“. ეს ძველი საზოგადოების „ვეჩე“ უნდა იყოს, რომელიც გვაროვნული წყობილებიდან მომდინარეობს. მაგრამ IX-XI საუკუნეთა „ვეჩე“ სრულიადაც არ წარმოადგენს VI საუკუნის „ვეჩეს“ თავისი შინაარსითა და ფუნქციებით. IX-XI საუკუნეებში ჩვენ რუსული სახელმწიფო გვაქვს და დიდი მთავრის ხელშია სახელმწიფოს საქმეების მართვა-გამგებლობა. წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ „ვეჩე“ როგორც მუდმივმოქმედი ორგანო, არ არსებობს დიდი მთავრის გვერდით. დიდი მთავარი თათბირობს არა სახალხო კრებასთან, არამედ თავისი დრუჟინის წევრებთან და ისიც „უფროს“ დრუჟინასთან. „ვეჩეს“ შეკრება თუ მომხდარა კიევში, მხოლოდ საგანგებო შემთხვევაში, როცა ქალაქში დიდი მთავარი არ იმყოფებოდა და ქალაქს მტერი შემოესია. XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან „ვეჩე“ მოქმედებას

და გამოცოცხლებას იწყებს ქალაქებში, როცა ძველი რუსეთის ცალკეული ნაწილები გაიზარდა და ცენტრისაგან ჩამოცილების ტენდენცია დაეტყო. „ვეჩეს“ საქმიანობა დიდხანს მოჩანს კიევის სახელმწიფოს ჩრდილო-დასავლეთის მხარეში—ნოვგოროდში, პსკოვსა და პოლოცკში, სადაც ფეოდალებმა და ვაჭრებმა მთავრის ძალაუფლება შეზღუდეს, ფაქტიურად ხელისუფლება ხელთ იგდეს, მაგრამ სახალხო ყრილობა („ვეჩე“) ვერ მოსპეს. სამაგიეროდ ეს ინსტიტუტი თავისი ინტერესების დაცვის იარაღად აქციეს. „ვეჩე“ აქ საერო და სასულიერო ფეოდალების და ვაჭრების ბატონობის ორგანიზაციაა, რომელსაც მთავარი, როგორც ერთი მოხელე, ექვემდებარება. დაწვრილებით „ვეჩეზე“ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ძველი რუსეთის სახელმწიფო აპარატის შექმნა ერთი პიროვნების, ერთი დიდი მთავრის შემოქმედება არ არის. IX-X საუკუნეთა მანძილზე თანდათან იქმნებოდა იგი. საშინაო პოლიტიკის ხაზით ძველი რუსეთის დიდ მთავართაგან მატიანეში ენერგიულად მოქმედნი მოჩანან ოლეგი, ოლგა, ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე, იაროსლავ ვლადიმერის ძე და ვლადიმერ მონომახი. ამათ გვერდით უდგათ მაშინდელი გაბატონებული კლასის წარმომადგენლები და კლასთა ჭიდილში, ცხოვრების შესაბამისად, რუსეთის სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია თანდათან რთულდება და ყალიბდება.

რიურითა დინასტიის ფუძემდებლების პირველი საზრუნავი საკითხი სლავთა გაერთიანებული სახელმწიფოს შექმნა იყო. ამ მიმართულებით დიდი დამსახურება ოლეგს მიუძღვის. მაგრამ ერთ სახელმწიფოში სლავთა ტომების გამაერთიანებელი დულაბი, თითქმის, ყოველწლიურად გასაახლებელი ყოფილა. როგორც მატიანიდან ჩანს, რუსეთის სახელმწიფოში შემავალ არც ერთ სლავური ტომის მთავარს კიევის დიდი მთავრის მორჩილებაში ყოფნა არ სურდა. მატიანეში აღნიშნულია, რომ ოლეგის გარდაცვალებისთანავე „დრევილიანები იგორისაგან ჩაიკეტენ (განუდგნენ იგორს). იგორიც ტახტზე ასვლის მეორე წელს დასხმია თავს დრევილიანებს, დაუმოკცებია ისინი და წინათ დაწესებული ხარკის რაოდენობა გაუდიდებია. რუსეთის სახელმწიფოს მთლიანობის შესანარჩუნებლად იგორს ძალისა და დაშინებისათვის წიუმართავს.

იგორი ხარკს იღებდა რუსეთის სახელმწიფოში გაერთიანებული სხვა სლავური ტომებისაგანაც, მაგრამ ამ ნიადაგზე სხვა ტომებთან ურთიერთობა ისე გართულებული არ ჩანს, როგორც დრევილიანების სამთავროსთან. აქ დიდ მთავარს დამოკიდებულება გამწვავებული აქვს. გემატიანის მიერ აღწერილ ამბებიდან ისე გამოდის, რომ ურთიერთობას თვით იგორი ამწვავებს. მაგრამ მატიანის მასალიდან მაინც სა-

ფიქრებელი ხდება, რომ ი გ ო რ ს დრევლიანები უმიზეზოდ ათვალის-წინებული არ უნდა ჰყავდეს.

მემპტიანე იქ, სადაც ბიზანტიასთან საზავო ხელშეკრულების დადების აღწერას ამთავრებს, წერს: „დადგა შემოდგომა და დაიწყო მან (იგორმა) ფიქრი დრევლიანებზე ლაშქრობის მოსაწყობად, რათა მათგან კიდევ უფრო მეტი ხარკი აედო“.

მემპტიანის ცნობიდან არ ჩანს რა დააშავეს ამჯერად დრევლიანებმა. უმიზეზოდ კი იგორი ქვეშევრდომზე სალაშქროდ სამზადისს არ დაგვეგმავდა. ერთი გარემოება კი საგულისხმოა აქ. ოლეგის ბიზანტიაზე ლაშქრობის დროს დრევლიანები მონაწილედ ჰყავს დასახელებული მემპტიანეს, ი გ ო რ ი ს ლაშქარში კი დ რ ე ვ ლ ი ა ნ ე ბ ი დასახელებული არ არიან. ეტყობა დრევლიანებმა თვით განაცხადეს უარი დახმარება აღმოეჩინათ დიდი მთავრისათვის. შესაძლებელია ბიზანტიაში ი გ ო რ ი ს ლაშქრის კვლავ დამარცხებას ელოდნენ, „ბერძნული ცეცხლის“ ამბების შემდეგ (941 წლის ლაშქრობა),¹ და კიევის მთავრის ბატონობისაგან გათავისუფლებას გეგმავდნენ. აშკარად ჩანს, რომ დრევლიანებს ი გ ო რ ი სანდო ქვეშევრდომად არ თვლის. დრევლიანებზე გალაშქრებას ი გ ო რ ი ბიზანტიასთან ხელსაყრელ საზავო ხელშეკრულების დადების შემდეგ გეგმავს.

ამის შემდეგ მემპტიანე ი გ ო რ ი ს დრუჟინის წინადადებას გვაცნობს. იმავე 945 წლის ქვეშ ვკითხულობთ: „სვენელდის ყმანი ტანსაცმლით და იარაღით მოირთვენ, ჩვენ კი შიშვლები ვართო“ და დიდ მთავარს ხარკის ასაკრეფად ეპატიეებიან დრევლიანების ქვეყანაში. ი გ ო რ ი თანხმდება და ერთად მიდიან. დრუჟინის წინადადება წლიური სავალდებულო ხარკის აკრეფას გულისხმობს და არა ლაშქრობას. ი გ ო რ ი ს განზრახვა გალაშქრების შესახებ, საფიქრებელია, დრუჟინამ უარჰყო. მპტიანის აღწერილობიდან კარგად ჩანს, რომ დრევლიანებმა დიდი მთავარი თავისი დრუჟინით მიიღეს და ხარკს იხდიან. კონსტანტინე ძოწითშობილის თხზულებიდან ცნობილია, რომ რუსეთის მთავრები „პოლიუდიზე“ შემოდგომაზე მიემგზავრებოდნენ და მთელი ზამთარი ამ შემოვლას სჭირდებოდა. ი გ ო რ ი და მისი დრუჟინა, რუსული მპტიანის ცნობითაც, შემოდგომაზე გაემართა დრევლიანების ქვეყანაში. მაგრამ ი გ ო რ ი ს დრუჟინა და თვით იგორი ისე ეპყრობა დრევლიანებს, როგორც მტერს: „დაუმატა წინანდელ ხარკს ახალი და ძალადობდნენ ი გ ო რ ი ს კაცები დრევლიანებზეო“, წერს მემპტიანე. დრევლიანების მთავარს ი გ ო რ ი ს ა თ ე ი ს წინააღმდეგობა არ გაუწევია. ამ გარემოებას ი გ ო რ ი ისე გაუთამამებია, რომ თავისი დრუჟინის დიდი ნაწილი, შეგროვილი გადასახადით, კი-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 39.

ევში გაუსტუმრებია, ხოლო თვით მცირე დრუენის თანხლებით კიდეც ხარკის შესაგროვებლად მიბრუნებულა დრეელიანების ქვეყანაში. თავისთავად ცხადია, ი გ ო რ ი გულისხმობდა, რომ დრეელიანებს, ვითარცა მის ქვეშევრდომებს, ხმა არ უნდა ამოეღოთ, თორემ სხვის ქვეყანაში სათანადო სამხედრო ძალების გარეშე ასეთი ოპერაციების ჩატარებას ვერ გაბედავდა. როგორც ვიცით, იგორი დაიღუპა კიდეც აქ.

დრეელიანები მორჩილებიდან გამოვიდნენ და კიევის დიდი მთავრის ოჯახის — ცოლშვილის თავის ქვეყანაში წაყვანა მოინდომეს. მატიანის ცნობით, ოლგას წინადადება მისცეს დრეელიანების მთავარს — მ ა ლ ს გაჰყოლოდა ცოლად, ხოლო, რაც შეეხება, მცირეწლოვან სვიატოსლავს — მისი დაღუპვა ჰქონდათ დაგეგმილი. დიდი მთავრის კარზე მყოფმა მმართველმა წრეებმა და ო ლ გ ა მ დრეელიანების კვლავ მორჩილებაში მოყვანა დაადგინეს. კიევის დიდი მთავარი საგანგებო ღონისძიებებს ატარებს დრეელიანების ქვეყანაში, მათ შორის აღსანიშნავია საგადასახადო საქმის ერთგვარი რეფორმა. ამით თითქოს დრეელიანების შემომტკიცება დამთავრდა, მაგრამ ო ლ გ ა ს და მის მახლობელ მმართველ წრეს, სახელმწიფოს მთლიანობის უზრუნველსაყოფად, სარწმუნოების შეცვლა დაუნახავს საჭიროდ. სლავთა წარმართული სარწმუნოება თავისი მრავალრიცხოვანი წარმართული პანთეონით მაშინდელი რუსეთის სახელმწიფოსათვის სრულიად გამოუსადეგარი ჩანდა. მაგრამ ახალი რელიგიის მიღების პრობლემა ოლგამ სახელმწიფოს მასშტაბით ვერ გადაწყვიტა. იგი გადაუწყვეტელი დარჩა მეთუ საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედამდე. გადაუწყვეტელი დარჩა რუსეთის სახელმწიფოში შემავალი სლავური ტომების ადგილობრივი მთავრების შეცვლის საკითხიც. ადგილობრივი ღინასტიის მთავრების შეცვლა მხოლოდ ვლადიმერ სვიატოსლავის ძემ მოახერხა. ჩვენ არ ვიცით, უმტკივნეულოდ ჩაატარა თუ არა ვლადიმერმა ეს მნიშვნელოვანი პოლიტიკური აქტი, მაგრამ რომ საკუთარი შვილები დაგზავნა ადგილობრივი „ბრწყინვალე დიდი მთავრების“ ქალაქებში და ისინი განაგებდნენ სამთავროებს პროვინციების სახით, გარდა ვიკტირების ქვეყნისა, ეს სადავო არ არის. ვ ლ ა დ ი მ ე რ ს ვ ი ა ტ ო ს ლ ა ვ ი ს ძ ე ს ეგონა, სახელმწიფოს მთლიანობის შესანარჩუნებლად საკუთარი შვილები უფრო გამოადგებოდა ძველი მთავრების ადგილზე, მაგრამ სწორედ მისმა საყვარელმა შვილმა, იაროსლავმა, რთავა ნოვგოროდის კიევში მჯდომი დიდი მთავრის ბატონობისაგან გათავისუფლება და ის იყო მამა შვილს შორის ომი უნდა დაწყებულიყო, რომ დიდ მთავარს, ვლადიმერს, სიკვდილმა აღარ დაატალა.

ვ ლ ა დ ი მ ე რ ი ს პოლიტიკის მარცხი, რა თქმა უნდა, იმთავითვე პირობადებული იყო. რუსეთის სახელმწიფოს ორგანიზმს შინაგანი სე-

ნი ღრღნიდა და იგი ნელი ტემპით დაშლისაყენ მიეჩანებოდა. ვერც გეორგე მნიშვნელოვანმა ღონისძიებამ უშველა რუსეთის სახელმწიფოს ბოლიანობის შენარჩუნებას. ვლადიმერმა ქრისტიანული სარწმუნოება სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა. ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოსახლეობის მოქცევას, რა თქმა უნდა, პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ სახელმწიფოს დაშლის პროცესი მან ვერ შეაჩერა, იგი მხოლოდ ახალ ვითარებაში წარმართა. ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის ხანას კ. მარქსი ამ ახალი დინასტიის სიძლიერის „კულტურული პუნქტს“ უწოდებს.

ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება რუსეთში

რუსეთის ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევის შესახებ ცნობები ნაწილობრივ რუს მემატიანეს აქვს მოცემული. მისი გადმოცემით ქრისტიანობის დამკვიდრება რუსეთში დიდი მთავრის — ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის სახელთან არის დაკავშირებული. თითქოს ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის სურვილისამებრ გაიცა განკარგულება და პირველ რიგში კიეველები მოიქცნენ ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე. მას ამბავი ასე აქვს მოთხრობილი: 986 წელს, ვლადიმერ სვიატოსლავის ძესთან მაჰმადიანი ვოლგელი ბულგარელები გამოცხადდნენ და უთხრეს: — ბრძენი და გონიერი მთავარი ხარ, მაგრამ სარწმუნოება არ გივარაგა, მიიღე ჩვენი რჯული და თაყვანი ეც მუჰამედსო. ვლადიმერმა მაჰმადიანური სარწმუნოების ძირითადი პრინციპების გაცნობა მოითხოვა. ბრძანება შესრულებულ იქნა, მაგრამ ვლადიმერმა ეს სარწმუნოება თიჟქოს დაიწუნა იმის გამო, რომ ღვინის სმას და ღორის ხორცის ჭამას კრძალავსო. ასევე გამოცხადებულა თითქოს ვლადიმერთან კათოლიკური სარწმუნოების წარმომადგენელი რომიდან, ებრაული სარწმუნოების მქადაგებელი ხაზარეთიდან და მართლმადიდებლური ქრისტიანული სარწმუნოების მქადაგებელი ფილოსოფოსი საბერძნეთიდან. თითოეული მათგანი ვლადიმერს თავის სარწმუნოების მიღებას სთავაზობდა თითქოს. მემატიანეს მეტისმეტად ვრცლად აქვს საბერძნეთიდან მოსული ფილოსოფოსის საუბარი ვლადიმერთან. ვლადიმერიც შეკითხვას აძლევს ამ უკანასკნელს და მემატიანე საქმის ვითარებას ისე გვაცნობს, თითქოს ვლადიმერს ქრისტიანობაში მოეწონა, მაგრამ ბოიარებთან შეთანხმების გარეშე ეს საქმე ვერ გადაწყვიტო და ამის გამო საგანგებო თათბირიც კი მოწვეულა, თითქოს, 987 წელს. სხდო-

მას ვლადიმერმა გააცნო ის საუბრები, რომელიც მას სხვადასხვა რელიგიის წარმომადგენლებთან ჰქონდა და ბოლოს ისიც დასძინა, რომ ყველაზე უფრო ბერძენი ფილოსოფოსის ნაამბობი მოეწონა მას, მაგრამ, თითქოს, იქვე შეუნიშნავს: გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვიო, რადგანაც თითოეული მათგანი თავის სარწმუნოებას აქებდა და სხვისას აძაგებდაო. ამიტომ რჩევა თხოვა თათბირის მონაწილეებსო.

ბოიარებს და ქალაქთა უზუცესებს, თითქოს, განუცხადებიათ, რომ ამა თუ იმ სარწმუნოების არსის გასაგებად უმჯობესია სათანადო კაცების გაგზავნა მათ ქვეყნებში და ადგილებზე მათი სარწმუნოების საფუძვლიანად გაცნობაო.

ვლადიმერის მიერ გაგზავნილი კომისია თითქოს სწავლობდა კიდევ სხვა რელიგიებს ადგილებზე და დაბრუნების შემდეგ ვლადიმერს მოხსენება გაუკეთეს. სასტრჯად გააკრიტიკეს მაჰმადიანური, ებრაული და კათოლიკური სარწმუნოებები, მათი ღვთისმომსახურეობის წესები. სამაგიეროდ, აღტაცებით აღწერეს ბერძნების ქრისტიანული რელიგია და მისი რიტუალი. კომისიამ თითქოს იქვე განუცხადა ვლადიმერს კატეგორიულად, რომ—ჩვენ უკვე აღარ შეგვიძლია ქრისტიანობის გაცნობის შემდეგ წარმართებად დარჩენაო.

იქვე მყოფ ბოიარებს ვლადიმერისათვის განუცხადებიათ და კვერი დაუკრავთ კომისიის მოხსენებაზე, —ბერძნების სარწმუნოება რომ უეარგისი ყოფილიყო შენი დიდება, ოღკა, ქრისტიანულ სარწმუნოებას არ მიიღებდა, იგი ხომ ადამიანთა შორის უქკვიანესი იყო და ქრისტიანობა კიდევ მიიღოვო. ამის შემდეგ ვლადიმერმა საბოლოოდ გადაწყვიტა ქრისტიანობის მიღება და თითქოს შავიზღვისპირა ბერძნულ ქალაქში, კორსუნში, მოიწადინა მონათლა და თავისი ლაშქრით კორსუნს მიაღწა. დიდი ბრძოლისა და ქალაქის შიგნიდან გაცემის შედეგად კორსუნი დაიკავა ვლადიმერმა. აქედან საბერძნეთის მეფეს შეატყობინა თითქოს, რომ უკეთუ იგი თავის დას არ მიათხოვებს ვლადიმერს ცოლად, კონსტანტინოპოლსაც კორსუნივით ძალით შევმუსრავო. შემინდნენ ბერძნები და მეფის დის ვლადიმერზე მითხოვება გადაწყვიტეს, მაგრამ იმ პირობით, თუ ვლადიმერი ქრისტიანულ სარწმუნოებას მიიღებდა. რადგან ქრისტიანობის მისაღებად რუსეთის ცენტრში ნიადაგი უკვე მომზადებული იყო წინა წლებში, ვლადიმერმა თანხმობა განაცხადა და კორსუნში მოინათლა, საბერძნეთის მეფის დაც ვლადიმერს მითხოვდა. ამის შემდეგ კორსუნიდან კიევში დაბრუნდა ვლადიმერი; გამოიწვია საბერძნეთიდან სასულიერო პირები და დნებრში მასიურად მონათლა კიეველები, ააგო ტაძრები და ასე დაიწყო რუსეთის სრული გაქრისტიანებაო.

რუსი მემკვიდრის ეს მონათხრობი, რა თქმა უნდა, რუსეთში ქრისტიანობის გავრცელების ნამდვილ სურათს არ ასახავს, თუმცა აქ ზო-

გიერთი ფაქტი სწორად უნდა იყოს აღწერილი. სარწმუნოების გავრცელება ამა თუ იმ ხალხში, რა თქმა უნდა, ისე არ ხდება, როგორც ეს რუს მემკვიდრეს და მისი ღრის სხვა მოღვაწეებს სურთ მოგვაჩვენონ.

გაქრისტიანებამდე ძველ რუსეთს თავისი წარმართული სარწმუნოება ჰქონდა. სლავები წარმართები იყვნენ, ბუნებრივ მოვლენებს აღმერთებდნენ და კერპებს თაყვანს სცემდნენ. მრავალმერთიანობა იყო მათი სარწმუნოების დამახასიათებელი, მაგრამ ზოგიერთი ღვთაება სლავური ტომებისათვის საერთო იყო, უმრავლესობა კი ადგილობრივი იყო და ამა თუ იმ რაიონის ფარგლებს გარეთ არ სწამდათ. პერუნი—ელვისა და ქუხილის ღმერთი, აღმოსავლეთის სლავთა საერთო სათაყვანებელი ღმერთი იყო. ასეთივე საერთო ღმერთი ყოფილა შუის ღმერთი „დაჟდ-ბოგი“. არა ნაკლები პატივისცემით სარგებლობდა საქონლის ჯოგების ღმერთი ველესი ანუ ვოლოსი. წყაროებში იხსენიება დედა-მიწა-ღმერთი და ქარის ღმერთი „სტრიბოგ“ და სხვ. სლავთა წარმართული პანთეონი, რა თქმა უნდა, მთლიანად ჩვენ აქ არ მოგვიცია. საზოგადოების განვითარების გარკვეულ საფეხურზე წარმოშობილი ასეთი სარწმუნოება არ შეიძლებოდა მუდამ დამაკმაყოფილებელი ყოფილიყო საზოგადოებისათვის. გვაროვნული წყობილების წიაღში განვითარებული სარწმუნოება კლასობრივ საზოგადოებაში, სადაც სახელმწიფო ჩამოყალიბდა და სადაც დიდი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების პროცესი დასრულდა, გაბატონებული კლასის ეერ და აკმაყოფილებდა. წარმართული სარწმუნოება ახალ საზოგადოებრივ წყობილებას არაფერში არ უწყობდა ხელს და არა მარტო არ უწყობდა, იგი ხელს უშლდა სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას, დიდი მთავრის უფლების განმტკიცებას. მრავალმერთიანობის იდეოლოგია უფრო ქვეყნის დაქუცმაცებულობის იდეოლოგიაა, მრავალი, ერთმეორისაგან დამოუკიდებელი ღმერთების არსებობა ასევე დამოუკიდებელი მრავალი ხელისუფლების არსებობას ამკვიდრებდა იდეურად.

მეტისმეტად საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ როცა ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე დაჯდა მთავრად კიევში და სახელმწიფოს მთლიანობა აღადგინა ძმებთან შინა ბრძოლების შემდეგ, მემკვიდრის ცნობით, ვლადიმერს თავის სახელმწიფოში არსებული ღმერთების ერთგვარი „შტატების შემკირება“ მოუხდენია. მას მოუწადინებია ამ ძველი წარმართული სარწმუნოების ისე შეკეთება, რომ იგი მაშინდელი ვითარებისათვის პოლიტიკურად შესაბამისი გამხდარიყო. ვლადიმერის ამ ღონისძიების შესახებ მემკვიდრე გვაუწყებს: „და დაიწყო ვლადიმერმა კიევში მთავრობა ერთმა და აღმართა კერპები ბორცვზე... ხის პერუნი ვერცხლის თავით და ოქროს უღვავებით, შემდეგ ხორსი, დაჟდ-

ბოგი, სტრიბოგი, სიმარგლა და მოკოშა. და მიჰქანდა ამათთან მსხვერპლი და უწოდებდნენ ამათ ღმერთებს...¹

აქედან ჩანს, რომ ელადიმერს თავისი სახელმწიფოსათვის საერთო სავალდებულო ღმერთების ჩვეულებრივი შეუდგენია. ალბათ შერჩევის პრინციპი ამა თუ იმ რაიონის ან ტომის უმთავრესი ღმერთის წინ წამოწევის გულისხმობდა. მაგრამ ეტყობა, იმდენად უეარგისი ყოფილა X საუკუნის რუსეთისათვის ძველი სარწმუნოება, რომ მისი შეკეთების შედეგადაც მთავრობას მიზნისათვის ვერ მიუღწევია და იგი, როგორც გამოუსადეგარი, ოფიციალურად იქნა უარყოფილი.

მაგრამ ქრისტიანული სარწმუნოების გამარჯვება რუსეთში ისე როდი მოხდა, როგორც ამას მემკვიდრე გადმოგვცემს. ჩვენს ხელთ არსებული სანდო წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ ქრისტიანობა რუსეთში არა 988 წელს შემოდის, არამედ გაცილებით უფრო ადრე. ქრისტიანი რუსები მოხსენებული არიან ჯერ კიდევ იგორის მიერ ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებაში 944—45 წწ. ხელშეკრულების იმ ადგილას, სადაც იმ დროის რუსებისათვის სავალდებულო ფიცზე არის საუბარი, ვკითხულობთ: „ხოლო ვინც განიზრახავს რუსების მხრივ დაარღვიოს ეს სიყვარული (მეგობრობა). და იმათგან, ვინც მონათლული არიან, მიიღებენ საპაგიეროს (სასჯელს) ყოვლის მწყობრებისაგან დასაღუპავად იმ ცხოვრებაში (საიქიოს), ხოლო ისინი ვინც მონათლავნი არიან ნუ მიიღებენ შემწეობას ღვთისაგან და პერუნი საგან და ნუ დაიფარავს მათ საკუთარი ფარები და დაიღუპონ საკუთარი ხმლებისაგან...“²

იმავე ხელშეკრულების მეორე ადგილას ვკითხულობთ: „ჩვენ კი, რომლებიც მონათლულნი ვართ, დავიფიცეთ წმინდა ილიას სახელობის ტაძარში, წინამდებარე წმინდა ჯვრისა და ამ ხელშეკრულების წინაშე, დავიცვათ ყოველივე, რაც ამაში სწერია და არ დავარღვიოთ არაფერი. და თუ დაარღვევს (ხელშეკრულების მუხლებს, ი. ე.) ვინმე ჩვენი მხრივ, მთავარი თუ სხვა ვინმე მონათლული თუ მონათლავი, ნუ მიიღებს ღვთისაგან შემწეობას... ხოლო მონათლავი რუსები მოიხსნიან თავიანთ ფარებს, შიშველ ხმლებს და სხვა იარაღს, რათა დაიფიცონ, რომ დაიცავენ ყოველივე იმას, რაც სწერია ამ ხელშეკრულებაში...“³.

მოტანილი ამონაწერები ცხადყოფენ, რომ 945 წელს, როცა რუსეთსა და ბიზანტიას შორის საზავო ხელშეკრულების მუხლები იწერე-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 56.

² იქვე, გვ. 37.

³ იქვე, გვ. 38.

ბიდა, რუსების ერთი ნაწილი, დიდი მთავრის იგორის გარშემო მყოფი ამალიდან, ქრისტიანი იყო, ხოლო მეორე ნაწილი, და მათ შორის თვით დიდი მთავარი იგორი — წარმართი. მეტისმეტად საინტერესოა ამ ხელშეკრულებაში ის ადგილი, სადაც საუბარია ქრისტიანი რუსების მიერ წმინდა ილიას სახელობის ტაძარში დაფიცებაზე. რატომ მაინც და მაინც წმ. ილიას ტაძარში იფიცებენ ქრისტიანი რუსები? ეს ფაქტი ცხადყოფს იმას, რომ ყოფილი წარმართი რუსები, ახლა უკვე მონათლულნი, პატივს სცემენ ქრისტიანების წმინდანებს შორის იმ წმინდანს, რომელიც ელვასა და ქუხილთან არის დაკავშირებული. წმ. ელია ანუ ილია, ქრისტიანული ლეგენდის მიხედვით, თითქოს ღმერთმა ცეცხლის ეტლით წაიყვანა ზეცას და ამ ეტლით მისი იქ მოძრაობა ქუხილის და ელვის სახით გვევლინება. წმ. ილიამ წარმართული პერუნი—ქუხილისა და ელვის ღმერთი შეცვალა რუსეთში. ეს ფაქტი ერთხელ კიდევ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ რუსები იგივე სლავები არიან და 945 წელს მათ შორის ქრისტიანობა უკვე გავრცელებულია, პირველ რიგში კი გაბატონებული კლასის ერთ ნაწილში.

თუ როგორ ხდებოდა რუსეთის გაბატონებული კლასის გარკვეულ ნაწილში ქრისტიანობის გავრცელება, ამის შესახებ კონკრეტული ცნობები ჩვენ არ მოგვეპოვება. ის გარემოება, რომ რუსეთი იმ დროის ბიზანტიასთან ახლო და სისტემატურ ურთიერთობაში იყო, თითქოს ერთი ხელისშემწყობი პირობათაგანი უნდა ყოფილიყო ქრისტიანობის რუსეთში გავრცელების. საბერძნეთი თვით უნდა ყოფილიყო ღაინტერესებული რუსეთში ქრისტიანობის გავრცელებით, ამ ფაქტს კი უდავოდ პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა იმხანად. ეკლესიის ორგანიზაციით უცხო ქვეყნის დაქვემდებარება შეიძლებოდა მაშინ.

მაგრამ აშკარა არის, რომ რუსეთში ისეთი პირობები არის იმ დროს, სადაც ქრისტიანობის გავრცელება შეიძლება, თვით ადგილობრივი საზოგადოება საამისოდ განწყობილია. მაგრამ სრულიად რუსეთის გაქრისტიანება ჯერ კიდევ შორს არის. გაბატონებული კლასის ერთი ნაწილი ტოვებს წარმართობას. რუსულ მატერიალში 955 წლის ქვეშ მოთხრობილ ამბებს შორის აღნიშნულია, რომ კიევის დიდმა მთავარმა ოლგამ კონსტანტინოპოლში იმოგზაურა იმპერატორ კონსტანტინე ძოწითშობილის დროს, იქ ქრისტიანობა მიიღო ამავე წელს და მას, მონათვლის შემდეგ, ელენე დაარქვეს; ჩათვლაში, თითქოს, თვით ბიზანტიის იმპერატორი და პატრიარქი მონაწილეობდნენ. ოლგას კონსტანტინოპოლში მოგზაურობას ბიზანტიური საისტორიო ძეგლიც ადასტურებს. ბიზანტიის იმპერატორის — კონსტანტინე ძოწითშობილის იმ თხზულებაში, სადაც ბიზანტიის სამეფო კარზე სტუმ-

რის მიღების ცერემონიალის წესებია აღწერილი. ერთგან აღნიშნულია: „სექტემბრის თვის 9 რიცხვს, კვირის მეოთხე დღეს (ოთხშაბათს), მიღება იყო რუსეთის მთავრის ოლგას (კონსტანტინოპოლში) მოსვლის გამო. შემოვიდა თვით მთავარი თავისი ნათესავი ქალების თანხლებით და რჩეული მსახურებით. იგი ყველა ქალების წინ მოდიოდა, მის შემდეგ რუსეთის მთავრების ელჩები და მდივნები შემოვიდნენ... იმ დღეს საზეიმო სუფრა გაიშალა იუსტინიანეს დარბაზში. სხვა დარბაზში მეორე სუფრა იყო გაშლილი, სადაც რუსეთის მთავართა ელჩები სადილობდნენ, აგრეთვე (ოლგას) მხლებლები და ნათესავები. და მიიღეს საჩუქრები: მთავრის მხლებლებმა—ოც-ოცი მილიარისი¹. ოცმა ელჩმა—თორმეტ-თორმეტი მილიარისი. 43 მდივანმა—თორმეტ-თორმეტი მილიარისი. მ დ ვ დ ე ლ მ ა გ რ ი გ ო რ ი მ—8 მილიარისი... თვით მთავარ ოლგას ძვირფასი ქვებით მოქედილი ოქროს ლარნაკით მიაართეს 500 მილიარისი. ოქტომბრის 19-ს, კვირას, მეორე საზეიმო სადილი იყო...“² ეს ამონაწერი ადასტურებს ოლგას კონსტანტინოპოლში მოგზაურობას და იმ ფაქტსაც, რომ ოლგა ქრისტიანია. აქ მოხსენებულია ოლგას მხლებლებს შორის „მ დ ვ დ ე ლ ი გ რ ი გ ო რ ი“. როგორც ეტყობა, ოლგა კიევიდან ქრისტიანი გაგზავრებულია და მას, ვითარცა ქრისტიანს, მღვდელიც თან გაჰყვა ქრისტიანისათვის საჭირო რიტუალის ყოველდღიურად შესასრულებლად ხანგრძლივად სავალ გზაზე. მხოლოდ აქ უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ბერძნული წყაროს თარიღი (ოლგას კონსტანტინოპოლში მისვლის შესახებ) არ უდგება რუსული მათიანის ამავე ფაქტის თარიღს. ბიზანტიური ცნობით ოლგა 957 წელს არის კონსტანტინოპოლში. რუსი მემატიანის ცნობით კი—955 წელს³. ბიზანტიური ცნობით ოლგა უკვე ქრისტიანი ჩანს, რუსული ცნობით კი 955 წელს იქვე, კონსტანტინოპოლში მოინათლა ოლგა. სპეციალისტები ამ ფაქტის შესახებ იმ აზრის არიან, რომ ოლგას ორჯერ უნდა ემოგზაურა საბერძნეთში: ერთხელ იგი მოინათლა, ხოლო მეორეჯერ სხვა საქმეების გამო ჩავიდა იქ. რუსი მემატიანის თარიღში სპეციალისტებს შესწორება შეაქვთ. მაგრამ ჩვენთვის ახლა საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ოლგა მეთუ საუკუნის შუა წლებში ნამდვილად ქრისტიანი იყო. ყოველად წარმოდგენილია, რომ კიევის სასახლეში მართო ერთი ქალი—ოლგა ყოფილიყო ქრისტიანი. საფიქრებელია, რომ ოლგას ამაღლაში მყოფი ქა-

¹ მილიარისი ბიზანტიაში ვერცხლის მონეტას ეწოდებოდა, 35 კაპ. უდრის ოქროს კურსით.

² ტექსტი ამოღებულია გოლუბინსკის ნაშრომიდან—История русской церкви, I, 1880, გვ. 86—89. მილიარისის განმარტებაც იქიდანვეა ამოღებული.

³ ქრისტიანული სარწმუნოების რუსეთში გავრცელების შესახებ იხ. А. Е. Пресняков. Лекции по русской истории I, Москва, 1938 г., გვ. 80—84, და გვ. 98—121.

ლები და მის კარზე მყოფი დაწინაურებული მამაკაცების მეუღლენი წაბაძულობით უნდა ყოფილიყვნენ ქრისტიანები.

აღსანიშნავია, რომ ოლგას ქრისტიანულ სარწმუნოების მიღება შეუთავაზებია თავისი ერთადერთი ვაჟიშვილისათვის, სახელგანთქმულ სვიატოსლავისათვის. მემატთანე წერს: „ცხოვრობდა ოლგა თავის შვილთან—სვიატოსლავთან ერთად და ასწავლიდა მას დედა, მიეღო მონათვლა, მაგრამ იგი (სვიატოსლავი) არც ფიქრობდა ამას და უფროსად არ ათხოვებდა ამას. მაგრამ ვინც კი ისურვებდა მონათვლას არ უშლიდა და არ ეწინააღმდეგებოდა (სვიატოსლავი), მხოლოდ დასცინოდა მათ... ოლგა ხშირად ეტყოდა მას—შვილო ჩემო, მე ვიციან ღმერთი და გამიხარდება თუ შენც შეიცნობ მას—შენც გაიხარებ. იგი კი არ ისმენდა ამას და უპასუხებდა — როგორ მივიღო მე მარტომ სხვა სარწმუნეობა? ჩემი დრუჟინა ხომ დამცინებს. დედა მიუგებდა მას — შენ თუ მოინათლები, ყველა ასევე გააკეთებს. მაგრამ იგი (სვიატოსლავი) არ უკვებდა დედას და განაგრძობდა წარმართული წესით ცხოვრებას...“¹.

მატიანის ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ოლგა სხვებსაც სთავაზობდა ქრისტიანობის მიღებას. აქედანვე ნათელი ხდება, რომ გაქრისტიანების პროცესი გრძელდებოდა. მემატთანე ჩვენ გარკვევით გვეუბნება, რომ სვიატოსლავი გაქრისტიანებას არავის უშლიდა. მხოლოდ თვითონ უარს აცხადებდა პირადად გაქრისტიანებულიყო.

მეტისმეტად საინტერესოა დედასთან ამ საუბრის დროს სვიატოსლავის არგუმენტაცია წარმართად დარჩენის საჭიროების თაობაზე. მას ეშინია, რომ „დრუჟინა დასცინებს მას“. აქედან საფიქრებელი ხდება, რომ სამხედრო წრეები, მაშინდელი გაბატონებული ფენის ერთი ნაწილი, წარმართია და მათ შორის ქრისტიანები არ არიან. სვიატოსლავი, როგორც სარდალი და განუყრელი წევრი თავისი მეომრებისა, ვერ ეთიშება ამ კოლექტივს და დედის დაჟინებითი თხოვნის მიუხედავად წარმართად რჩება.

ოლგა, როგორც სხვა მასალებიდან ჩანს, არ ურიგდება რუსეთში წარმართული სარწმუნოების ბატონობას და ზომებს იღებს ამის საწინააღმდეგოდ. დასავლეთ ევროპის მემატთანეები გვაუწყებენ, რომ ოლგამ გერმანიასაც მიმართა რუსეთში ქრისტიანობის გასავრცელებლად სათანადო პირების გამოგზავნის შესახებ, მაგრამ გერმანიიდან მოსული მჭადაგებელი იძულებული გამხდარა გაქცეულიყო. ეტყობა ოლგამ ვერ შეძლო უცხოეთიდან მოსული ქრისტიანული ეკლესიის მჭადაგებულების დაცვა თავის სახელმწიფოში. აქ წარმართული საზოგად-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 45—46.

დოების წინააღმდეგობაც საგრძნობი უნდა ყოფილიყო, განსაკუთრებით დაბალ მასებში.

არამცთუ მე-10 საუკუნის პირველი ნახევრის რუსეთის მოსახელობა ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანული ეკლესიის წარმომადგენლებს, არამედ XI საუკუნეშიაც კი. როცა ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად იყო გამოცხადებული, მემკვიდრის გადმოცემით, ნოვგოროდში, ძველი წარმართული სარწმუნეობის წარმომადგენლები აუშენდრდნენ ქრისტიან ეპისკოპოსს და მისი მოკვლა მოინდომეს. ეპისკოპოსი მთავრის და დრუჟინის თანხლებით გამოვიდა ჯვრით ხელში ხალხის წინაშე და მიმართა ხალხს სიტყვით: „ვისაც სურს ერწმუნოს ქურუმს (წარმართების სასულიერო პირს), წავიდეს ქურუმთან, ხოლო ვისაც სწამდეს ჯვარი, გამოყვეს მას“¹. ეპისკოპოსს გაჰყვა მთავარი და დრუჟინა, ხოლო ქურუმს მთელი ხალხის მასა“.

ეს ხდება მე-11 საუკუნეში. ცხადია, ოლგას დროს უცხოეთიდან მოწვეული ქრისტიანული ეკლესიის წარმომადგენელნი დიდ წინააღმდეგობას უნდა წაწყდომოდნენ წარმართულ მოსახლეობაში ქადაგების დროს.

მაგრამ მაღალ წრეებში ქრისტიანობა სწრაფად იკავებდა გზას და ეტყობა მე-10 საუკუნის ბოლოსათვის ისე გაძლიერდა ქრისტიანთა ბირთვი კიევში, რომ დიდმა მთავარმა ვლადიმერმა გაბედა და ქრისტიანობა რუსეთის სახელმწიფოში საკალდებულო სარწმუნეობად გაჰოცხადა 988—989 წწ. ამიტომ არის რომ რუსი მემკვიდრე დიდი მთავრის—ვლადიმერის სახელთან აკავშირებს ქრისტიანობის გავრცელებას რუსეთში. მაგრამ, როგორც აღნიშნული იყო, ქრისტიანობა ვლადიმერის განკარგულების შემდეგაც კარგა ხანს გაბატონებული კლასის ერთ დიდ ნაწილში იყო მხოლოდ გავრცელებული და ნელი ტემპით გადადიოდა იგი დაბალ ფენებში: ნოვგოროდის შესახებ ზემოთ მოტანილი ცნობა ამის თვალსაჩინო დამადასტურებელი ფაქტია.

ჰქონდა თუ არა მნიშვნელობა რუსეთის ხალხის ისტორიაში სარწმუნეობის ხაზით მომხდარ ამ ცვლილებას?

რა თქმა უნდა, ჰქონდა. პირველ რიგში აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ საეკლესიო ორგანიზაცია ახალი და ძლიერი იარაღი შეიქნა მასების სახელმწიფო ორგანიზაციისადმი დასაქვემდებარებლად და დასამორჩილებლად. ქრისტიანულმა ეკლესიამ განამტკიცა და აამაღლა მთავრის მნიშვნელობა კიევში და იმავე დროს გააძლიერა კავშირი სახელმწიფოს სხვადასხვა კუთხეებს შორის. იმის გამო, რომ პირველი საეკლესიო მსახურნი უმთავრესად საბერძნეთიდან იყვნენ, ქრისტიანობა აახლოებდა რუსეთს ბიზანტიის დაწინაურებულ კულტურასთან

¹ იხ. ამის შესახებ Б. Д. Греков, Киевская русь, 1953, გვ. 477.

და ამ კონტაქტით რუსეთში ქრისტიანული კულტურა სწრაფად გაექანა წინ. იმ დროის ევროპა ქრისტიანული იყო და რუსეთში ქრისტიანობის გავრცელებამ ხელი შეუწყო დასაღწეო ევროპის სახელმწიფოებთან დაახლოებას. ასეთ გარემოცვას კი ქვეყნის წინსვლისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ დროს.

ჭერ კიდევ ვლადიმერის დროს, მემატიანის სიტყვით, სკოლები მოეწყო იმ დროის მაღალი არისტოკრატიის შვილებისათვის. ქრისტიანობა იმ დროს წიგნის გამავრცელებელი რელიგია არის და იქ, სადაც იგი ვრცელდება, წიგნის კულტურა თან მიჰყვება მას. რუსეთში წიგნის გავრცელებას განსაკუთრებით ხაზს უსვამს მემატიანე იაროსლავ ვლადიმერის ძის დროისათვის. ბერძნულიდან თარგმნილი ქრისტიანული ლიტერატურა მეტისმეტად თვალსაჩინოდ გამრავლებულა იაროსლავის დროს და თვით იაროსლავს თურმე ძალიან ჰყვარებია წიგნი, რისთვისაც ხარჯებს არ ერიდებოდაო. მე-11 საუკუნის პირველ ნახევარში რუსი საეკლესიო მოღვაწეები აღიზარდნენ. ილარიონ ეპისკოპოსის ქადაგებანი აშკარა მაჩვენებელია იმ მაღალი კულტურისა, რომლის საფუძვრზედაც მტკიცედ დადგა რუსეთის საზოგადოების ის წრე, რომელსაც სწავლის საშუალება ჰქონდა.

ამავე რუსული ქრისტიანული კულტურის სიმადლეზე მეტყველებენ იმავე იაროსლავის დროს აგებული მე-11 საუკუნის არქიტექტურული ძეგლები რუსეთში. მე-11 საუკუნის რუსეთი წინმიმავალი კულტურული ქვეყანა იყო, რომელიც არა ერთ ევროპელ ქვეყანას ფეხდაფეხ მიჰყვებოდა და უსწორდებოდა; შემდეგ იგი მონღოლთა ბატონობამ შეაფერხა. შემდგომი პერიოდისათვის, რა თქმა უნდა, ქრისტიანობა საზოგადოების შემდგომი განვითარების შემფერხებელი მოვლენა შეიქნა.

საზოგადოებრივი ურთიერთობა ძველი რუსეთის სახელმწიფოში

(სოციალური კლასები — მიწათმფლობელები,
გლეხთა კატეგორიები)

ძველი რუსეთის სახელმწიფოს სოციალური ფენების საზოგადოებრივი ურთიერთობის სურათის აღსადგენად რუსული წერილობითი ძეგლები შედარებით საკმაო ცნობებს გვაწვდიან. ასეთი ძეგლებია: ძველი რუსული სამართლის კრებული, საეკლესიო სამართლის კრებულები, მათიანეები, წმინდანთა ცხოვრებანი, ძველი რუსეთის სახელმწიფოს

ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებათა ტექსტები (რუსულ მატია-
ნებში შემონახული) და სხვ.

907, 912, 945 წლებში ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებებში
იმ დროის რუსეთის სახელმწიფოში გაბატონებული საზოგადოებრივი
ფენა, რუსეთის დიდი მთავრის მეთაურობით, გარკვეულად არის დასახე-
ლებული. 912 წლის ხელშეკრულებაში ვკითხულობთ: „ჩვენ... რუსე-
თის დიდი მთავრისაგან — ოლეგისაგან და ყველა მის ხელქვეით მყოფი
ბრწყინვალე და დიდი მთავრებისაგან გამოგზავნილი, და მისი დიდი ბო-
იარებისაგან გამოგზავნილი თქვენთან... საბერძნეთის მეფეებთან...“¹
იგორის მიერ 945 წელს ბიზანტიასთან დადებულ ხელშეკრულებაშიაც
აღნიშნულია: „ჩვენმა დიდმა მთავარმა იგორმა და მთავრებმა, აგრეთვე
მისმა ბოიარებმა... გამოგვგზავნეს ჩვენ... საბერძნეთის დიდ მეფეებ-
თან — დავდოთ მეგობრობის კავშირი...“² მოტანილ ტექსტებში ნიშან-
დობლივ მოცემულია იმ დროის რუსეთის სახელმწიფოში არსებული გა-
ბატონებული საზოგადოებრივი ფენა — მთავრები და ბოიარები.

ამავე ხელშეკრულებაში კარგად მოჩანს რუსეთის ვაჭართა ფენაც,
რომლისათვის ხელშეკრულებაში საგანგებო მუხლის შეტანით ზრუნა-
ვენ რუსეთის სახელმწიფოს სათავეში მყოფი დიდი მთავრები ოლეგი და
იგორი. ვაჭარს იმდროის რუსეთში „გოსტ“-ი ეწოდებოდა. იმ პერიო-
დის ძეგლებში ბოიარებშიაც თვალსაჩინო და განსხვავებული ფენები
მოჩანს; ბოიარობა არ არის ერთფეროვანი მასა, იქ მალალ წრეებს ასა-
ხელებენ.

რუსეთის საზოგადოების კლასობრივი შემადგენლობის შესახებ ნა-
თელ ცნობებს გვაწვდის იაროსლავის დროს შედგენილი საეკლესიო
წესდება. იქ აღნიშნულია: „ვინც ბოიარის ქალიშვილი ან ბოიარის ცო-
ლი დაადგოს (შეურაცხუცოს), შეურაცხუფისათვის მას — 5 გრივნა
ოქრო... ხოლო მცირე ბოიართა (ქალიშვილისა და ცოლის შეურაცხუ-
ფისათვის) — 3 გრივნა ოქრო, და თუ ქალაქელის — ვაჭრის ან ხელოს-
ნის ქალი იქნება შეურაცხუფილი — 3 გრივნა ვერცხლი..., ხოლო თუ
სოფლელი ხალხის იქნება — ერთი გრივნა ვერცხლი...“ აქ ჩვენ X—XI
საუკუნეების მკვეთრად დიფერენცირებულ რუსეთის საზოგადოებას
ვხედავთ, სადაც საგანგებოდ არის დაცული საზოგადოების მაღალი ფე-
ნის ქალი 5---3 გრივნა ოქროთი.

ამ გაბატონებული კლასის ძირითადი საყრდენი მიწისმფლობელობაა.
მიწის მფლობელებია მთავრები, დიდი მთავრები და ბოიარები. წყარო-
ებში დასახელებულია სოფლების მფლობელობაც თავისი მოსახლეო-
ბით. XI საუკუნისათვის სოფლების მფლობელობა ისეთი დამახასია-

¹ Повесть временных лет, I, Изд. АН СССР, 1950, гл. 26.

² იქვე, გვ. 35.

თებელი მოვლენა არის, რომ მისი დაკარგვა ცხოვრების საარსებო წყაროს დაკარგვასთან ყოფილა გაიგივებული. მთავრები და ბოიარები სოფლებს სწირავენ მონასტრებს.

იმდროის წყაროებში (IX—XIII სს.) მემამულისაგან დამოკიდებული სოციალური ფენა ტერმინ „ჩელიად“-ით აღინიშნება. „ჩელიადი“ მემამულის სასარგებლოდ მუშაობს. რუსულ საისტორიო ლიტერატურაში ტერმინი „ჩელიადი“ ყველას ერთნაირად არ ესმის, ზოგიერთები ფიქრობენ, რომ ტერმინ „ჩელიადში“ მხოლოდ მონები იგულისხმებოდნენ. სხვები კი ამ ტერმინში მონებსაც და არამონებსაც გულისხმობენ. აკად. გრეკოვი მხარს უჭერს ამ უკანასკნელ მოსაზრებას და მისი არგუმენტაცია სავსებით დამაჯერებელია¹.

„ჩელიადი“ მიწათმფლობელისაგან დამოკიდებული მოსახლეობის ის ნაწილია, რომელიც მთავრის თუ ბოიარის (ანუ საერთოდ მიწათმფლობელის) კუთვნილ მიწებზე მუშაობს მიწათმფლობელის სასარგებლოდ. იგი ექსპლუატირებულია საბეგრო საბატონო სამუშაოების შესრულებით, ანდა მიწათმფლობელ ბოიართან მსახურობს და ყოველგვარ სამუშაოს ასრულებს დაბალი საჩხედრო სამსახურის ჩათვლით. რუსულ წყაროებში „ჩელიადი“ უფრო ფართო გაგებითაც იხმარება. ჩელიადი ეწოდებოდა დამოკიდებული ადამიანების იმ მასას, რომელიც სოფლებში ცხოვრობს. მართალია, ზოგიერთ შეძთხვევაში წყაროში მოხსენებული ეს ტერმინი ზუსტად მონას აღნიშნავს, მაგრამ „ჩელიადი“ უფრო ფართო შინაარსის მქონე სიტყვაა და ამიტომ არის, რომ უმრავლეს შემთხვევაში იგი მონასაც აღნიშნავს და დამოკიდებულ არამონასაც.

მონები

რუსულ წყაროებში მონის აღმნიშვნელი სიტყვა „ხოლობი“. იყო. ძველ რუსეთში მონები ჰყავდათ, მაგრამ ამათი მდგომარეობა განსხვავებული მოჩანს რომის სახელმწიფოში არსებული მონებისაგან.

ძველი რუსეთის სახელმწიფოში არსებული წესით მონას ცოლშვილი ჰყავს, მაგრამ აქ უმთავრესი ის არის, რომ ცოლ-ქმარი შეიძლება ორივე მონა არ ყოფილიყო. მონა ქალისაგან ნაშობი ბავშვები, თუ მამა თავისუფალი იყო, მამის გარდაცვლის შემდეგ, თავისუფალი ხდება. ასეთი რამ რომის სამართალმა არ იცოდა.

რუსეთში ვალის გადაუხდელობის შემთხვევა ადამიანს მონათ არ

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, 1953, гл. 158—170.

ხდის. რუსული წერილობითი ძეგლები ჩვენ ისეთ ცნობებს გვაწვდიან, რომ რუსეთში მონობა, როგორც წარმოების წესი, არ განვითარდა, იგი მალე ისპობა, წყაროებში უფრო მონობის მოსპობის ტენდენცია მოჩანს. მონის შრომა არ არის ის ძალა, რომელიც იმ დროის რუსეთის სახელმწიფოს დოვლათს ჰქმნის, მონის გვერდით დამოკიდებული გლეხი მოჩანს¹.

საყურადღებოა, რომ ეკლესია, რომელსაც მონები ჰყავდა, პირველი ამბობს უარს მონის შრომაზე, იგი ყმების შრომის ესქპლუატაციას ამჯობინებს, ყმა გლეხის შრომა უფრო ნაყოფიერი, რენტაბელურია, რადგანაც ყმა გლეხს დაინტერესება აქვს, იგი მოსავლის მონაწილეა, ხოლო მონას არავითარი იმპულსი და ინტერესი არ აქვს მუშაობის დროს. იგი უუფლებო, პირუტყვის მდგომარეობამდე დაყვანილი ადამიანია, რომელსაც მისი ნამუშევრიდან არაფერი არ ხვდება წილად, კარგად იმუშავენს თუ ავად სულ ერთია, მისი უუფლებო ცხოველური მდგომარეობა არ შეიცვლება. ამიტომ არის, რომ რუსეთში მონის შრომა დამოკიდებულმა გლეხმა სწრაფად და ადვილად გამოდევნა მემამულის მეურნეობიდან. ეს პროცესი ძველ რუსულ ძეგლებში კარგად მოჩანს საეკლესიო მამულების მაგალითზე.

რუსეთის ისტორიაში მონას თავისი ისტორია აქვს, ისევე როგორც სხვა ქვეყნების ცხოვრებაში, მაგრამ სამწუხაროდ, წყაროები საშუალებას არ იძლევა თვალი გავადევნოთ მონობის ინსტიტუტის წარმოქმნას რუსეთში.²

საფიქრებელია, რომ მე-8—9 საუკუნეებში ძველი რუსეთის საგზირეთ მხარეებში მონობა უფრო მკვიდრად უნდა არსებულებოდა, ვინემ ჩრდილოეთში. რუსეთის სამხრეთი მხარეები ანტიკურ სამყაროსთან ახლომყოფი ადგილები იყო და, რაც მთავარია, ამ სამყაროსთან ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდა. ამდენად აქ მონობაც უფრო განვითარებული უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ X—XII საუკუნის რუსეთში მეურნეობის საფუძველს მონის შრომა არ წარმოადგენდა. ეს დებულება ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ რუსეთში მონობა სრულიად არ იყო და იგი სახელმწიფოში ყოველგვარ მნიშვნელობას მოკლებული იყო. მონებს ჰყიდის ძველი რუსეთი, იგი საექსპორტო არსება არის ძველ რუსეთში, მას ამავე დროს ყიდულობენ, მაგრამ აქ უმთავრესი ის არის, რომ სახელმწიფოში მონების ექსპლუატაცია არ ნიშნავს ყოველთვის მონათმფლობელური საზოგადოების არსებობას, ისეთი საზოგადოების

¹ ჩვენს ხანაში იყვნენ ისტორიკოსები, რომელნიც რუსეთში მონათმფლობელურ საზოგადოების არსებობას ამტკიცებდნენ, მაგრამ საბოლოოდ ვერ დაამტკიცეს.

² მონის შესახებ იხ. Б. Д. Греков, Главнейшие этапы в истории крепостного права в России, 1940 г., гл. 10—15.

არსებობას, როგორაც ანტიკურ სამყაროში — რომსა და საბერძნეთში იყო.

აღმოსავლეთ სლავებში მონების მდგომარეობის შესახებ უცხო წყაროები მცირე ცნობებს გვაწვდიან. ბიზანტიელი ავტორი მავრიკი სტრატეგოსი სლავებში მონების მდგომარეობის შესახებ წერს: „...ტყვედ ჩავარდნილი იმათთან (სლავებში) მონობაში არ რჩება განუსაზღვრელი დროის განმავლობაში, როგორც ეს სხვა ხალხებშია, არამედ განსაზღვრავენ ვადას გარკვეული დროით და მას წინადადებას აძლევენ: სურს თუ არა გარკვეული გამოსასყიდის გადახდით სამშობლოში (სახლში) დაბრუნება, ანდა მათ შორის თავისუფალისა და ძეგობრის უფლებებში დარჩენა“. აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ მონები სლავებში მე-ნ საუკუნეშიაც (ახ. წ.) საზოგადოებრივი წარმოების ძირითადი საფუძველი არ ყოფილა, ტყვეს აუცილებლად მონად არ აქცევენ, ტყვე უფრო გამოსყიდვის გზით შემოსავლის მიღების საშუალება უნდა იყოს.

წარმოების საფუძველი ძველ რუსეთში თავისუფალი მიწათმოქმედი მეთემე გლეხი იყო. რუსული სამართლის უძველეს რედაქციაში საკმაოდ კარგად მოჩანს ძველი რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი თემი (ობშჩინა). „რუსკაია პრავედა“ (რუსული სამართალი) სასოფლო თემს ორი სპეციალური ტერმინით იხსენიებს — „მიირ“ და „ვერვ“. ჩრდილოეთ რუსეთის სასოფლო თემს „მიირი“ ეწოდება, სამხრეთისას „ვერვი“. წარსულში თემის მცხოვრებნი სისხლის ნათესაობით იყვნენ დაკავშირებული, ეს გვაროვნული წყობილების ხანისათვის იყო დამახასიათებელი, მაგრამ IX—XII საუკუნეებისათვის ერთიცა და მეორეც ტერიტორიულ სათემო ორგანიზაცია არის. ტერმინი „ვერვი“ IX—XII საუკუნეთა მანძილზე გამოდის ხმარებიდან, რადგანაც იგი იმთავითვე ნათესაური გაერთიანების აღმნიშვნელი სიტყვა იყო, ხოლო ხსენებულ საუკუნეებში „ვერვი“ მოსახლეობის ტერიტორიული გაერთიანება იყო. თემის წევრებმა იციან თავიანთი ტერიტორიის საზღვარი, ძალიან კარგად იცნობენ თავისი თემის წევრებს, თუმცა ისინი სხვადასხვა სისხლისა და გვარის წარმომადგენლები არიან, ეხმარებიან უბედურების შემთხვევაში ერთმანეთს. თუ, მაგალითად, თემის ტერიტორიაზე მოკლული ადამიანის გვამი აღმოჩნდა და მკვლეელი ვერ მოიხაზა, მაშინ თემის ყველა წევრი იყო პასუხისმგებელი და ერთად იხდიდნენ ჯარიმას. ხოლო იმ მკვლეელი აღმოჩენილი იქნებოდა, მას პირადად უნდა ეგო პასუხი და ჯარიმა მას უნდა გადაეხადა. კანონი აფრთხილებდა თემის წევრებს, რომ მკვლელის აღმოჩენის შემთხვევაში ისინი ჯარიმისაგან თავისუფალი არიან. კოლექტიური პასუხისმგებლობის ადათი ძველია, გვაროვნულ წყობილებაში წარმოშობილია, როცა ადამიანებმა კერძო სა-

კუთრება არ იცოდნენ, მაგრამ ახლა, XI—XII საუკუნეებში, თემში ინდივიდუალური პასუხისმგებლობაა შემოსული.

რუსულ სამართალში კარგად მოჩანს, რომ თემის წევრებს შორის უთანასწორობა სუფევს. თემის წევრს მიწა კერძო საკუთრების წესით აქვს, წევრებს საკუთარი მოძრავი ქონება და ინდივიდუალური მეურნეობა აქვთ. თემის წევრთა ერთ ნაწილს, ცალკე, საერთო საღაროს შექმნა მოუხერხებია და ჯარიმის გადახდის საჭიროების დროს ამ საღაროდან გაიმართავდნენ ხელს. შემდეგ ისევ შეავსებდნენ საღაროს; ეს, ეგრეთ წოდებული „დიკაია ვირა“-ა. თემს მხოლოდ სათიბი, ტყე და წყალი აქვს საერთო მფლობელობაში. ასე ცხოვრობს აღმოსავლეთ სლავების მოსახლეობის ძირითადი მასა. ამ მოსახლეობაში უკვე კარგა ხანია, რაც ქონებრივი უთანასწორობა გაჩნდა, არიან შექლებულნი, არიან ღარიბნი, ცალკე ჩამოყალიბდა მდიდარი ხალხი. მათ მიწის დიდი ფართობები აქვთ, ისინი პირადად კი არ ამუშავენ ამ მიწებს, არამედ სარგებლობენ თავიანთი „ჩელიადი“-ს შრომით, რომლის შემადგენლობაში არიან როგორც მონები, ისე არამონები. ეს მდიდარი ნაწილი კარგად არის შეიარაღებული და არა მარტო თავისი თავის, არამედ საკუთარი მსახურების შეიარაღებაც შეუძლიათ, ამასთანავე ისინი არა მარტო თავს იცავენ, არამედ სხვებსაც თავს ესხმიან.

სასოფლო თემში ყოფნა მიწათმოქმედ გლეხს ქირდება თავდასაცავად, თემი მდიდრების შემოტევებისაგან იცავდა თავის წევრებს. „ძლიერნი ამა სოფლისანი“ თემის წევრებს ართმევდნენ მიწებს და აიძულებდნენ მათ ემუშავათ მდიდართა სასარგებლოდ. საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარეობდა ბრძოლა თავისუფალი სასოფლო თემების წევრებსა და მათი ქონებისა და შრომის მიმტაცებელთა შორის, ბრძოლა მკაცრი და თავდადებული იყო, მაგრამ გამარჯვება მსხვილ მიწათმფლობელებს დარჩათ, ისინი უფრო ორგანიზებული აღმოჩნდნენ, მათ ხელში იყო სახელმწიფო აპარატი, იძულების ძლიერი ორგანიზაცია — სახელმწიფო.

მაშასადამე, თავისუფალი სასოფლო თემის მოსახლეობა ის ძირითადი წყარო არის, საიდანაც დროთა ვითარებაში დამოკიდებულ ადამიანთა სხვადასხვა კატეგორიები გაჩნდა ძველ რუსეთში და „ჩელიადის“ შემადგენლობაში მოექცა.

განვიხილოთ დამოკიდებული მოსახლეობის სახეობანი ანუ კატეგორიები ძველ რუსეთში.

ძველ რუსულ ძეგლებში „ჩელიადის“ შემადგენლობაში კარგად მოჩანს დამოკიდებული ადამიანის სახე, რომელსაც „რიადოვიჩი“ ეწოდება. სიტყვა „რიად“ ძველ რუსულ ენაზე „ხელშეკრულებას“, „პირობის საბუთს“ ნიშნავდა. „რიადოვიჩი“ კი ეწოდება მიწათმფლობელისაგან დამოკიდებულ იმ ადამიანს, რომლის მდგომარეობა მემამულესთან განსაზღვრულია „პირობის წიგნით“, სათანადო ხელშეკრულებით. იგი თემის, „ობშჩინის“ ყოფილი თავისუფალი წევრია, მიწისმფლობელისაგან დამოკიდებულად ქცეული. ცხოვრობს ახალი პირობების გამო. ამ კატეგორიის ადამიანის მდგომარეობა ძალიან დამცირებულია, მისი სისხლი ძველ რუსულ სამართალს 5 გრივნათ შეუფასებია, ე. ი. ისევე, როგორც მონის სისხლი (ხოლოპის სისხლი). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „რიადოვიჩის“ ან მონის მოკვლის შემთხვევაში სისხლის ფასის ასეთი განსაზღვრა, პირველ რიგში, „რიადოვიჩის“ ან მონის დაცვას კი არ გულისხმობდა, არამედ რიადოვიჩის და მონის მოკვლით დაზარალებული პატრონის, ამ შემთხვევაში მემამულე-მიწათმფლობელის, ქონების დაცვას. „რიადოვიჩი“ მონა არ არის, იგი იმავე დროს არც დაქირავებული მუშაა მიწათმფლობელის მამულში. მისი დამოკიდებულება წმინდა ფეოდალურია.

ზ ა კ უ ბ ი

ზაკუბი ფეოდალისაგან დამოკიდებული ადამიანია, რომელიც ერთ დროს სასოფლო თემის თავისუფალი წევრი იყო, რომელსაც ღუბკირი ცხოვრების შედეგად აღარ აქვს საკუთარი საწარმოო საშუალებანი და იძულებულია, ეკონომიური ხელმოკლეობის გამო, ლუკმა პური მსხვილ მიწათმფლობელთან ეძიოს, ამდენად იგი ამ უკანასკნელისაგან დამოკიდებული ხდება. მისი ბატონისაგან დამოკიდებულება იმაზედ არის დაფუძნებული, რომ ბატონმა მას ფულადი დახმარება აღმოუჩინა იმ პირობით, რომ გლეხმა იგი შემდეგ უნდა დაუბრუნოს, თუკი ამ ბატონისაგან წასვლა მოიწადინა. ასეთი გლეხი გარკვეული ვადით არის მემამულესთან; ასეთ გლეხს ზაკუბი ეწოდება. იგი სხვადასხვა სახის სამუშაოს ასრულებს ბატონის სახლში. წყაროებში მოხსენებული არის „ролейный закуп“ (როლეინი ზაკუბი), რაც მიწის მხენელ „ზაკუბს“ ნიშნავს. იგი მთლიანად ბატონის სოფლის მეურნეობაში არის ჩაბმული და ბატონის მეურნეობის გარეშე წარმოუდგენე-

ლია მისი არსებობა. მიწის მხენელი ზაკუპი ბატონის გუთნით ამუშავენს ბატონის მიწას, ფარცხაეს ბატონის ფარცხით, გამწვევ ძალად ბატონის ცხენი ჰყავს, ბატონის ცხენებსაც თვითონ მწყემსავს, ბატონის განკარგულებების შემსრულებელია, მაგრამ იმავე დროს, მას თავისი საკუთარი მეურნეობაც აქვს ბატონის მიერ ბოძებული მიწის გარკვეულ ფართობზე. ასეთი კატეგორიის გლეხი ძველ რუსეთში ფეოდალურმა ურთიერთობამ წარმოშვა. ზაკუპი „რიადოვიჩის“ ერთი სახეობათაგანია. ზაკუპიც, როგორც მიწათმფლობელის სახლში მომუშავე, მონასთან (ხოლოთან) ერთად „ჩელიადის“ შემადგენლობაშია.

რიადოვიჩის ერთი სახეობათაგანი უნდა იყოს გლეხის ის კატეგორია, რომელიც მემამულისაგან დამოკიდებული ხდება სიღარიბის გამო. ასეთი გლეხი იძულებულია ვალად აიღოს პური ან ფული, იმ პირობით, რომ განსაზღვრულ ვადაში მუშაობით გადაუხადოს აღებული ვალი, ანდა თუკი გლეხი ბატონისაგან წასვლას მოისურვებს გადაზე ადრე, ვალი უნდა დაუბრუნოს. ამ სახის დამოკიდებულ გლეხს „ვდაჩი“ ეწოდება. ზაკუპი და ვდაჩი თავიანთი მდგომარეობით მკვეთრად განსხვავებულნი არ ჩანან.

ს მ ე რ დ ი

რუსეთის სახელმწიფოს სოფლის მოსახლეობის ძირითად ნაწილს ჰველად სმერდი ეწოდებოდა. სმერდების ძირითადი ნაწილი თემებში იყო გაერთიანებული და კერძო მფლობელისაგან დამოკიდებული კი არ იყო, არამედ თავისუფალი მოსახლეობა იყო, რომელიც მხოლოდ სახელმწიფოს ექვემდებარებოდა და გადასახადს სახელმწიფოს უხდიდა. იგი ომის დროს ლაშქრადაც გადიოდა. მაგრამ ძველი რუსეთის სახელმწიფოს სოფლის ეს მოსახლეობა, ფეოდალიზაციის პროცესში, ნელ-ნელა თავისუფალი მოსახლეობიდან დამოკიდებულ მოსახლეობაში გადადიოდა და ბოლოს ყმად გადაიქცა. IX—XII საუკუნეებში ეს პროცესი, რა თქმა უნდა, დასრულებული არ ყოფილა და ამიტომაც წყაროებში ჩვენ თავისუფალ სმერდებზედაც გვაქვს ცნობები და მიწათმფლობელისაგან დამოკიდებულ სმერდებზედაც. მემამულეთა ორგანიზებული შეტევების შედეგად „თემების ორგანიზაციაში“ თავშეფარებული გლეხი — სმერდი ნელა, მაგრამ მაინც დამოკიდებული ხდებოდა. თავისუფალი სმერდების რიცხვი საუკუნეთა მანძილზე კლებულობდა.

თვით სიტყვა „ი ზ გ ო ი“ „ГОИТЬ“ ძირისაგან წარმოიშვა. „გოიტ“ ცხოვრებას ნიშნავს, ხოლო „იზგოი“ ეწოდება იმ ადამიანს, რომელსაც საცხოვრებელი ანუ საარსებო არა აქვს. იზგოები სლავურ ტომებში გვაროვნული წყობილების უკანასკნელ საფეხურზე წარმოქმნილი კატეგორია უნდა იყოს. „იზგოები“ ამ დროს არიან ის ადამიანები, რომელნიც გვარიდან თავისი ნებით გამოვიდნენ და ცალკე სურთ ცხოვრება. ასეთი ადამიანები რღვევის გზაზე დამდგარი გვაროვნული წყობილების წიაღში ჩნდებიან უმთავრესად. მაშასადამე, სახელწოდება „იზგოი“ ხანგრძლივი ისტორიის მქონეა, მაგრამ ამ სიტყვაში ყოველთვის ერთი შინაარსი როდი იყო. „იზგოის“ მდგომარეობა დროთა განმავლობაში ერთი და იგივე არ ყოფილა. ამიტომაც, ამ ცვლილებებთან ერთად, ტერმინ „იზგოი“-ში სხვა შინაარსი გაჩნდა და ეს სიტყვა ბოლოს იმას აღარ ნიშნავდა, რაც თავდაპირველად იგულისხმებოდა. XI—XII საუკუნეების „იზგოი“ თავისი მდგომარეობით არაფრით არ მიაგავს ერთი თემიდან მეორეში გადასულ, გვაროვნული წყობილების უკანასკნელ სტადიაში წარმოშობილ „იზგოის“.

ძველ რუსულ წერილობით ძეგლებში მოხსენებულ „იზგოებს“ შორის მკვლევარები ორ სახეობას ანსხვავებენ — „იზგოები“ ქალაქისა და „იზგოები“ — სოფლის. სოფლის „იზგოების“ რაოდენობა დიდი ქალაქელებთან შედარებით და ამასთანავე ყურადღების ღირსია ის ფაქტიც, რომ ქალაქელი „იზგოი“ თავისი მდგომარეობით განსხვავებული ჩანს სოფლელისაგან. ქალაქელი „იზგოი“ თავისუფალი კატეგორიის ადამიანია უძველესი „პრავდის“ რედაქციის მიხედვით.

წყაროებში „იზგოები“ უფრო მეტად მთავრის მამულებში და საეკლესიო მამულებში მომუშავედ იხსენიებიან. ქრისტიანული რუსული ლიტერატურიდან ისე ჩანს, რომ „იზგოების“ დიდი ნაწილი ხოლოპებისაგან (მონებისაგან) წარმოიქმნენ. „იზგოების“ უმრავლესობა განთავისუფლებული მონები უნდა იყვნენ, რომელნიც მიწის გარკვეულ მონაკვეთზე სხედან და ბატონის სასარგებლოდ მუშაობენ, როგორც ყმა გლეხები. „იზგოების“ ამ სახით წარმოქმნაში ცხადად მონა მონობის ლიკვიდაციის პროცესი. მონა იღვენება მეურნეობიდან, როგორც არარენტაბელური ძალა, იგი გზას უთმობს დამოკიდებულ გლეხს; გლეხის შრომა გაცილებით უფრო მიმზიდველი ჩანს მიწათმფლობელისათვის, დაინტერესებული გლეხის შრომა მეურნეობის წინ წამწევი ძალაა.

ქრისტიანული ეკლესია, სხვა მიწათმფლობელებთან შედარებით აღრე აცხადებს უარს მონის შრომის გამოყენებაზე და ექსპლუატაციის უფრო პროგრესიულ ფორმაზე, დამოკიდებული გლეხის გამოყენებაზე გადადის. ეკლესიის მაგალითს სხვა მიწათმფლობელებიც მიჰყვნენ.

„იზგოების“ შემადგენლობა ერთფეროვანი არ უნდა ყოფილიყო. ადამიანი სხვადასხვა გზას მიჰყავდა „იზგოების“ მდგომარეობამდე, მაგრამ ამ გზებიდან ყველაზე უფრო ცნობილი გზა უნდა იყოს ზოლოპობიდან ანუ მონობიდან მასიურად გათავისუფლება, აგრეთვე გამოსყიდვა. „იზგოების“ დიდი რაოდენობა მიწათმფლობელის მამულში სომდიდრის მაჩვენებელი იყო. „იზგოები“ უმეტეს შემთხვევაში მიწადმოქმედი ხალხია, რომელნიც პირველ რიგში თავისი ბატონისათვის — მიწათმფლობელისათვის ამუშაებენ მიწას, ხოლო შემდეგ თავისთვის, ე. ი. ისინი ფეოდალური წესით დამოკიდებული ადამიანებია. „იზგოის“ უშვილოდ გარდაცვალების შემთხვევაში მისი ქონება მემამულეს რჩება. XIII საუკუნის შემდეგ წყაროებში „იზგოის“ ხსენება აღარ არის¹.

დ ა ქ ი რ ა ვ ე ბ უ ლ ნ ი

ძველი რუსეთის სახელმწიფოში დაქირავებული შრომით სარგებლობა გავრცელებული არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ძველ რუსეთში ქირაზე მომუშავე ადამიანები სრულებით არ მოიპოვებოდა. დაქირავებული ხალხი უმთავრესად ქალაქებში უნდა ყოფილიყვნენ, მონა-ხელოსნებს შორის უდავოდ იყვნენ თავისუფალი ხელოსნები, რომელნიც შეკვეთით მუშაობდნენ.

საფიქრებელია, რომ ძველ რუსეთში მეჭურჭლეობა, რკინის დამუშავება-მჭედლობა, ტყავეულისა და ხის დამუშავება, ოქრო-ვერცხლის მჭედლობა, მხატვრობა, მკურნალობა სოფლის მეურნეობისაგან აღრე გამოყოფილი უნდა ყოფილიყო. ამ ხელობის ხალხი სოფლის მეურნეობაში მუშაობის გარეშე ირჩენდა თავს, საკუთარი ხელობით.

წერილობითი ძეგლები, დაქირავებული შრომის შესახებ, შედარებით მცირე ცნობებს გვაწვდიან. „რუსკაია პრავედა“ (რუსული სამართალი) ერთგან მკურნალისათვის გასამრჩელოს მიცემას („мзда“) აღნიშნავს. „იაროსლავის წვილების სამართალში“ აღნიშნულია ღურგლებისათვის ხიდის შეკეთების საფასურად გასამრჩელო ქირის გაცემა. ვლადიმერ მონომახის (1113—1125) განაწესში აღნიშნულია, რომ

¹ როგორც იზგოის შესახებ, ისე სხვა კატეგორიების შესახებ ჩვენ ცნობებს ვერაფრით აკად. ბ. გრეკოვის ნაშრომებში. იხ. მისი *Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века*, 1946, გვ. 127—128; მისივე, *Киевская Русь*, 1953, გვ. 158—262, და *Главнейшие этапы крепостного права в России*, 1940 г. გვ. 10—15.

„თუ მეკრავი ტანსაცმელს უვიცობით ან განზრახ გააფუქებს გასამრჩელო ნუ მიეცემაო“.

და რაკი წერილობით ძეგლებში დაქირავებულ შრომაზე და გასამრჩელოზე არის საუბარი, იგი იმდროის ცხოვრების ფაქტი იყო, თორემ წერილობით ძეგლებში ჩვენ ცნობა არ გვექნებოდა; მაგრამ იმდროის საზოგადოებას ჩვენ ვერავითარ შემთხვევაში დაქირავებულ შრომაზე დაყრდნობილ საზოგადოებად ვერ წარმოვიდგენთ. ამ დროს არსებობის ძირითადი წყარო და სახელმწიფოში დოვლათის მომცემი ფეოდალური ურთიერთობაა და არა დაქირავებული შრომა.

კლასთა ბრძოლა ძველი რუსეთის სახელმწიფოში

ისევე როგორც სხვა ხალხების ისტორიაში, რუსეთის ძველ ისტორიაში კლასთა ბრძოლის საკითხი მეტისმეტად მკრთალად არის გაშუქებული. ამის მიზეზი სათანადო წყაროების სიმცირეში უნდა ვეძიოთ. ძველი ნარატიული ძეგლები იშვიათად გვაწვდიან პირდაპირ ცნობებს კლასთა ბრძოლის სურათის აღსადგენად. ცნობების სიმცირე ძველ წერილობით ძეგლებში ისტორიული მოვლენის, ამ შემთხვევაში, კლასთა ბრძოლის არარსებობას, ან მცირედ არსებობას არ ნიშნავს.

იმდროის მემკვიდრეებს, თუ სხვა სახის ნარატიული ძეგლის ავტორს, არ შეეძლო თავისი თხზულება იმის მიხედვით დაეწერა, თუ როგორ დასჭირდებოდა ცნობები მე-20 საუკუნის ისტორიკოსს. მემკვიდრეები ან სრულებით არ ეხებიან ან გაკვრით აღნიშნავენ ამა თუ იმ საუკუნის გლეხთა მდგომარეობას და მათ განწყობილებას. ზოგჯერ კი განზრახ, თავისი კლასობრივი და კასტური შეზღუდულობა არ აძლევს საფუძველს იმდროინდელ ავტორს საზოგადოების „დაბალი ფენის“ შესახებ წეროს რაიმე. ამიტომ, როგორც აღნიშნული იყო, IX—XII საუკუნეებისათვის კლასთა ბრძოლის შესახებ მცირე ცნობები მოგვეპოვება, მაგრამ ის რაც არის, აშკარად გვიჩვენებს, რომ ფეოდალური რუსეთის ძველ სახელმწიფოში შინაგანი — წმინდა კლასობრივი ხასიათის ბრძოლები ყოფილა. ქალაქის და სოფლის მოსახლეობა გაბატონებული კლასის მიმძღავრებას აჯანყებით უპასუხებდა. ძველი რუსეთის საზოგადოებაში არსებულ დანაშაულობათა სახეობანი, რომელიც „იაროსლავის ძეთა“ სამართლის გარკვეულ მუხლებშია გათვალისწინებული, შესანიშნავ მასალას გვაწვდის XI—XII საუკუნეთა მოვლენების შესახებ რუსეთის სახელმწიფოში. სახელმწიფო სამართლის

კრებული ხომ ყოველთვის საზოგადოებრივი ცხოვრების ანარეკლია. „იაროსლავის ძეათა“ სამართლიდან ჩანს, რომ განზრახ „შეიძლება მოკლულ იქნეს: „მთავრის მამულს მშართველი — მოურავი („ოგნიზ-ჩანინ“-ი, უმდიდრესი ბოქალაქე), მთავრისათვის განკუთვნილი გადასახადების ამკრეფი, მთავრის მეჭინბეთუხუცესი. თავდასხმა შეიძლება მოხდენილ იქნეს მთავრის ქონებაზე, გაიძარცვოს მთავრის სასახლე, მოკლულ იქნეს მისი მსახური. განადგურდეს მისი სამეურნეო იარაღი, უნებართვოდ მოიხნას მთავრის მიწა. ამ დანაშაულობათა ჩამდენი უმთავრესად ისევ და ისევ საზოგადოების ღარიბ ფენაში უნდა ვიგულისხმოთ.

1024 წლის ქვეშ რუსი მემატიანე ერთგან შენიშნავს: „ამავე წელს ბუზდალში მოგვნი აღსდგეს. კლავდნენ შეძლებულ ადამიანებს ეშმაკის შთაგონებით, და გაიფახოდნენ, რომ ამათ (მდიდრებს) მარაგები (სურსათი) აქვს დაცული. იყო დიდი აჯანყება და შიმშილობა მთელ მხარეში...“¹

როგორც ამ ტექსტიდან ჩანს, აჯანყებას მოგვები მეთაურობენ, წარმართული სარწმუნოების წარმომადგენლები. ეს, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი მოვლენა არ არის. მე-11 საუკუნეში, მართალია, რუსეთში ქრისტიანობა გამარჯვებულია, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ყოველგან და ყველა ფენაში ეს სარწმუნოება გაბატონებული იყო. ჩვენ თავის ადგილას აღნიშნული გვაქვს, რომ ქრისტიანობამ პირველ რიგში გაბატონებულ ფენებში მოიღვა ფეხი და ამ დებულების საილუსტრაციოდ ნოვგოროდში მომხდარი მე-11 საუკუნის ფაქტი იყო მოტანილი.

დაბალ ფენებში ძველი სარწმუნოების ქურუმებს კიდევ ჰქონდათ გავლენა და რადგანაც გლეხობა წარმართული სარწმუნოების საყრდენი იყო ჯერ კიდევ, მათ ბელმძღვანელებად ამ ძველი სარწმუნოების წარმომადგენლები რჩებოდნენ, ამ უკანასკნელებს გაბატონებული კლასების წინააღმდეგ თავისი წმინდა სარწმუნოებრივი ანგარიშებიც ჰქონდათ. ადვილი წარმოსადგენია, როგორ მიეკრძოებით უნდა აეწერა მოგვების მეთაურობით მიმდინარე დაბალი მასების ეს მოძრაობა მემატიანეს, ქრისტიანული ეკლესიის ისეთ წარმომადგენელს, როგორიც მონასტრის ბერი იყო (იმ დროს მათიანეების ავტორები უმთავრესად ბერები იყვნენ).

შიმშილობის ნიადაგზე აღმოცენებული ასეთივე გამოსვლები მოჩანს როსტოვის მხარეში მე-11 საუკუნის სამოცდაათიან წლებში. მემატიანე 1071 წლის ქვეშ მოთხრობილ ამბებს შორის წერს: „ერთხელ როსტოვის მხარეში მოუსავლობის დროს მოვიდა იაროსლავიდან ორი მოგვი და გაიძახოდნენ — ჩვენ ვიცით ვინ მალავს სურსათის მარაგსო.

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 99.

და გაემართენ ვოლგის ნაპირ-ნაპირ და, სადაც დასახლება იყო მიუ-
თითებდნენ და ასახელებდნენ მდიდარ ქალებს და გაიძახოდნენ: ამას
პური აქვს გადამალული, ამას თაფლი, ამას თევზი, ხოლო ამას ბეწ-
ვეული... ჰკლავდნენ ამ ქალებს მრავლად და მათ ქონებას იტაცებდ-
ნენ. და მივიდნენ ისინი ბელოზეროში და იყო მათთან 300 კაცი...¹
ქვემოთ ირკევება, რომ მოგვებთან სმერდებია თავმოყრილი?.

განვითარებული ცხოვრება მძიმე ტვირთად აწევს დაბალ მოსახლე-
ობას, საზოგადოება მკვეთრად გაყოფილია შეძლებულთა და ღარიბთა
ფენებად. ძველი ცხოვრება თავისი სარწმუნოებით და თავი-
სუფალი ცხოვრებით მიმზიდველია სმერდისათვის, წინათ მისი ექს-
პლუატაცია უმნიშვნელო სიმძიმისა იყო. განვითარებული ცხოვრება
მთელი სიმძიმით დააწვა სმერდს. წმინდანთა ცხოვრებაში ერთგან სა-
ინტერესო დიალოგია აღწერილი მონასტრის ფუძემდებელსა და მახ-
ლობელ მოსახლე გლეხებს შორის: „რატომ ააგე ჩვენს მხარეში მო-
ნასტერი? ალბათ გსურს ჩვენს მიწებსა და სოფლებს დაეუფლო?...“

ამავე საუკუნეში დაბალი ფენების მოგვთა ხელმძღვანელობით აჯან-
ყებას ადგილი აქვს ნოვგოროდშიაც. 1068 წელს, თვით კიევში —
ძველი რუსეთის სატახტო ქალაქში, მოხდა დიდი აჯანყება. ამ აჯანყების
მძევენი მემკთიანეს სხვარიგად აქვს მოთხოვნილი. 1066 წელს, და უფ-
რო აღრეც, ძველი რუსეთის სახელმწიფოში გააღიგა კიევი დიდი
მთავრის — იაროსლავის სამი შვილი ერთმანეთთან შეთანხმებით გა-
ნაგებდა საშინაო და საგარეო საქმეებს. ეს რუსეთის ისტორიის ე. წ.
„ტრიუმვირატის“ წლები იყო. 1068 წელს რუსეთის სახელმწიფოს
საზღვრებს პირველად დაესხა თავს მრავალრიცხოვანი ყივჩაყთა ლაშ-
ქარი. სახელმწიფოს მმართველი სამი ძმა, იზიასლავი, ვსევოლოდი
და სვიატოსლავი, გაერთიანებული ძალებით ერთად გაემართნენ ყივ-
ჩაყების შესახვედრად. მდინარე ალტასთან რუსეთის ლაშქარი სას-
ტიკად დამარცხდა. გადარჩენილი მეომრების თანხლებით იზიასლავი
და ვსევოლოდი კიევში მივიდნენ, სვიატოსლავი ჩერნიგოვში წავიდა.

როდესაც კიევის მოსახლეობამ ამ მარცხის ამბავი გაიგო, მაშინვე
ვეჩეს წესით სავაჭრო მოედანზე ყრილობა გამართა. ყრილობაზე ყივ-
ჩაყების წინააღმდეგ ბრძოლის გაგრძელება გადაწყდა. მიმართეს მთა-
ვარს — იზიასლავს: „ყივჩაყები მთელ ქვეყანას მოედნენ, მოგვეცი
მთავარო იარაღი და ცხენები, კიდევ შევებრძოლებით მათ“. როგორც
ჩანს, კიევის ვეჩე სახალხო ლაშქარს აყალიბებს, პროფესიონალ მეომ-
რებს (დრუჟინის) გარდა, ქალაქის მასაც ბრძოლის ველზე გასვლას
ფიქრობს, მაგრამ იარაღს მთავრისაგან მოითხოვს. იზიასლავს უარი გა-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 117.

² მოგვების მეთაურობით სმერდების აჯანყების შესახებ. იხ.
В. В. Мавродин, Очерки по истории феодальной Руси, 1949 г. гл. 147—163.

ნუცხადებია ასეთი ლაშქრის შეყრასა და მის წინამძღოლობაზე. ამას დაბალი მოსახლეობის აჯანყება და მორჩილებიდან გამოსვლა მოჰყვა. აჯანყებულები ბრალს სდებდნენ სახელმწიფო ძალების მარცხში არა მარტო მთავარს, არამედ სარდალსაც (კონსტანტინეს). ეს უკანასკნელი თურმე ქალაქის არისტოკრატიულ ნაწილში ცხოვრობდა და აჯანყებულთა შიშით მიიმალა.

აჯანყებულთა ერთი ნაწილი ციხისაქენ გაეშურა და იქ ტყვედ მყდოდა პოლოცკის მთავარი, ვესესლავი, გაათავისუფლა. იზიასლავმა ქალაქიდან გაქცევა მოახერხა. აჯანყებულნი ამსხვერველდნენ კიეველი მდიდრების სახლებს, თვით მთავრის სასახლეც გაძარცვეს. კიევში აჯანყებულმა ბრბომ არ დაინდო ნოვგოროდელი ეპისკოპოსი სტეფანე, იგი ხოლოპებს დაუხრჩვია. აჯანყება უცხოეთიდან მოწვეული ჯარების დახმარებით ჩაახშო იზიასლავმა. ასეთივე გამოსვლები ყოფილა პოლოცკში, სმოლენსკში, გალიჩსა და ვლადიმირში. მსხვილ ქალაქებში კლასთა ბრძოლა მწვავე ხასიათს ღებულობს. ყივჩაყების გამოჩენა კიევის აჯანყების მიზეზი კი არ არის, არამედ საბაბი. მიზეზი უფრო ღრმა და გაცილებით ადრინდელ მოვლენებში უნდა ვეძიოთ — ექსპლუატაციის ზრდაში, ფეოდალური ურთიერთობის განუითარებაში. ფეოდალური საზოგადოების ცხოვრების განვითარების შედეგად, ჩვენ 1113 წელსაც ვხედავთ გრანდიოზულ აჯანყებას კიევში.

ერთგან რუსი მემკთიანე თავის ხანას უჩივის, წარსული კი უფრო იდეალურად ეჩვენება. იგი თანამედროვეების მისამართით წერს: „თქვენ გევედრებით... სიყვარულით მომპყვართ ყური და გონიერებით ისმინეთ როგორები იყვნენ ძველი მთავრები და მხედრები... ის მთავრები დიდ ქონებას აგროვებდნენ თავიანთთვის, არც გადასახადებით ტვირთავდნენ მოსახლეობას. კანონიერი გადასახადებით შემოსულ (თანხასაც) თავის დრუჟინას აძლევდნენ იარაღის შესაძენად. ხოლო თვით დრუჟინა თავს სხვის ქვეყნებზე ლაშქრობით ირჩენდა“.

როგორც აღნიშნული იყო, 1113 წელს ქ. კიევში დიდ აჯანყებას ჰქონდა ადგილი. საქმის ვითარება წყაროების მიხედვით შემდეგი სახით წარმოგვიდგება. კიევის მთავარი სვიატოპოლკ იზიასლავის ძე წარმოუდგენლად ძუნწი და ფულის მოყვარული ადამიანი ყოფილა. იგი მუდამ მევახშეებთან ყოფილა დაკავშირებული, მევახშეებს უჭერდა მხარს და მათ სხვადასხვა შეღავათებს სთავაზობდა. ერთხელ, როცა კიევში მარილის ნაკლებობის გამო ფასი გაზრდილა მარილზე, სვიატოპოლკს კიევის მღვიმეთა მონასტრისათვის მარილის მარაგი წაურთმევია და მაღალ ფასებში გაუყიდა თურმე. როდესაც მონასტრის წინამძღვარმა ასეთი ძალმომრეობა და გაუამძღრობა ამხილა, მთავარმა იგი დაატყვევა. როგორც ჩანს, ქალაქის მოსახლეობა დიდი მთავრის წინააღმდეგ ასამხედრებლად მზად იყო, მაგრამ ვერ ბედავდა.

1113 წელს სეიატოპოლკი გარდაიცვალა, ამ ცნობის გაგებისთანავე ზალხი აღსდგა და პირველ რიგში კიეველი ათასისთავის—პუტიატას სასახლისაკენ გაემართა. ეს პუტიატა მთავრის მარჯვენა ხელი ყოფილა. ათასისთავის დარბევის შემდეგ თავს დაესხნენ ასისთავებს და მევახშეებს. როგორც ჩანს, პირველ რიგში მთავრის დასაყრდენს — სამხედრო წრეებს არბევდნენ და შემდეგ კი ჭერი მევახშეებზე მიმდგარა. კიევის მოსახლეობის მდიდარი ფენა შეშინდა, ისინი იმედს ყველაზე უფრო ძლიერ და ცნობილ ორგანიზატორ მთავარზე — ვლადიმერ მონომახზე ამყარებდნენ, რომელიც კიევის მეზობელ სამთავროში მთავრობდა (პერეიასლავში). სასწრაფოდ შიკრიკი აფრინეს და კიევში მიიწვიეს იგი.

ვლადიმერი გამოცხადდა კიევში. იგი არ შეაწუხა იმ გარემოებამ, რომ ლიუბეჩის ყრილობის დადგენილების საფუძველზე, სხვის საბედობელოში შესვლა და ბატონობა აკრძალული იყო (კიევი ხომ ვლადიმერის „ვოტჩინა“ არ იყო). ვლადიმერი კიევის ვეჩემ აირჩია კიევის მთავრად, მაგრამ აბოზოქრებულ დაბალ მოსახლეობას სურდა კი ვლადიმერი? უნდა აღინიშნოს, რომ ვლადიმერს, როგორც ჩანს, კარგი სახელი ჰქონდა გავარდნილი, იგი ცნობილი იყო არა მარტო, როგორც ყივჩაყების წინააღმდეგ მებრძოლი მთავარი, არამედ, როგორც თავაშეებულ ფეოდალთა წინააღმდეგ მებრძოლი. და მართლაც წყაროები მას მიაწერენ ერთგვარ ზრუნვას — მძიმე უღელი „შეუმსუბუქოს“ საზოგადოების დაბალ ფენებს.

აჯანყებულ კიევში შექმნილმა მდგომარეობამ მას უკარნახა დავალიანებულთა მდგომარეობის შემსუბუქება, რომელთაც მევახშენი, დიდი სარგებლის გადახდევინებით, შეიძლება ითქვას, სულს ზდიდნენ. მასვე შეუმსუბუქებია „ზაკუპების“ მდგომარეობა. ვლადიმერის წესდებით ვინც სესხი აიღო წლიური 50% სარგებლით, მან უნდა იხადოს ეს სარგებელი მხოლოდ ორი წლის განმავლობაში, ხოლო ვინც უკვე გადაიხდა ეს სარგებელი სამი წლის განმავლობაში, სრულიად თავისუფალია არა მარტო სარგებლის გადასახადისაგან, არამედ ვალისაგან. ის გარემოება, რომ ვლადიმერი თავის „სწავლა-მოდღკებაში“ ერთგან აღნიშნავს, რომ მან „გლახაკი სმერდის და უბედური ქვრივის დაჩაგვრის საშუალება არ მისცა ძლიერთა ამა სოფლისათა“, იმის გამოძახილი უნდა იყოს, რომ ზაკუპისა და სხვა დამძიმებულ მდგომარეობაში მყოფ გლეხთა ცხოვრებაში ერთგვარი გაუმჯობესება შეიტანა.

მაგრამ შევეცდებით თუ ვიტყვი, რომ ვლადიმერ მონომახი გლეხების ინტერესების დამცველი მთავარი იყო კიევის სახელმწიფოში და გაბატონებული კლასების პრივილეგიებს ებრძოდა მოსასპობად. მისი საშინაო პოლიტიკის შედეგად კიევში არც მევახშე მოიხპო და არც მიწათმფლობელი. ვლადიმერის ღონისძიებას ერთგვარი კომპრომისული ხასიათი ჰქონდა და ამ გზით მან კიევში წესრიგი სწრაფად

აღადგინა, — ეს კი მან შეძლო მხოლოდ იმიტომ, რომ კავშირი დამყარა დიდი მთავრის ხელისუფლებასა და ქალაქის მოსახლეობას შორის, ამავე დროს კი ფეოდალურ შინა ბრძოლებს ლახვარი ჩასცა. აკადემიკოსი გრეკოვი სამართლიანად შენიშნავს, რომ კიევის მოქალაქეებზე დაყრდნობა ვლადიმერის პოლიტიკური ძლიერების ძირითადი წყაროა.

საერთაშორისო და საშინაო პირობები ისე მოეწყო, რომ ვლადიმერი თვით კიეველების მიწვევით მოექცა სახელმწიფოს სათავეში, იმავე დროს პერეიასლავისა და როსტოვ-სუზდალის მთავარიც იყო ძველებურად. ვლადიმერს ახლა იმდენი ძალა შესწევდა, რომ ჯერ ვასალიტეტის საფუძველზე ცალ-ცალკე დაიქვემდებარა მთავრები — მემპულენი, ხოლო შემდეგ იგი ამ გზით გაერთიანებული რუსეთის აღდგენილი სახელმწიფოს დიდი მთავარი შეიქნა, იმავე დროს კი ლიუბეჩის ყრილობის დადგენილებაც დაიცვა იმ მიზნით, რომ თითოეულს თავისი მამა-პაპეული სამფლობელო ჰქონოდა. ფეოდალი მფლობელები კიევის მთავრის წინააღმდეგ ძალების გაერთიანებას ამჯერად ვეღარ ბედავენ და ვლადიმერის მორჩილი არიან. დაუმორჩილებლობის მცირე ცდასაც კი იგი სასტიკად უსწორდებოდა (მაგალითად, მან ანგარიში გაუსწორა მინსკის მთავარს, ვლადიმერ-ვოლინსკის მთავარს), ნოვგოროდიც კი იძულებულია ვლადიმერის გაგზავნილი პოსადნიკი მიიღოს. მაგრამ ეს მდგომარეობა დიდხანს აღარ გაგრძელდებულა. ახალი პოლიტიკური ცენტრები უკვე აღმოცენებული იყო რუსეთის სახელმწიფოს სხვადასხვა მხარეში და საესეებით რელიეფურად მოიხაზა დამოუკიდებელი სამთავროების: ნოვგოროდის, როსტოვ-სუზდალის, მურომ-რიაზანის, სმოლენსკის, კიევის, ჩერნიგოვის, სევერსკის, პერეიასლავის, ვოლინის, გალიჩის პოლოცკის და ტუროვ-პინსკის კონტურები. მაგრამ დაქუცმაცება არც ამაზე შეჩერდებულა. ზემოთ ჩამოთვლილი სამთავროები ქუცმაცდებოდა უფრო პატარა-პატარა პოლიტიკურ ერთეულებად.

ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება და პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის პროცესი ძველ რუსეთში

ძველი რუსეთის სახელმწიფოს ცალკეულ სამთავროებად დაშლის პროცესი თვალსაჩინო ხდება მეთერთმეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან. ამ პერიოდიდან დაწყებული ეს პროცესი ღრმავდება და, მიუხედავად ზოგიერთი იმ დროის პოლიტიკური მოღვაწის ცდებისა, შე-

უძლებელი შეიქნა ძველი რუსული სახელმწიფოს მთლიანობის შენარჩუნება.

საკითხი იმის შესახებ, თუ რა მიზეზებმა წარმოშვეს სახელმწიფოს დაშლა და ერთიანეობისაგან დამოუკიდებელი რუსული სამთავროების წარმოქმნა, დიდი ხანია რუსეთის ისტორიკოსების ყურადღებას იქცევდა.

ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიას ამ საკითხის მართებული აზრს არ შეეძლო იმით, რომ რუსეთში ფეოდალიზმის არსებობას რუსეთის ბურჟუაზიული ისტორიკოსების უმრავლესობა იმთავითვე უარყოფდა და თვით დაქუცმაცებულობის ფაქტს მხოლოდ რუსეთის ისტორიული პროცესის თავისებურებად თვლიდა. რუსეთის ისტორიის დაქუცმაცებულობის ეპოქას ბურჟუაზიული ისტორიკოსები „უდელნოვეჩევი“ პერიოდს უწოდებდნენ. პროფ. ს. მ. სოლოვიოვი საქმის ვითარებას საფუძვლად გეოგრაფიული და გვაროვნული წყობილების პრინციპს უდებდა. იგი მოვლენებს ისე წარმოგვიდგენდა, თითქოს, რუსეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეში საგანგებო გეოგრაფიული და საზოგადოებრივი წყობის პირობები იყო საუფლისწულოების ცალკე არსებობისათვის, ხოლო სამხრეთით, დნეპრისპირეთში — კიდევ სხვა პირობები; თითქოს სამხრეთში რიურკიელებს ძველი მკვიდრი სლავური მოსახლეობა დახვდა, რომელშიც გვაროვნული ურთიერთობანი ბატონობდა და რიურკიის შთამომავალი აქაურ საზოგადოებრივ წესებს დაემორჩილნენ.

ჩრდილო-აღმოსავლეთ რუსეთში, მდ. ოკისა და ვოლგის აუზში სლავური მოსახლეობა დნეპრისპირეთიდან იმ დროს მივიდა, როცა მთავარი აქ უკვე თავისუფალ და დაუსახლებელ სივრცეებზე ბატონობდა. ამ გარემოებამ თითქოს ჩრდილოეთით მიწისფლობელობა და მთავრის უფლება განავითარა. მისი კონცეპციით, მთავრები აქ მიწებს ისე უყურებენ, როგორც პირად საკუთრებას, ისინი მაგრად ჩასკიდებიან მამა-პაპეულ სამფლობელოებს და მისი გაზრდა-გაფართოებისაკენ მიისწრაფვიან. სოლოვიოვის აზრით, მიწის ასე დასაკუთრებით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ ჩრდილოეთ რუსეთის მთავრები თავიანთ შვილებს სხვა მოძრავ და უძრავ ქონებასთან ერთად საკუთრებად მიწებსაც უნაწილებდნენ. თითქოს ასე წარმოიქმნა ე. წ. „სა-უფლისწულოების“ ანუ „უდელნოვეჩევის“ სისტემა.

კიეველი მთავრები კი ერთი შეხედვით შედარებით დიამეტრალურად საწინააღმდეგოდ იქცეოდნენ, ისინი თითქოს ადვილად მიატოვებდნენ ერთ ქალაქს მეორე ქალაქის ინტერესით და ერთი ადგილიდან მეორეზე გადადიოდნენ. დაქუცმაცებულობის საკითხს შეეხო მეორე დიდი ბურჟუაზიული ისტორიკოსი პროფ. ვ. კლუჩევსკი. მაგრამ მან არსებითად სოლოვიოვის კონცეპცია გაიზიარა. ისიც ხაზგასმით აღ-

ნიშნავდა, რომ სამხრეთელ რუს მთავრებს მიწების დაუფლებისაკენ არ ჰქონიათ მისწრაფება, ჩრდილო-აღმოსავლეთით კი თითქოს პირიქით, სამთავროს ტერიტორია ითვლებოდა მთავრების პირად მემკვიდრეობით საკუთრებად. კლუჩევსკის აზრით „საუფლისწულოების“ წესი ორ საფუძველს ეყრდნობოდა: გეოგრაფიულსა და პოლიტიკურს, იგი თითქოს ქვეყნის ბუნებრივი პირობებით წარმოიქმნა; ჩრდილო-აღმოსავლეთ რუსეთის გეოგრაფიულ თავისებურებად კლუჩევსკის მდინარეებისა და ღელეების სიხშირე მიაჩნდა, რომელნიც სხვადასხვა მხრით მიედინებოდნენ. კიევის მხარიდან გადმოსული მოსახლეობა მდინარეთა დაბლობებში მკვიდრდებოდა ისე, რომ ეს მდინარეები ქვეყნის საუფლისწულოებად დასაყოფად ჩაჩოებს ჰქმნიდნენ და ამ პოლიტიკურ დაყოფას იმთავითვე ერთგვარი ბუნებრივი პირობები ჰქონდა. აქ გადმოსული კოლონიზატორი მთავრები თითქოს, რაკი მზა საზოგადოებრივი წყობა არ დაჰვდათ, თავს სრულ ბატონ-პატრონად გრძნობდნენ და მიწას უყუარებდნენ, როგორც მათ სრულ საკუთრებას, რადგანაც ჩრდილო აღმოსავლეთით მიწები მეტწილად უკაცრიელი იყო. ასეთი უფლებით უფლისწულებს შორის მიწების განაწილება თითქოს სამთავროების „საუფლისწულოებად“ დაქუცპაცებას იწვევდა.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, სოლოვიოვი და კლუჩევსკი უარყოფდნენ ფეოდალურ ურთიერთობას რუსეთში. კლუჩევსკის აზრით, „საუფლისწულოების“ სისტემა ადამიანს თითქოს დასავლეთ-ევროპულ ფეოდალურ წესებს „მოაგონებდა“ მხოლოდ, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავდა, რომ დასავლეთ ევროპასა და აღმოსავლეთ ევროპაში ერთი და იგივე ან მსგავსი საზოგადოებრივი წყობილებანი და მოვლენები არსებობდა. მისი აზრით, ეს მხოლოდ პარალელური მოვლენები იყო და არა იდენტური. კლუჩევსკის აზრით, თითქოს, რუსეთში ადგილი არ ჰქონდა ფეოდალიზმის დამახასიათებელ ორ ძირითად მოვლენას: 1. სამსახურეობრივი ურთიერთობა არ იყო შეერთებული მიწისმფლობელობასთან და 2. არ არსებობდა მემკვიდრეობითი სამსახური და მიწისმფლობელობა. სოლოვიოვისა და კლუჩევსკის კონცეპციას რუსეთის ბურჟუაზიული ისტორიკოსების უმრავლესობა კარგა ხანს იზიარებდა.

მე-19 საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებში სოლოვიოვისა და კლუჩევსკის კონცეპციის წინააღმდეგ ახალგაზრდა ისტორიკოსი ნ. პ. პავლოვ-სილვანსკი გამოვიდა. იგი შეეცადა დაემტკიცებინა, რომ ფეოდალიზმი რუსეთში არსებობდა და შესანიშნავი ფაქტიური მასალა წამოსწია წინ. ბურჟუაზიული კონცეპციის მქონე ერთი დიდი რუსი ისტორიკოსი კარევევი, პავლოვ-სილვანსკის სტატიების გამო, იმუღებულ შეიქნა დათმობაზე წასულიყო და საგანგებოდ გამოხმაურე-

ბოლა მას. მისი წერილის სათაურიც კი აშკარა მაჩვენებელი იყო იმისა, რომ პავლოვ-სილვანსკიმ საფუძვლიანად შეარყია სოლოვიოვ-კლუჩევსკის კონცეპტია. კარევეის სტატია ასე იყო დასათაურებული: «В каком смысле можно говорить о существовании феодализма в России (По поводу статьи Н. П. Павлова-Сильванского)»; მაგრამ პავლოვ-სილვანსკის მოსაზრებათა ძირითადი ნაკლი იმაში მდგომარეობდა, რომ მას ეგონა, თითქმის, ფეოდალიზმის არსი პოლიტიკურ დაქუცმაცებულობაში იყო; ამდენად, გაიგივება რა ფეოდალიზმი საუფლისწულოების სისტემასთან, ფეოდალური ურთიერთობის ლიკვიდაციის ხანად გაერთიანებული რუსული სახელმწიფოს (მოკოვის) წარმოქმნის ფაქტი ჩათვალა.

ვერ გადამწყვიტა საკითხი მ. ნ. პოკროვსკიმაც, მიუხედავად იმისა, რომ იგი მარქსიზმს, მის წინამორბედებთან შედარებით, უკეთ იცნობდა. პოკროვსკის აზრით, იმთავითვე მცდარი არის ის შეხედულება, რომელიც თვლის, რომ ძველი რუსეთის სახელმწიფო („კიევის რუსეთი“) დაიშალა მცირე პოლიტიკურ ერთეულებად. მისი შეხედულებით, სახელმწიფოს დაშლა შეიძლებოდა მომხდარიყო მხოლოდ მაშინ, თუ ძველად არსებობდა იგი როგორც მთლიანი სახელმწიფო. პოკროვსკის აზრით, რუსეთის ძველ სახელმწიფოს იმთავითვე არ ჰქონია პოლიტიკური ერთიანობა და ამდენად არც მისი დაშლა შეიძლებოდა მომხდარიყო. ამდენად, პოკროვსკი უარყოფდა რუსეთის ისტორიაში ცალკე გამოყოფილიყო „საუფლისწულოების პერიოდი“ ასეუ ე. წ. „უძელური პერიოდი“.

მაგრამ იმავე დროს პოკროვსკი, პავლოვ-სილვანსკის მსგავსად, ფეოდალიზმს მიიჩნევდა, როგორც პოლიტიკურ ინსტიტუტს და ფეოდალურ ურთიერთობათა ბატონობის პერიოდად აღიარებდა XII—XVI საუკუნეებს. ის აიგივებდა პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის პერიოდს ფეოდალიზმთან. ამასთანავე პოკროვსკი ცდილობდა ფეოდალიზმის დაცემის ეკონომიური მიზეზები მოეძებნა. მისი აზრით, ეს მიზეზებია ფეოდალური მამულის (ვოტჩინის) სამეურნეო ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებები, მისი კარჩაკეტილობის მოსპობა და კავშირის დამყარება ბაზართან. ახალი ეკონომიური მოვლენები, პოკროვსკის აზრით, „სავაჭრო კაპიტალიზმის“ უშუალო ზემოქმედების შედეგად წარმოიშვა.

რუსეთის ისტორიის ფეოდალური ხანა, პოკროვსკის აზრით, ორიდღი კატასტროფით იყო განპირობებული: ქალაქ კიევის დაცემა მე-12 საუკუნეში და მონღოლების შემოსევა მე-13 საუკუნეში. პირველი, ე. ი. კიევის დაცემა, ჭვაროსნული ლაშქრობების შედეგად გამოწვეულმა მსოფლიო სავაჭრო გზების გადანაცვლებამ გამოიწვიაო, აღნიშნავდა იგი, და ამის შედეგად რუსეთის ისტორიული ცხოვრების ცენტ-

ტრმა სამხრეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით გადაინაცვლაო, ხოლო მეორემ (მონღოლთა შემოსევამ) კი საქალაქო ცხოვრების დაცემა განაპირობაო.

აქ, პოკროვსკის კონცეფციაში ძირითადი შეცდომაა წარმოების წესის უგულვებელყოფა და ამ წესის საფუძველზე დამყარებული დამოკიდებული გლახობის ექსპლუატაციის ფორმებისადმი თვალის არიდება. ასეთ ვითარებაში ისტორიული ცხოვრების ქვეშაირი სურათის აღდგენა და მოვლენის მიზეზის და შედეგის დადგენა არ შეიძლებოდა. პოკროვსკის მიერ „საეპრო კაპიტალიზმის“ ფორმაციის შეთხზვამ რუსეთში ფეოდალიზმი მე-16 საუკუნეში დამთავრებულად წარმოგვიდგინა. გარდა იმისა, რომ ამ კონცეფციას სინამდვილესთან საერთო არაფერი ჰქონდა, იგი ისტორიული პროცესის მარქსისტულ გაგებას ეწინააღმდეგებოდა.

მარქსიზმის კლასიკოსების მითითებანი ჩვენ საშუალებას გვაძლევს მართებულად ავხსნათ ძველი რუსული სახელმწიფოს დაქუცმაცების პროცესი. მარქსისტულ-ლენინური ისტორიული მეცნიერება ფეოდალურ დაქუცმაცებას პირველ რიგში განიხილავს, როგორც ეკონომიურ დაქუცმაცებულობას. ვ. ი. ლენინმა რუსეთის ფეოდალური საზოგადოების მეცნიერული ანალიზი მოგვცა. მან პირველ რიგში წარმოების წესი განიხილა და აქედან გამომდინარე საზოგადოებრივი ურთიერთობის სისტემები. წარმოების ფეოდალური წესი გულისხმობდა ნატურალური მეურნეობის ბატონობას, ეროვნული ბაზრების არარსებობას, მხარეებს შორის ეკონომიური კავშირის სისუსტეს. ფეოდალური დაქუცმაცებულობა კანონზომიერი ისტორიული ეტაპი იყო. ამ დენად, რუსეთის დაქუცმაცებულობა არ არის მარტო ჩრდილო-აღმოსავლეთ რუსეთისათვის დამახასიათებელი მოვლენა. ფეოდალური სამთავროები („ნახევრად სახელმწიფოები“) მთელი რუსეთის ტერიტორიაზე აღმოცენდა XI—XII საუკუნეების მანძილზე. მართალია, ზოგიერთი ამთავანი მსხვილი პოლიტიკური ერთეული იყო, ზოგიერთი კი წვრილი, მაგრამ ამას არსებითი მნიშვნელობა არ ჰქონდა იმიტომ, რომ მათი აღმოცენების ძირითადი მიზეზები საერთო იყო, მიუხედავად იმისა, რომ თითოეული სამთავროს ფეოდალური განვითარება შეიძლება თავისებურებების იერსაც მოკლებული არ ყოფილიყო. ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა, რომ ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელია ნატურალური მეურნეობის ბატონობა, მაგრამ ამავე დროს აღნიშნავდა, რომ ეს იმას არ ნიშნავს თითქმის ფეოდალიზმის არსებობის მთელს მანძილზე გაყინული სახით იყო ნატურალური მეურნეობის ბატონობა. სასაქონლო მეურნეობა ფეოდალიზმის დროსაც ვითარდებოდა და ეს გარემოება ცვლილებებს იწვევდა ქვეყნის ეკონომი-

ურ ცხოვრებაში და საზოგადოების ფუნათა ურთიერთობაში. ეს ცვლილებები პოლიტიკური ზედწინაშეების ფორმებზედაც გავლენას ახდენდნენ. მაგალითად, XV საუკუნეში ეკონომიური პირობები ფეოდალურ დაქუცმაცებულობის გადალახვას და გაერთიანებულ მოსკოვის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს (შრომის საზოგადოებრივი განაწილება, სავაჭრო ურთიერთობის განვითარება, შინაგანი კავშირი და სხვ.). ამ თვალსაზრისით საისტორიო წყაროების შესწავლამ საბჭოთა ისტორიოგრაფიას (გრეკოვი, რიბაკოვი, ტიხომიროვი) საშუალება მისცა რუსეთის ფეოდალური დაქუცმაცებულობის პერიოდი მართებულად აეხსნა.

როგორც ცნობილია, მე-11 საუკუნის პირველი მეოთხედი ძველი რუსეთის სახელმწიფოს ძლიერების კულმინაციურ ხანად ითვლება (ე. მარქსი). მეთერთმეტე საუკუნის პირველი ნახევრის განმავლობაშიც, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ 1015—1019 წლებში მომხდარ ტატარების შემოსევას შორის ბრძოლებს, რუსეთის სახელმწიფო გარეგნულად ძლიერ პოლიტიკურ ერთეულად გამოიყურებოდა და მეზობლებს რუსეთისადმი შიშსა და მორიდებას უნერგავდა. მაგრამ სწორედ მე-11 საუკუნის პირველი ნახევრისათვის, ამ უზარმაზარ სახელმწიფოს შიგნით, ისეთი პროცესები მიმდინარეობდა, რომ მალე ამ სახელმწიფოს დაშლა ისტორიული ფაქტი შეიქნა.

კიევის სახელმწიფოს დაშლის მიზეზები, პირველ რიგში, მისი ეკონომიური განვითარების პირობებში უნდა მოიძებნოს. XI—XII საუკუნეებისათვის რუსეთის სახელმწიფოში მსხვილი სამთავრო, საბატონო (ბოიარის) და საეკლესიო მიწათმფლობელობა ჩამოყალიბდა. ამ სამფლობელოებში არსებულ ქალაქებს შორის ერთგვარი ეკონომიური კავშირი იყო, მაგრამ თვით სამფლობელოებს შორის ურთიერთობა ან სრულებით არ არსებობდა, ანდა თუ იყო, ძლიერ სუსტი. თითოეული ეს პატარა ფეოდალური სამყარო არც საჭიროებდა მუდმივ საგარეო სავაჭრო-ურთიერთობას და ქალაქებს შორის არსებული უმნიშვნელო სავაჭრო ურთიერთობა ვერ აერთიანებდა მათ ეკონომიურ საერთო სისტემაში. არამცთუ მსხვილი ფეოდალი, პატარა ფეოდალიც კი სრულ ეკონომიურ დამოუკიდებლობას გრძნობდა. აქედან გამომდინარე, თავისთავად ცხადია, რიურის დინასტიის წარმომადგენელი მთავარი, რომელსაც საკუთარი სამფლობელო გაუჩნდა, პოლიტიკურადაც დამოუკიდებელი შეიქმნა.

იმ დროს, როდესაც კიევი, როგორც ქალაქი, წინანდელთან შედარებით სუსტდებოდა და ღარიბდებოდა (ეს პროცესი კი დასავლეთ ევროპის მიერ მოწყობილმა ჯვაროსნულმა ომებმა და სავაჭრო გზების დასავლეთისაკენ გადანაცვლებამ განაპირობა), სწორედ ამ დროს ძლიერდება რუსეთის სახელმწიფოში ცალკეული მისი ნაწილების დამო-

უკიდებლად განვითარების პროცესი. გაბატონებული კლასის წიაღი-დან გამოსული უმაღლესი არისტოკრატია, რომელიც დიდი ხანი არ იყო გასული, რაც მტკიცედ ედგა გვერდით თავის ბელადს — კიევის მთავარს, ახლა მსხვილი მიწათმფლობელობის განვითარებასთან დაკავშირებით და მეურნეობის სისტემის შეცვლასთან დაკავშირებით, თანდათან დამოუკიდებელი და მომთხოვნა ხდება და ამ გარემოებით სახელმწიფოს მთლიანობასაც ემუქრება.

ახალ ვითარებაში გაღარიბებულ კიევს აღარ აქვს არც ეკონომიური და არც სამხედრო შესაძლებლობანი დახმარება აღმოუჩინოს ფეოდალებს გლეხთა დამორჩილებაში. კიევს არც ამ ფეოდალების დაქვემდებარების საშუალებანი აღმოაჩნდა. მე-11 და მე-12 საუკუნეებში (1024, 1068—1071, 1113, წწ.) მიმდინარე გლეხთა მოძრაობა და საქალაქო აჯანყებანი, აგრეთვე ფეოდალური შინაომები, საკმარისი ილუსტრაციაა თვით კიევისა და მისი მთავრის დასუსტების და დაუძლურებისა.

ძველი რუსეთის სახელმწიფოს დაქუცმაცების ნიშნები 1054 წლის შემდეგ, ე. ი. იაროსლავ ვლადიმერის ძის გარდაცვალების შემდეგ ხდება უფრო თვალსაჩინო. იაროსლავი გარდაცვალების წინ თავის შვილებს ანდერძს უტოვებს, რომლის ძალით უფროს ვაჟიშვილს კიევი რჩებოდა, ხოლო დანარჩენებს სხვა ქალაქები. ამ შემთხვევაში იაროსლავის მოქმედება ტრადიციული იყო, ასე აკეთებდნენ წინა მთავრებიც. მაგრამ ახლა სულ სხვა შედეგი მოგვცა ანდერძის სისრულეში მოყვანამ. თუ წინათ მთავრის შვილებს შორის ატეხილი შინაომი მთელ სახელმწიფოში ერთის გაბატონებით მთავრდებოდა, ახლა, იაროსლავის შემდეგ, ბრძოლა იაროსლავის ძეთა და მათ შვილიშვილთა შორის ცალკეული სამთავროების წარმოშობით დამთავრდა, სამთავროებისა, რომელნიც კიევის ხელქვეითად თავს უკვე აღარ გრძნობდნენ, ყოველ შემთხვევაში, არ სურდათ თავი მის ხელქვეითად ეცნოთ. ამიტომ ამ ახლად განცალკევებულ სამთავროებს შორის დაუა არ ცხრებოდა. მეთერთმეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან რუსეთის სამთავროთა კარს მომდგარი ყივჩაყები ამ მდგომარეობით სარგებლობდნენ და ქვეყანას სისტემატურად ძარცვავდნენ. რუსეთის მთლიანი, სახელმწიფოს აპარატის შექმნის ნაცვლად, ახლად აღმოცენებულ სამთავროებს შეთანხმება, სამუდამოდ შინა ბრძოლების აღკვეთა განუზრახავთ და 1097 წელს ქ. ლიუბეჩში მთავართა ყრილობა მოუწვევიათ.

მეტისმეტად საინტერესოა ლიუბეჩის ყრილობაზე დასმული საკითხები და მიღებული გადაწყვეტილებანი. აქ პირველ რიგში მთავართა სამფლობელოების საკითხი გადაწყდა. დაადგინეს, რომ თითოეული მთავარი ფლობს იმას, რასაც მამა დაუტოვებს და არავითარ შემ-

თხვევაში არ მოინდომებს მეორე მთავრის სამფლობელოს მიტაცებას. ეს დადგენილება კიევის, ანუ ძველი რუსეთის სახელმწიფოს დაშლისა და დანაწილების დადასტურება, და მისი ოფიციალური აქტი იყო. ყრილობა ასე ფიქრობდა, რომ, რაკი 1097 წლისათვის არსებულ დანაწილებას გამოსავალ წერტილად მიიჩნევდნენ, მთავართა შორის ბრძოლები მოისპობოდა, ხოლო შინა ბრძოლების ლიკვიდაცია დასაყრდენი უნდა გამხდარიყო ყივჩაყთა წინააღმდეგ ძალთა გაერთიანებისა. ასე მარტივად მსჯელობდა რუსეთის მთავრების ყრილობა 1097 წელს. და რომ ყრილობის დადგენილებას მყარი საფუძველი არ გააჩნდა, ამის საუკეთესო ილუსტრაციაა, ყრილობის დაშლისთანავე მთავართა შორის სისხლის ღვრის გაჩაღება. ვლადიმირ-ვოლინის მთავარმა, დავით იგორის ძემ, კიეველი მთავრის, სვიატოპოლკ იზიასლავის ძის ხელის შეწყობით და მხარდაჭერით ტერეხოვოლის მთავარი ვასილკო როსტისლავის ძე მუხანათურად დაატყვევა და თვალები დათხარა. ვასილკო ენერგიული მთავარი მოჩანდა და, რომ მას არ დაესწრო სხვების დაჩაგვრა, თვალები დაუბნელეს. შეთანხმების ნაცვლად, როგორც ვხედავთ, ძლიერის უფლება იკაფავს გზას, რასაც შედეგად კვლავ დაუსრულებელი შინაომები მოჰყვა, ხოლო ამ უკანასკნელმა რუსეთში ყივჩაყთა თარეშები განაპირობა მთელი საუკუნის მანძილზე.

მე-12 საუკუნეში კიევის სახელმწიფოს ცალკეული ნაწილების დამოუკიდებლად ჩამოყალიბების პროცესი უფრო გაძლიერდა. სახელმწიფოს მთლიანობის შენარჩუნება მოუხერხებელი შეიქნა ისეთი ძლიერი მთავრის მოღვაწეობის შედეგადაც კი, როგორიც ვლადიმერ მონომახი იყო. მან მცირე ხნით, თითქოს, შეძლო კლდე-საზოგადოების გარკვეულ ფენებზე დაყრდნობით კიევის მთავრის ძალების აღდგენა, მაგრამ საკმარისი იყო იგი გარდაცვლილიყო, რომ რუსეთის სახელმწიფოს რღვევის პროცესი მაინც თავისი გზით წაეიდა.

არ შეიძლება ინტერესმოკლებული იყოს ვლადიმერ მონომახის კიევში მთავრად დაჯდომის ამბავი და მისი ღონისძიებანი კიევის გასაძლიერებლად. მე-12 საუკუნისათვის დამოკიდებული მოსახლეობის ექსპლუატაციის ფორმებში ცვლილებები უკვე მომხდარი იყო. მე-12 საუკუნის დასაწყისისათვის რუსი მემკვიდრე ხაზს უსვამს იმ განსხვავებას, რომელიც წარსულსა და მის თანამედროვე ხანას შორის შეიმჩნეოდა. მემკვიდრე წარსულის იდეალიზაციას ეძლევა და გულისტკივლით აღნიშნავს, რომ ძველ დროს რუსეთის სახელმწიფოს მთავრები და მისი ხელქვეითნი რუსეთის საზღვრების გაფართოებისათვის იღწვოდნენ, ხოლო პირად ცხოვრებაში ზომიერებას იჩენდნენ. მემკვიდრის თანამედროვე ხარბი და გაუმაძლარი მთავრები კი სასტიკად ეპყრობიან მათგან დამოკიდებულ მოსახლეობას. მემკვიდრე მდიდრების მი-

სამართლით საყვედურით წერს: „ჩვენი გაუმძღვრობის გამო ღმერთმა შემოგვცა ია უწმინდურნი (ყივჩაყნი) და ახლა ჩვენი საქონელი, სოფლები და ჩვენი ქონება იმათი შეიქნა, ხოლო ჩვენ, ჩვენს ბოროტ საქმიანობას მაინც თავს არ ვანებებთ“. გლეხთა თავისუფალი თემები ღვთაებების შემოტევებს გულხელდაკრეფილნი არ შეხვედრიან, ისინი აჯანყდნენ, მათი სპორადული გამოსვლები მთელი საუკუნის მანძილზე გრძელდებოდა. მაგრამ, თავისთავად ცხადია, იმ დროს გაერთიანებული კლასობრივი ინტერესებით ერთიანი ფრონტით გლეხთა აჯანყება არ შეიძლებოდა გამოსულიყო. ამიტომ მათი დამორჩილება, მათი თემების მიწების მიტაცება, უფრო ორგანიზებულ და კარგად შეიარაღებულ ფეოდალური ბატონობის ორგანიზაციას არ უძნელდებოდა.

იმდენად, რამდენადაც ფეოდალური მეურნეობა შედარებით ადრე ვითარდებოდა თვით კიევის მხარეში და საერთოდ ღნეპრის აუზში, ექსპლუატაციის ზრდაც აქ უფრო შესამჩნევია ხდება და აქაური გლეხობა ფეოდალების მიერ ჭერ კიდევ აუთვისებელ მხარეებში მიისწრაფვის, გლეხს ხომ მაშინ წასვლის უფლება ჰქონდა. მოსახლეობის დაფანტვას, ცხადია, ხელს უწყობდა შინაფეოდალური ომებიც. კიევის გარშემო არსებული რაიონები XI—XII საუკუნეებში მწვავე შეხლა-შემოხლის ასპარეზი იყო. მოსახლეობისათვის მთავართა შორის ბრძოლა უხეშ და მწვავე ფორმებს იღებდა, მოწინააღმდეგენი მოსახლეობას აწიოკებდნენ, სოფლის მეურნეობას არბევდნენ და გლეხებს იტაცებდნენ. ამას ყივჩაყთა თავდასხმებიც თან ერთვოდა. დარბევა შეეხო არა მარტო კიევს, არამედ სამხრეთის ქალაქებს საერთოდ. წყაროების მიხედვით გაცილებით უფრო ძლიერი და საგრძნობი მოჩანს ძველი რუსეთის ქალაქების მოსახლეობის გამოსვლები.

აქ ჩვენ ხაზი უნდა გავუსვათ ერთ გარემოებას. ძველი რუსეთის სახელმწიფოს დაქუცმაცება არ შეიძლება განხილულ იქნეს, როგორც ქვეყნის ეკონომიური დეგრადაცია და ღნეპრისპირეთის გაუქცარიელება. თუ წინათ კიევს, როგორც ქალაქს, მოქიშპე არ ჰყავდა და იგი ერთი მსხვილი ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრი იყო მთელი აღმოსავლეთის სლავური მოსახლეობისათვის, მე-11 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მაინც კიევის ასეთი მნიშვნელობა დაეცა, არა მარტო იმიტომ, რომ ყივჩაყთა შემოსევები და შინაბრძოლები ასუსტებდა მას, როგორც ქალაქს და პოლიტიკურ ცენტრს, არამედ მე-12 საუკუნის დასაწყისისათვის რუსეთში სხვა ქალაქებიც განვითარდა — ნოვგოროდი, პოლოცკი, სმოლენსკი, გალიჩი, ხოლმი, როსტოვი, სუზდალი, რიაზანი, ჩერნიგოვი და სხვ. ეს ქალაქები თვით შეიქმნენ მათი გარშემომყოფი რაიონების ეკონომიურ ცენტრებად, ისინი არც კიევისაგან იყვნენ დამოკიდებული და ერთმანეთთანაც სუსტად იყვნენ

დაკავშირებული. ასეთ პირობებში ეს ქალაქები ცალკეულ ფეოდალურ წარმოქმნათა პოლიტიკურ ცენტრებად იქცნენ და ქალაქების განვითარება რუსეთის სახელმწიფოს დაქუცმაცების ერთი პირობათაგანი შეიქნა. მაგრამ ამჯერად ჩვენ ხაზი გვინდა გავეუსვათ ქალაქის მცხოვრებთა, როგორც სოციალური ფენის, პოლიტიკურ მნიშვნელობას.

ფეოდალური შინაომები რუსეთის სახელმწიფოში

ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე 1015 წელს გარდაიცვალა, მაგრამ სახელმწიფო რთულ ვითარებაში დატოვა. ჯერ კიდევ 1014 წელს ნოვგოროდი განუდგა დიდ მთავარს და ჩვეულებრივ წლიურ სავალდებულო გადასახადზე უარი შემოუთვალა ვლადიმერს. აქ მეორე გარემოებაც ხაზგასასმელია: ნოვგოროდში ვლადიმერს თავის რწმუნებულად საკუთარი შვილი იაროსლავი ჰყავდა გაგზავნილი. იაროსლავს, ვითარცა დიდი მთავრის, ამ შემთხვევაში მამის რწმუნებულს, ვლადიმერის ინტერესები უნდა დაეცვა, მაგრამ სრულიად საწინააღმდეგოს ვხედავთ. იაროსლავი ნოვგოროდელების მხარეზე აღმოჩნდა. მემკვიდრე წერს: „როცა იაროსლავი ნოვგოროდში იყო (მთავრად), პირობისამებრ წლიდან წლამდე ორი ათას გრივნას გზავნიდა კიევში, ხოლო 1000 გრივნას დრუჟინას ურიგებდა ნოვგოროდში. ასე იხდიდნენ ყველა ნოვგოროდელი პოსადნიკები, ხოლო იაროსლავმა არ მისცა ეს თანხა კიევში მყოფ მამამისს. და სთქვა ვლადიმერმა: გაწმინდეთ გზები, შეაკეთეთ ხიდები, — უნდოდა გალაშქრება თავისი შვილის — იაროსლავის წინააღმდეგ, მაგრამ ავიდა გახდა“¹. ნოვგოროდი მოემზადა თავდასაცავად. ამ მზადების პროცესში ვლადიმერი გარდაიცვალა 1015 წელს. დიდი მთავრის ტახტი სვიატოპოლკ ვლადიმერის ძემ ჩაიგდო ხელში. ამ მთავარს მკითხველს „წყეულს“ უწოდებდნენ და ეს ეპიტეტი შერჩა მას. სვიატოპოლკი, ჯერ კიდევ ადრე, მამის წინააღმდეგ შეთქმულებაში მონაწილეობისათვის საპყრობილეში იყო დამწყვდეული, მაგრამ შემდეგ იგი გაათავისუფლა ვლადიმერმა, თუმცა თანამდებობაზე არ დანიშნა. როგორც კი ვლადიმერის გარდაცვალების შესახებ ცნობა მოვიდა ნოვგოროდში, იაროსლავმა გააფრთხილა თავისი ძმა მურომელი მთავარი გლეხი, სვიატოპოლკს მორიდებოდა. ძმები ალბათ სვიატოპოლკის განზრახვის შესახებ ინფორმირებული იყვნენ. ტახტისათვის და სახელმწიფოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში მან რამდენიმე ძმის მოკვლა მოასწრო. ბორისი, გლეხი და სვიატოსლავი სიცოცხლეს მან

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 88—89.

გამოასალმა. ემზადებოდა მეოთხე ძმის იაროსლავ ნოვგოროდელის მოსაკლავად, მაგრამ საქმეები ისე არ წარიმართა, როგორც მას სურდა.

მემეტანე ასე გადმოგვცემს სიტყვებს, რომელიც სვიატოპოლკს წარმოუთქვამს თითქოს: „გაველეტ ყველა ჩემ ძმას და რუსეთის ხელისუფლებას მე მარტო მივიღებო“. სახელმწიფოს მთლიანობის შენარჩუნების ასეთი გზა სვიატოპოლკის გამოგონებული არ არის; როგორც ვიცით, ასევე მოიქცა და ამ გზით შეიქნა დიდი მთავარი ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე — სვიატოპოლკ „წყეულის“ მამა. მაგრამ ნოვგოროდის ბოიარებმა და ვაჟრებმა იაროსლავს დაუპირეს მხარი, ლიუბეჩის მახლობლად მომხდარ ბრძოლაში სვიატოპოლკი დამარცხდა და რუსეთიდან გაქცევით უშველა თავს. იგი თავის სიმამრს, პოლონეთის მეფეს, ბოლესლავ მანაცს შეეხიზნა. პოლონეთის სახელმწიფო ვლადიმერის მიერ დაპყრობილი დულებების ტერიტორიის ციხე-ქალაქების კვლავ წართმევას გეგმავდა და უნდოდა რუსეთში დაწყებული შინაომებით ესარგებლა. ამდენად სვიატოპოლკის პოლონეთში მისვლა სასიამოვნოდ დარჩათ. ახლა, რუსეთის მთავრის სვიატოპოლკის მოკავშირის როლში მყოფი პოლონეთის მეფე, ბოლესლავი რუსეთზე სალაშქროდ მოემზადა და მდ. დასავლეთ ბუგთან იაროსლავის ლაშქარი დაამარცხა, კიევი აიღო და სვიატოპოლკი კიევის დიდ მთავრად გამოცხადდა. მაგრამ ისე უწყესოდ იქცეოდა სვიატოპოლკის მოკავშირე პოლონეთის ლაშქარი კიევში და მის ახლომდებარე პროვინციებში, რომ რუსეთის მოსახლეობის მოთმინების ფიალა აივსო და პოლონელების ჟლეტა დაიწყეს, მოკავშირე მეფე კი პოლონეთში გაიქცა.

დამარცხებულ იაროსლავს, ოთხი ზეომრის თანხლებით, ნოვგოროდში შეუფარებია თავი და იქიდან ვარიავთა რაზმების დასაქირავებლად უნდოდა წასვლა, მაგრამ ნოვგოროდელებმა მას ამჯერადაც დაუპირეს მხარი, ლაშქარი შეუგროვეს, კიევის დიდ მთავარს შეუტოეს და სვიატოპოლკი, სასტიკად დამარცხებული, პაჟანიკებთან გაიქცა, დამხმარე რაზმები იშოვა, წამოიყვანა და მდ. ალტასთან ბრძოლა გამართა, მაგრამ აქაც დამარცხდა და ბრძოლაში დაიღუპა კიდევ. იაროსლავი რუსეთის სახელმწიფოს დიდი მთავარი შეიქნა. მეტისმეტად საყურადღებოა კიევში დიდ მთავრად მყოფი იაროსლავის დამოკიდებულება და ურთიერთობა ნოვგოროდთან. იგი ხომ 1014 წელს ნოვგოროდის დამოუკიდებლობისათვის მოძრაობას ედგა სათავეში და მამის წინააღმდეგ საბრძოლველად ემზადებოდა.

ჩვენამდე მოღწეული არაპირდაპირი ცნობებიდან ჩანს, რომ იაროსლავმა ნოვგოროდს ავტონომიური, პოლიტიკური უფლებები გაუფორმა სათანადო საბუთების გაცემით, რომლის დროს ფიცის ცერემონიალიც კი შესრულდა. მართალია, ეს საბუთები ჭერჯერობით აღმოჩენილი არ არის და მისი შინაარსი დაწვრილებით არ ვიცით, მაგრამ იარო-

სლავმა რომ ნოვგოროდს ავტონომიური პოლიტიკური უფლებები ენიჭა, ეს კარგად მოჩანს შემდგომი დროის დოკუმენტებიდან. როცა ნოვგოროდმა შემდეგში სრული დამოუკიდებლობა მოიპოვა და მას ვეჩე მართავდა, ნოვგოროდში მიწვეულ რუს მთავრებს ფიცის რიტუალს ასრულებინებდნენ, და პირობას ადებინებდნენ, რომ ისინი არ შეეცდებოდნენ ნოვგოროდში უზენაესი ძალაუფლების ხელში ჩაგდებას, მართავდნენ „იაროსლავის ყველა სიგელში“ მოცემული წესის მიხედვით.

იაროსლავმა რუსეთის სახელმწიფოს მთლიანობის კედელი, ნოვგოროდისადმი ბოძებულ სიგელით, ჩრდილო-დასავლეთით თვალსაჩინოდ გაბზარა, ნოვგოროდის საგანგებო პოლიტიკური უფლებები რუსეთის სახელმწიფოში ხომ თვით კიევის დიდი მთავარმა საგანგებო სიგელით დაადასტურა. მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ იაროსლავის ფრთხილი და მოქნილი პოლიტიკის შედეგად ნოვგოროდს კავშირი და ურთიერთობა კიევის დიდი მთავრის ტახტთან არ გაუწყვეტია. თვით იაროსლავს მკიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ნოვგოროდთან. იგი პირადად ხანგრძლივად ცხოვრობდა ნოვგოროდში, მისი შვილი ელადიმერი კი ნოვგოროდში ჰყავდა დიდი მთავრის რწმუნებულად, მაგრამ რუსეთის სახელმწიფო მაინც დაშლისა და დაქუცმაცების მოლოდინს გზაზე იყო შემდგარი.

იაროსლავის მეხუთე ძმამ, მსტისლავმა კიევის დიდი მთავრის მორჩილებიდან გამოსვლა სცადა და მიზანსაც მიაღწია. მსტისლავი, მათიანის ცნობით, საკმაოდ გაბედული და ნიჭიერი სარდალი გამოდგა, იგი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ტმუტარაკანის სამთავროს განაგებდა და 1024 წელს ჩერნიგოვის მახლობლად მომხდარ ბრძოლაში იაროსლავი დაამარცხა. მას კიევის ხელში ჩაგდებაც შეეძლო, მაგრამ კიეველებმა მსტისლავს მხარი არ დაუჭირეს. ამ ბრძოლის შედეგი მაინც ის შეიქნა, რომ ტმუტარაკანის სამთავრო მსტისლავის გარდაცვალებამდე კიევის დიდ მთავარს აღარ ემორჩილებოდა.

იაროსლავი სახელმწიფოს მთლიანობისათვის ბრძოლას განაგრძობდა. მსტისლავის გარდაცვალებისთანავე ტმუტარაკანის რუსული სამთავრო დაიქვემდებარა, მაგრამ სახელმწიფო, მსტისლავის 1024 წელს ჩადენილი აქტით, სამხრეთითაც გაიბზარა.

იაროსლავმა თავის მეექვსე ძმაზე, სულდისლავზე, ეკვი მიიტანა და ოცი წლის განმავლობაში ციხეში გამოამწყვდია; თითქმის იაროსლავი მთლიანი რუსეთის სახელმწიფოს დიდი მთავარი ბრძანდებოდა, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, სახელმწიფო გარეგნულად გამოიყურებოდა მთლიანი, სინამდვილეში კი მას საბედისწერო ბზარი ჰქონდა. იგი ფეოდალური დაქუცმაცების გზაზე იდგა.

მართალია, ძველი რუსეთის სახელმწიფოს მთლიანობისათვის ბრძო-

ლა არასოდეს არ შეწყვეტილა რუსეთში, რუსეთის მოწინავე წრეებში სახელმწიფოს მთლიანობის იდეა მუდამ ცოცხლობდა. მაგრამ რუსეთის ძველი სახელმწიფოს შინაგანი სენი — ფეოდალური დაქუცმაცებულობის საფუძველი კი არ ისპობოდა, არამედ უფრო მეტად ვითარდებოდა. ქალაქების ზრდა, მსხვილი მიწათმფლობელობის განვითარება, ფეოდალური არისტოკრატის გაძლიერება, ფეოდალური ექსპლუატაციის ზრდა და ამ ნიადაგზე კლასთა ბრძოლის გამწვავება ძველი რუსეთის სახელმწიფოში დაქუცმაცების პროცესს უწყობდნენ ხელს. სახელმწიფოს სხვადასხვა ადგილებში საწარმოო ძალების განვითარება ამ ადგილების ცენტრიდან მოწყვეტის მისწრაფებებს აძლიერებდა.

სამკარისი აღმოჩნდა ერთი გარეგანი ბიძგი და რუსეთის სახელმწიფოს დაშლა ისტორიულ სინამდვილედ იქცა. იაროსლავი 1054 წელს გარდაიცვალა. მას 5 ვაჟიშვილი ჰყავდა. მისი ანდერძის თანახმად უფროს ვაჟიშვილს — იზიასლავს უნდა დაქვემდებარებოდა დანარჩენი ძმები და სახელმწიფოს მთლიანობა არ უნდა დარღვეულიყო. იზიასლავს რომ მტკიცე დასაყრდენი ჰქონოდა და საჭირო შემთხვევაში საგრძნობი ძალების გამოყვანა შეძლებოდა ურჩების დასათრგუნავად, კიევი, ნოვგოროდი და ტუროვი მის სამფლობელოდ გამოცხადდა.

მაგრამ უბედურება იმაში იყო, რომ დანარჩენ ძმებს ისეთი დიდი სამფლობელოები ხვდათ წილად, რომ უფროსი ძმის მორჩილებიდან გამოსვლა არ გაუძნელდებოდათ, განსაკუთრებით სვიატოსლავს და ვსევოლოდს, დანარჩენ ორს პატარა სამფლობელოები შეხვდათ.

ჩვენ არ ვიცით, როგორ მოხდა პირველი სამი ძმის შეთანხმება, მაგრამ ფაქტი არის, რომ ისინი თანასწორი უფლებებით შეუკავშირდნენ ერთმანეთს და ე. წ. „ტრიუმვირატის“ მმართველობა დაამყარეს რუსეთში. ამ კავშირმა ერთხანს სახელმწიფოს პოლიტიკური მთლიანობა განაპირობა. სამი ძმა ერთად წყვეტდა საშინაო და საგარეო პოლიტიკის საკითხებს. სახელმწიფოში მათ წინააღმდეგობას ველარავინ უბრძოდა, ვისაც მოიხურვებდნენ სამართველოდ იქ დასვამდნენ, წლიდარ მიწებს თვით იტოვებდნენ საერთო მფლობელობაში. მათ სცადეს პოლოცკის სამთავროს დაქვემდებარება, იქაური მთავარი ვსესლავი კიევში ჰყავდათ დატუსაღებული. რუსეთის გაბატონებული ელასის უფლებებს გლეხობაზე მკვიდრ იურიდიულ საფუძველს უქმნიდნენ. ამ სამი ძმის შედგენილია მთავრის მამულების მმართველობის წესები, ეგრეთ წოდებული „იაროსლავის ძეთა სამართალი“ („პრავდა იაროსლავიჩი“). ამათ დროს მოისპო, ანუ აიკრძალა. სისხლის აღება და მის ნაცვლად ფულადი ჯარიმა დაწესდა, ამას მოჰყვა სოციალური კატეგორიების სისხლის ღირებულების ხელახალი განსაზღვრა.

სამი ძმა ერთად აწყობს ლაშქრობას პაჭანიკთა ტომების — ტორკების წინააღმდეგ, ერთად აწყობენ თავდაცვას ახლად გამოჩენილ

ყვიჩაყთა საწინააღმდეგოდ, თითქოს სახელმწიფოს მთლიანობას საფრთხე არ ემუქრებოდა.

წყაროები არავითარ ცნობას არ გვაწვდიან იმის შესახებ, რომ უფროს ძმას იზიასლავს ძმები იძულებით აჩუმებდნენ. უფროსობის საფუძველზე აღმოცენებული არავითარი პრეტენზიები იზიასლავს არ ემჩნევა. ყოველ შემთხვევაში 1068 წლამდე წყაროები საამისოდ არაფერს გვეუბნებიან. 1068 წელს ყვიჩაყთა დიდი ლაშქრობა მოეწყო რუსეთის წინააღმდეგ. სამი ძმა („ტრიუმვირატი“) რუსეთის სახელმწიფოს გაერთიანებული ლაშქარით ყვიჩაყთა წინააღმდეგ საბრძოლველად წაეიდა. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მდინარე ალტასთან რუსეთის ლაშქარი სასტიკად დამარცხდა. მთავრები გადარჩენილი რაზმებით გამოიქცნენ, იზიასლავი და ვსევოლოდი კიევში მივიდნენ, სვიატოსლავი კი თავის „ვოტჩინაში“ — ჩერნიგოვში. მთავრები ბრძოლის განახლებაზე აღარ ზრუნავდნენ. კიევის მოსახლეობამ შეიარაღება და ბრძოლის გაგრძელება მოითხოვა. მთავრები არ დათანხმდნენ, დაიწყო აჯანყება. აჯანყების შესახებ ჩვენ საგანგებოდ გვქონდა საუბარი და ახლა სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ იზიასლავი იძულებული შეიქნა პოლონეთში გაქცეულიყო. კიევში ტყვედ მყოფი პოლოცკის მთავარი — ვსესლავი დასვეს მთავრად. იზიასლავმა პოლონეთში დამხმარე ძალები იშოვნა და კიევისაკენ დაიძრა. კიეველები ვსესლავის მეთაურობით შებრძოლებას აპირებდნენ, მაგრამ ვსესლავმა ზედმეტად მიიჩნია ამ ბრძოლებში მონაწილეობა, ღამით კიეველების ლაშქარი მიატოვა და თავის პოლოცკში გაიქცა. კიეველებმა იზიასლავის ძმებს — ვსევოლოდსა და სვიატოსლავს მიმართეს, გამოცხადებულიყვნენ კიევში და მოლაპარაკება გაემართათ იზიასლავთან, რათა საქმე უსისხლოდ გათავებულიყო. კიეველები აჯანყების გამო იზიასლავისაგან სასტიკ ანგარიშსწორებას მოელოდნენ. ვსევოლოდსა და სვიატოსლავს მთავრისა და კიეველების შერიგება უკისრიათ, თანაც იზიასლავისათვის წინადადებით მიუმართავთ: — „არ შემოიყვანოს პოლონელები კიევში, რადგანაც საამისო საჭიროება, ვსესლავის პოლოცკში გაქცევის შემდეგ არ არის. იზიასლავი ვითომც დათანხმდა, მაგრამ კიეველები მოატყუა. შემოვიდა ქალაქში ჭარებით, აჯანყების მეთაურები გაელიტა ყოველგვარი გასამართლების გარეშე. ამას იზიასლავის კვლავ კიევიდან განდევნა მოჰყვა და აქედან დაიწყო დაუმთავრებელი შინა ბრძოლები ძმებსა და მათ შთამომავლობას შორის. იზიასლავი ახლა პოლოცკის მთავარს დაუმეგობრდა და პოლონეთის ჭარების დახმარებით ისევ კიევზე წამოვიდა. სამთა კავშირი საბოლოოდ დაირღვა, უცხო სახელმწიფოების ძალების მოშველიებით ფიქრობდა ძალაუფლების განმტკიცებას კიევის ტახტზე ესა თუ ის მთავარი. რუსეთის მთავრების საგანძურებიდან ხან გერმანიაში, ხან

პოლონეთში გადიოდა ძვირფასი საჩუქრები დამხმარე ძალების მიღების მოლოდინში“.

იზიასლავი და მისი შვილი რომის პაპს — გრიგოლ VII-ს მიაღვნენ კარზე და დახმარებას ევედრებოდნენ ისევე თავიანთი თანამომძეგების საწინააღმდეგოდ. იზიასლავს და იაროპოლკს დახმარების მიღების მოლოდინში ისე ჰქონდათ გონება დახშული, რომ რომის პაპს რუსეთის მართლმადიდებლური ქრისტიანული ეკლესიის კათოლიკური ეკლესიისადმი დაქვემდებარება შესთავაზეს. რომის პაპს 1075 წელს საგანგებო ბულაც კი გაუცია, სადაც იაროპოლკს ასეთი დამსახურებისათვის მეფის ტიტულს სთავაზობს რუსეთის სახელმწიფოში, ისე გამოდიოდა, თითქოს, რუსეთი პაპის კუთვნილი ქვეყანა ყოფილიყოს.

ამ შინაბრძოლების დაწყებებიდან სურათის აღწერას აღარ შეუძლებდებოდა, მსურველს შეუძლია სპეციალურ ლიტერატურაში გაეცნოს კონკრეტულ მასალას, მხოლოდ მოკლედ აღვნიშნავთ, რომ აქედან დაწყებული დაუცხრომელი შინაომები დაიწყო რუსეთის მრავალრიცხოვან მთავრებს შორის — ხან მთავრების ერთი ჯგუფი მეორე ჯგუფს ებრძოდა კოალიციების სახით, ხან კი თვით კოალიციის წევრები დაერეოდნენ სამფლობელოსათვის ერთიმეორეს. თითოეულ მათგანს თავი მართლად წარმოედგინა. ზოგიერთი ისტორიულად ასაბუთებდა მისი მფლობელობის სამართლიანობას ამა თუ იმ ტერიტორიაზე, ზოგიერთი კი ძლიერად გრძნობდა თავს და ძლიერის უფლებით მოითხოვდა მეზობლის ტერიტორიას. ამ შინაბრძოლებში კი კარზე მომდგარი ყოველთვის სარგებლობდა და რუსეთში მოპოვებული ნადავლით აღმოსავლეთის ბაზრებს ძვირფასი საქონლით ავსებდა. ეს საქონელი რუსეთის მშრომელი გლეხი — სმერდი იყო, რომელსაც დაქუცმაცებული რუსეთის სახელმწიფო ვეღარ იცავდა ასეთ მტაცებელთაგან. რომ ქვეყნის ხსნა ძალთა გაერთიანებაში იყო, მაშინდელ რუსეთში ეს ძალიან კარგად ესმოდათ, მაგრამ უბედურებად ამამი იყო, რომ საკუთარი სამფლობელოების ინტერესების არსებობა საერთო სახელმწიფოებრივს ჩრდილავდა. რუსულ მატრიანეში ერთგან შესანიშნავი ცნობა არის დაცული იმის შესახებ, თუ მოწინავე რუსები როგორ ცდილობდნენ შინაბრძოლების შეწყვეტას და ყოველთვის წინააღმდეგ გაერთიანებას. 1096 წლის ქვეშე მემატრიანეს აღნიშნული აქვს, რომ კიევის მთავარი სვიატოპოლკ იზიასლავის ძე და პერეიასლავის მთავარი, ცნობილი ვლადიმერ მონომახი, მიმართავდნენ ჩერნიგოვის მთავარს ოლეგ სვიატოსლავის ძეს: „მოდით კიევში რუსეთის მიწაწყლის შესახებ ხელშეკრულების დასადებად, ეპისკოპოსების, ილუმენების და ქალაქელების წინაშე, რათა დავიცვათ რუსეთი უწყინდურებისაგან“. ოლეგის პასუხს ასე გადმოგვცემს მემატრიანე: „არა ჯერ არს მე ეპისკოპოსმა ან ილუმენმა ან სმერდმა გამასამართლოს“-ო. მემატრიანე ხაზს უსვამს იმ

გარემოებასაც, რომ ოლეგს თითქმის მრჩეველები, „ბოროტი მრჩეველები“ ალაპარაკებდნენ ასე. ოლეგი მრავალგზის დამარცხების შემდეგ თანახმა ხდება ქვეყნის საერთო უბედურებაზე იფიქროს.

1097 წელს ქ. ლიუბეჩში რუსეთის მთავრების ყრილობა შეკრებილა. მემატიანე აღნიშნავს, რომ ყრილობაზე მთავრები საკითხს ასე აყენებდნენ: „რისთვის ვლუპავთ რუსეთის ქვეყანას და ერთიმეორეს ეჭვობით? ყივჩაყები ჩვენს ქვეყანას ძარცვავენ, ზემობენ რომ შინაიწები გვლუპავს ჩვენ“. ფიცი დადეს და დაადგინეს — თითოეული მთავარი დასჯერდეს იმას, რაც მას მამაპაპეულით ეკუთვნის. ეს კუთვნილი ტერიტორიები იქვე, ყრილობაზე მოიხაზა თითოეულისათვის. მაგრამ დადგენილება დადგენილებად დარჩა. მემატიანე „ეშმაკს“ აბრალებს მშვიდობიანობის დარღვევას და ძმათა სისხლისღვრის განახლებას. ბრძოლა მიწებისათვის და გლეხებისათვის ისეთი მიმზიდველი აღმოჩნდა, რომ ყივჩაყთა საფრთხემ იგი მაინც ვერ დაჩრდილა.

განახლებულ ძმათა სისხლისღვრის დაწვრილებით აღწერას აქ თავს ვარიდებთ, აღვნიშნავთ, რომ საზოგადოების მოწინავე წრეები მაინც შინაბრძოლების შეწყვეტისა და სახელმწიფოს ძალების გაერთიანებისათვის ზრუნავენ. 1100 წელს ვიტიჩევეში ისევ მთავართა ყრილობა შეიკრიბა და ტერიტორიების ხელახალი გადანაწილება მოახდინეს, ზოგიერთი დასაჯეს სამფლობელოების ჩამორთმევით. 1103 წელს დოლობის ტბის მახლობლად ისევ შეიკრიბა მთავართა ყრილობა და ყივჩაყთა წინააღმდეგ საერთო მოქმედების ორგანიზების შესახებ თათბირობდნენ. ვლადიმერ მონომახის ინიციატივით და მხარდაჭერით რუსეთის მთავრებმა ყივჩაყთა წინააღმდეგ ლაშქრობები რამდენიმეჯერ მოაწყვეს და მათ შავი ღლე გაუთენეს. რუსეთის მიერ შევიწროებულ ყივჩაყებს სხვა არაფერი დარჩათ, გარდა იმისა, რომ საქართველოს მეფის, დავით აღმაშენებლის წინადადება მიეღოთ და რამდენიმე ტომი, თავიანთი ბელადებით, საქართველოში გადმოსახლდა. ერთი იმ ბელადთაგანი ათრაქა შარადანის ძე დავით აღმაშენებლის სიმამრი იყო. საქართველოში გადმოსახლებული ყივჩაყები მდინარე დონისა და დონეცს შუა მდებარე ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ¹.

ვლადიმერ მონომახი რუსეთის მთავრებს შორის უდავოდ მნიშვნელოვანი მოღვაწე ჩანს. დიდ მთავრად კიევში იგი 1113 წელს დაჯდა, მიწვევით, კიევში მომხდარი დიდი აჯანყების შემდეგ. როგორც აღნიშნული იყო, მისმა მოქნილმა პოლიტიკამ კიევში დაძაბული მდგომარეობა შეანელა. მან შეძლო სახელმწიფო ძალების კვლავ გაერთიანება ისე, რომ სეპარაციისაკენ მიდრეკილი მთავრები დაიქვემდებარა და ერთხანად ძველი რუსეთის სახელმწიფო ისევ საერთაშორისო ურთი-

¹ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ისტორიიდან X—XVI სს.

ერთობაში ჩააბა. მაგრამ ეს მდგომარეობა დიდხანს ვერ შეინარჩუნა რუსეთის სახელმწიფომ. რუსეთის სახელმწიფოში მე-12 საუკუნისათვის ახალი პოლიტიკური ცენტრები უკვე ჩამოყალიბებული იყო; ასე რომ, თვით ვლადიმერ მონომახის დროს რუსული დამოუკიდებელი სამთავროს კონტურები უკვე მოხაზული იყო. ვლადიმერის გარდაცვალების შემდეგ დიდ დროს არ გაუვლია, რომ რუსეთის სახელმწიფო დაიშალა ცალკეულ სამთავროებად.

მაგრამ შემცდარი ვიქნებით, თუ ჩვენ მხოლოდ და მხოლოდ შინა პროცესებით ავხსნით რუსეთის ძველი სახელმწიფოს დაშლას. შინაგანი პროცესების პარალელურად რუსეთის გარეთ ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენები მიმდინარეობდა, რომელთაც კიევის, როგორც ძველი რუსეთის სახელმწიფოს ცენტრის დაცემას და დაქვეითებას ხელი შეუწყვეს.

1082 წელს ბიზანტიის იმპერატორმა ალექსი კომნენა სიცილიასთან ბრძოლაში დახმარების აღმოჩენისათვის ვენეციას ისეთი შეღავათიანი სიგელი უბოძა კონსტანტინოპოლთან ვაჭრობაში. რომ ვენეციელები თვით ბიზანტიელ მოქალაქეებზე უფრო უკეთეს პირობებში აღმოჩნდნენ. ვენეციელებს უფლება მიეცათ ყოველგვარი ბაჟის გარეშე თავისუფალი ვაჭრობისა, ვენეციელ ვაჭრებს საგანგებო უბნები დაეთმო კონსტანტინოპოლში, ნაევების საგანგებო მისაღვომები ჰქონდათ მათ აგრეთვე კონსტანტინოპოლში. ისე რომ, ვენეცია დიდ სავაჭრო სახელმწიფოდ უნდა გადაქცეულიყო. ჯვაროსნულმა ომებმა, რომლებიც მე-11 საუკუნის ბოლოს იქნა ორგანიზებული და გრძელდებოდა მომდევნო საუკუნეში, დიდად შეუწყვეს ხელი იტალიის, საფრანგეთის და რაინის ქალაქების ვაჭრობის განვითარებას. მათ ხელთ იგდეს ჯვაროსნული ომების შედეგად ხმელთაშუა ზღვის გზები, რომლებიც მანამდე არაბებისა და ბიზანტიელების ხელთ იყო. აღმოსავლეთის საქონელი ევროპაში მოდიოდა ხმელთაშუა ზღვით, იტალიაზე გავლით და რაინით — შუა ევროპაში. ბალტიის ზღვის სანაპიროები ახლა ამ ახალ სავაჭრო გზას დაუკავშირდა. ასე რომ, ძველი, დიდი სავაჭრო სამდინარო-საზღვაო გზა, რომელიც ვარანგეთიდან ფინეთის უბით, ნევის ვოლხოვ-ლოვატისა და დნეპრი — შავი ზღვის გზით კონსტანტინოპოლში მიდიოდა, — ჩაკედა, დაყრუვდა. ამ გზაზე გამართული ქალაქებიც ქვეითდებოდა. მხოლოდ ნოვგოროდი უკავშირდება ბალტიის ზღვის სავაჭრო ქალაქებს. კიევი კი, მასამდე ყველაზე დიდი ქალაქი, ეკონომიურად და პოლიტიკურად დაქვეითებას იწყებს და უძლურდება. რუსეთის სახელმწიფოს დაშლას და დაცემას დიდად შეუწყვეს ხელი ყივჩაყთა განუწყვეტელმა თარეშებმა. ვლადიმერ მონომახის გარდაცვალების შემდეგ, მეთორმეტე საუკუნის მეორე მეოთხედიდან მოკიდებული, ყივჩაყთა პრობლემა მონღოლთა შემოსევამდე რუსეთს ისევ გადაუწყვეტელ საკითხად დარჩა.

ქველი რუსეთის მეზობლები. სწოვები ხაზართა შესახებ

ხაზართა სახელმწიფო მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეული იყო ძველად, მაგრამ, სამწუხაროდ, ხაზარების შესახებ დღეს საგრძნობლად შეზღუდული წარმოდგენა აქვს მეცნიერებას. ხაზარულ ენაზე წერილობითი ძეგლები არ გადარჩენილა.

რა მდგომარეობაა მაინც წყაროების მხრივ?

ხაზართა მე-7 საუკუნის ისტორიის შესახებ წერილობით ძეგლთაგან ქართული, სომხური, არაბული და ბიზანტიური ცნობები არის დაცული, მაგრამ ეს ცნობები ფრაგმენტული ხასიათისაა და საუკუნეების მანძილზე ერთი მთლიანი ისტორიული ცხოვრების სურათის აღდგენა ძნელდება. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალაც მცირეა ჭერჭერობით. წესიერად გათხრილია მხოლოდ ერთი მათი ნაქალაქარი — „ს ა რ კ ე ლ ი“ ანუ, როგორც რუსული მატიაზე უწოდებს, „ბ ე ლ ა ი ა ვ ე ე ა“. საერთოდ კი ხაზართა სამი ნაქალაქარია ცნობილი. მათი სატახტო ქალაქი „იტილი“, რომელიც ახლანდელა ასტრახანის მახლობლად მდებარეობდა ვოლგაზე, ახლა ამ მდინარის მიერ დაფარულად მიაჩნიათ. თუ ეს ასეა, იგი არაერთხელ უნდა გადარეცხილიყო. ერთადერთი წერილობითი ძეგლი თვით ხაზართა მეფის ოსების მიერ დაწერილი წერილია, რომელიც მას მეათე საუკუნის სამოციან წლებში ესპანეთის ებრაელთა ეკლესიის მეთაურისათვის გაუგზავნია. ხაზარეთში ებრაული ენა და სარწმუნოება იყო გავრცელებული და ეს წერილობითი ძეგლიც ებრაულ ენაზეა დაწერილი. ამ საბუთში ხაზართა ისტორიისათვის საყურადღებო ცნობებია მოცემული. სამწუხაროა, რომ ხაზართა ცხოვრება ნაკლებად არის შესწავლილი. ხაზართა ისტორიის შესწავლა კი ღირს, მათ საკმაოდ მაღალი კულტურა ჰქონდათ. ხაზარებთან ურთიერთობაში ყოფილან მეზობლები, მათ შორის ქართველებიც. ჩვენში დღესაც არსებობს ვაშლის სახეობა, რომელსაც ხაზარული ეწოდება. ხაზართა ისტორიიდან ცნობილია, რომ მათ ხეხილის ბაღები ჰქონდათ. შემთხვევითი შეიძლება არ იყოს აგრეთვე დღეს ჩვენში არსებული გვარი ხაზარაძე.

ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი თავისი თხზულების პირველ გვერდებზე, იქ, სადაც ქართველთა უძველესი ხანის ისტორიაა მოთხრობილი, სხვა ამბებს შორის კავკასიის მცხოვრებთა და ხაზარების ურთიერთობასაც აღწერს. პირველად თითქოს კავკასიელები გაერთიანდნენ და ხაზარებს შეუტყეს. ამის შემდეგ ქართველი მემკვიდრე წერს: „ამისსა შემდგომად ხაზართა იჩინეს მეფე და დაემორჩილნენ ყოველნი ხაზარნი მეფესა მას ჩინებულსა მათსა. და წარმოიძღვანეს და გამოვლეს ზღუის კარი, რომელსაც აწ ჰქვიან დარუბანდი, ვერ წინააღუდგეს თარგამოსანნი (ე. ი. ქართველთა და სხვა კავკასიელთა წინა-

პარნი — ი. ც.), რამეთუ იყო სიმრავლე ურიცხვი ხაზართა, წარტყუენეს ქვეყანანი თარგამოსანთა, და შემუსრეს ყოველნი ქალაქნი... და ისწავლეს ხაზართა ორნივე ესე გზანი, რომელ არს ზღვის კარი დარუბანდი და არაგვის კარი, რომელ არს დარიალა. და განამრავლეს ხაზართა გამოსულა და ტყუენეა მათი და ვერლარა წინააღუდგეს. მიერთგან იქმნეს ესე ყოველნი თარგამოსანნი მოხარკე ხაზართა¹.

ერთგან იგივე ქართველი მემკტიანე აღნიშნავს: „და იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუს ენა: სომხური, ქართული, ხ ა ზ ა რ უ ლ ი, ასურული, ებრაული და ბერძნული. ესე ენანი იცოდეს ყოველთა მეფეთა ქართლისათა მამათა და დედათაო“. ეს ცნობები ჩვენ აქ იმისათვის მოგვაქვს, რომ ხაზი გავუსვათ ხაზართა ისტორიის შესწავლის მნიშვნელობას საბჭოთა კავშირის ხალხთა ძველი ისტორიისათვის. მაინც როგორ გვაქვს ძირითად ხაზებში წარმოდგენილი ხაზართა ისტორია დღეს? ხაზართა მოდგმა კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთის სანაპიროებზე ცხოვრობდა. მე-7 საუკუნიდან მე-9 საუკუნემდე ისინი ისევ ამ მხარეში ჩანან და მათი სამეფოს ცენტრი მდინარე ვოლგის ქვემო დინების მიდამოებშია. აქ ყოფილა მათი სატახტო ქალაქი ი ტ ი ლ ი. ხაზართა სახელმწიფოს საზღვრებში შედიოდა ჩრდილოეთ კავკასია, აზოვის ზღვის სანაპიროები და ყირიმის ნაწილი. მე-9 საუკუნის მეორე ნახევრამდე ხაზარებს ხარკს უხდიდნენ სლავების ზოგიერთი ტომი—პოლიანები, სევერელები და ვიატიჩები. რუსული მატიანის ცნობით, ხაზართა მოხარკე ყოფილა ვოლგის შუადინების მიდამოებში მცხოვრები ბულგარელები, ბურტასელები, ჩერემისები, მარები და მორდვა. ხაზართა სახელმწიფოს კონტროლის ქვეშ ჩანს არალის ზღვამდე არსებული ტრამალები. მართალია, ერთი შეხედვით, ამ ადგილების უდაბურობისა და უეცარიელობის გამო მათი მფლობელობა მნიშვნელობას მოკლებული ჩანს, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ამ ტრამალებზე მიდიოდა გზა ხვარაზმეთისაკენ და ამ გზის ფლობა დიდი მნიშვნელობისა იყო, მაშინ ხაზართა ეს სამფლობელოებიც სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია.

ხაზართა ყოფა-ცხოვრების შესახებ არაბული წყაროები გვაწვდიან ცნობებს. ხაზართა შესახებ ალ-ისტაჰარი² (ამ ავტორის სრული სახელწოდება ვრცელია: აბუ-ისაჰაკ-იბრაჰიმ-იბნ-მუჰამედ-ალ-ფარისეი-ალ ისტაჰარი) საეულისხმო ცნობებს გვაწვდის. ეს არაბი ავტორი X საუკუნის ოცდაათიან წლებში მოღვაწეობდა. იგი ერთგან წერს: „ხაზა-

¹ ანა დედოფლ. ქართლის ცხოვრება. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., 1952 წ. გვ. 7.

² ალ-ისტაჰარი მეათე საუკუნის პირველ ნახევარში მოღვაწეობდა. 930 წლის ახლო ხანებში მან დაწერა „წიგნი სამეფოთა გზების შესახებ“, ამ წიგნიდან ნაწყვეტები დაბეჭდილია ჟურნალში «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». № 29, 1901 წ., აქ მოცემული ტექსტი თარგმნილია «Хрестоматия по истории СССР», დან. I, 1949, გვ. 31—32.

რეთი ქვეყნის სახელია, ხოლო მისი სატახტო ქალაქი იტილი არის; ამავე დროს იტილი მდინარის სახელია (ვოლგა), რომელიც ამ ქალაქში რუსებისა და ბულგართა ქვეყნიდან მოდის. ქ. იტილი (თანამედროვე ასტრახანის მიდამოებში მდებარეობდა.—ი. ც.) ორ ნაწილად იყოფა. ერთი ნაწილი მდინარის (ვოლგის) დასავლეთ ნაპირზე არის და ეს დიდი ნაწილია, მეორე ნაწილი ამ მდინარის აღმოსავლეთ ნაპირზეა. მეფე დასავლეთ ნაწილში ცხოვრობს და იმათ ენაზე „ბეკი“ ეწოდება. მას აგრეთვე „ბაკსაც“ ეძახიან. ქალაქის ეს ნაწილი სიგრძით ფარსახი იქნება (მაშასადამე, 5—6 კილომეტრი — ი. ც.) და გარშემოზღუდულია კედლით. ამ ქალაქის შენობები მიმოფანტულია. საცხოვრებლად ქეჩის კარვები აქვთ, ზოგიერთის გამოკლებით; მათ თიხისაგან აგებული საცხოვრებლებიც აქვთ, ბაზრები და აბანოები. ქ. იტილში მრავალი მაჰმადიანია. ამბობენ, რომ იქ 10.000 მაჰმადიანი იქნება და ამათ 30-მდე სამლოცველო სახლი აქვთ. მეფის სასახლე მდინარის ნაპირიდან შორს არის. იგი აგებულია გამომწვარი აგურით. იქ სხვას არავის აქვს გამომწვარი აგურისაგან აგებული სახლი, გარდა მეფისა, და მეფე არც არავის აძლევს ნებას გამომწვარი აგურის შენობა ააგოს. თვით ქალაქის ზღუდეს ოთხი ჭიშკარი აქვს, ზოგჯე მათგანი მდინარისაკენ არის მიმართული. ზოგი — ტრაპალისაკენ და ქალაქის ზღუდის იქეთ არის გადაკედილი.

მათი მეფე ებრაული სარწმუნოების არის და ამბობენ, რომ მისი ამაღა 4000 კაცისაგან შედგებოდა. ხაზარები მაჰმადიანური, ქრისტიანული და ებრაული სარწმუნოებისანი არიან, მათ შორის კერპთაყვანისმცემლებიც მოიპოვებიან. ებრაული სარწმუნოების მქონეთა რიცხვი მცირეა, უფრო მეტია ქრისტიანები და მაჰმადიანები, მაგრამ მეფე და მისი მახლობელი დიდებულნი იუდაური (ებრაული) სარწმუნოებისანი არიან. ხაზართა ჩვეულების უმრავლესობა კერპთაყვანისმცემლურია. ხაზარები ერთიმეორის პატივისცემის გამოსახატავად დაბლა, მიწამდე თავს დახრიან და ასე ესალმებიან... ხაზართა მეფეს 12 ათასი ჯარისკაცი ჰყავს და, როგორც კი ერთი ამათგანი მოკვდება, მაშინვე მის ადგილას ახალი მოჰყავთ... მეფის შემოსავლის წყარო, როგორც საზღვრით, ისე საზღვაო და სამდინარო საბაჟოებზე გადასახადის აკრეფა... მეფესთან 7 მსაჯულია: ებრაელი. ქრისტიანი, მაჰმადიანი და კერპთაყვანისმცემელი. ესენი სამართალს უჩვენენ მომჩივანთ. ეს უქანასკნელნი მეფეს კი არ მიმართავენ, არამედ მოსამართლეებს. გასამართლების დღეს მოსამართლეებსა და მეფეს შორის შუამავალი კაცია და მისი საშუალებით მოსამართლეებს მოლაპარაკება აქვთ მეფესთან. მეფე ამ გზით განიხილავს საქმეს და ამ შუაყაცის მეშვეობით გადმოეცემა მისი ბრძანება მოსამართლეებს, ხოლო ეს უქანასკნელნი სისრულეში მოიყვანენ მეფის ბრძანებას.

ამ ქალაქის (იტილის) მახლობლად სოფლები არ არის. მათი ხნუ-
ლები დაფანტულია. ზაფხულობით ისინი გამოდიან სახნაუ-სათესად
დაახლოებით ოცი ფარსანის რადიუსით ქალაქიდან. იკვებებიან უმ-
თავრესად ბრინჯით და თევზით. მათი ქვეყნებიდან კი თათლი და სან-
თელი გამოაქვთ ჩვენს ქვეყნებში, მაგრამ ეს საქონელი ხაზარეთში რუ-
სებისა და ბულგარების ქვეყნებიდან შემოაქვთ, ბუნებური ასევე მ.ო-
ლოდ რუსების და ბულგარების ქვეყნებშია და კიევის მხარეში. ეს
ბუნებური, მე რომ ვიცი, სხვა ქვეყნებში არსად არ მოიპოვება.

იტილ ქალაქის აღმოსავლეთ ნაწილში უმეტესად ვაჭრები და მაჰ-
ზადიანები ცხოვრობენ და აქვეა აგრეთვე სავაჭრო საქონელიც. ხოლო
დასავლეთი ნაწილი მხოლოდ მეფისათვის არის დათმობილი, აგრეთვე
მისი ჭარისათვის და ქეშმარიტი ხაზარებისათვის. ხაზართა ენა არ ჰი-
აგავს არც თურქების, არც სპარსელების ენას და საერთოდ მათი ენა
არ ჰგავს ჩვენთვის ცნობილი ხალხების ენას...

ხაზარებს კიდევ აქვთ ქალაქი—სემენდერი. ბაბულაბავსა (დარუ-
ბანდსა) და იტილს შორის არსებულ სივრცეზე მრავალრიცხოვანი პა-
ლებია და სემენდერს ეკუთვნის. ამბობენ, რომ ამ პალებში 40 ათა-
სამდე ვაზია... უმთავრესი ხილი აქ ყურძენია. სემენდერში მრავალი
მაჰმადიანია და აქაც თავისი სამლოცველოები აქვთ. სემენდერელების
საცხოვრებელი სახლები ხის წნელისაგან არის დაწნული. სახლებს ამო-
ბურცული სახურავები აქვთ. სემენდერის მეფეც ებრაული სარწმუ-
ნოების არის და ხაზართა მეფესთან ნათესაობაშია (იტილის მეფეს-
თან — ი. ც.)¹.

ასეთი ჩანაწერების საფუძველზე ახლა ჩვენ ვიცით¹, რომ ხაზარეთ-
ში X საუკუნეში ძირითადად მიწათმოქმედებას მისდევდნენ. ხაზა-
რებს ნახევრად ბინადარი ცხოვრება ჰქონიათ. ზამთარში მთელი მო-
სახლეობა ქალაქში არის. „ზაზაფხულის დადგომისთანავე ქალაქებიდან
გამოდიან ველებისაყენ და იქ რჩებიან დაზამთრებამდე“. ზაფხულის
განმავლობაში დაგროვილი მოსავალი შემოდგომისათვის ქალაქებში
გადააქვთ საბარგულებით ან ნაგებით. ხაზარები ვოლგასა და კასპიის
ზღვაზე მეთევზეობას მისდევდნენ.

ხაზართა ქალაქები: იტილი, სემენდერი და სარკელი სავაჭრო
ცენტრებიც ყოფილა. სარკელის არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაგვანახ-
ვეს, რომ ეს ქალაქიც ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. დონის მარჯვენა
ნაპირას თეთრი ქვით ნაგები მაღალი კოშკი ყოფილა. მარცხენა ნაპირზე
კი — ქალაქის სავაჭრო ნაწილი, სადაც მოსახლეობის უმრავლესობა
ცხოვრობდა.

თვით ხაზარეთში დამზადებულ საქონელთაგან საექსპორტოდ მხოლოდ
თევზი და თევზისაგან დამზადებული წებო გაჰქონდათ. ხაზარეთში სამ-

¹ ხაზართა შესახებ მოკლე ცნობები იხ. История СССР I, გვ. 44—47.

დინარო და საზღვაო ნაევები უმთავრესად რუსების ყოფილა. რუსი ვაჭრები ხაზარეთის ხშირი სტუმრები იყვნენ. არაბთა ცნობით, ხაზარები ქსოვილებს არ ამზადებდნენ, ტანსაცმლისათვის უცხოეთიდან შემოჰქონდათ ქსოვილებიო, უმთავრესად კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროებიდან, საბერძნეთიდან და სხვა ქვეყნებიდანაცო. საფიქრებელია, რომ აქ საუბარი უნდა იყოს შეძლებულთათვის საჭირო ქსოვილებზე. დიდი ფენების მოსახლეობას ადგილობრივ დამზადებული ცუდი ხარისხის ქსოვილით უნდა დაეკმაყოფილებინა აუცილებელი მოთხოვნილება. საზღვაო, სამდინარო და სახმელეთო გზები იტილს ცენტრალურ ბაზრად ჰქმნიდა ამ მხარეში.

ხაზარების სათავეში მეფე იდგა, მას ხელქვეით პრივილეგირებული ჯგუფი ჰყავდა — ბეგები და თარხნები. შეძლებულებს და მდიდრებს ქონების შესაბამისად ცხენოსნების გამოყვანა ევალებოდათ საჭიროების შემთხვევაში. მეომრებს ღროშები და შუბები ჰქონდათ, ხოლო მებრძოლს ჯავშანი ეცვა.

უზენაესი ხელისუფლების გვერდით მეფე — მოადგილე ყოფილა — მეფის ნაცვალი, რომელსაც არაბები „მალექს“ უწოდებდნენ, ხან კი — „ხაკან-ბეგს“. ამას ეპყრა ფაქტიური ძალაუფლება სახელმწიფოში. უმაღლეს ხაკანს — მეფეს ღვთისებური პატივი ჰქონდა, მაგრამ მასთან მისვლის უფლება მხოლოდ ხაკან-ბეგს და ორ მოხელეს ჰქონია მიანიჭებული. უმაღლესი მეფე და მისი მოადგილე სხვადასხვა დინასტიიდან ყოფილან, მაგრამ მათი თანამდებობა მემკვიდრეობითი იყო. როგორ განვითარდა ამ ორი ხელისუფალის უფლებები არ ჩანს.

იმის გამო, რომ ხაზარეთს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა რუსეთთან, ბიზანტიასთან, ზვარაზმეთთან, ბულგარეთთან, საქართველოსთან, სომხეთთან, აზერბაიჯანთან, სპარსეთთან და არაბეთთან, მათი კულტურა ამ ხალხებთან ურთიერთობამ განაპირობა, ისევე როგორც თითოეული ამ ქვეყნის კულტურა — ხაზარეთთან ურთიერთობამ.

სარკელის გათხრისას სულ სხვადასხვა ქვეყნიდან შემოტანილი ნივთები არის ნაპოვნი: რუსული, კავკასიური, ბერძნული, სპარსული და სხვ.

ებრაული სარწმუნოება ყირიმიდან უნდა გავრცელებულიყო ხაზარეთში. ცნობილია, რომ ბოსფორის სამეფოში ძველად ებრაელთა დიდი კოლონია იყო.

ხაზარები მე-7 საუკუნიდან მოკიდებული ორასი წლის განმავლობაში გზებს უკრავდნენ აღმოსავლეთიდან მოწოლილ პაჭანიკების ნახევრად ველურ ურდოებს. მაგრამ ხაზარები ებრძოდნენ არა პარტოტრამალის მცხოვრებთ, მათ საქმე ჰქონიათ ამიერკავკასიის ხალხებთანაც, ბიზანტიასთან და რუსეთთან. ამიერკავკასიიდან ხაზარებს ფეხი სპარსელებმა და არაბებმა ამოუკვეთეს. ქართველი მემკვიდრე ასახე-

ლებს სპარსელთა იმ სარდალს, რომელიც ხაზარებს ებრძოდა. იგი წერს: „სახელი ერქუა არდამ... მოვიდა ქართლად და შემესრნა ყოველნი ქალაქნი და ციხენი ქართლისანი, და მოსრნა ყოველი რაოდენი ხაზარი პოვა ქართლსა შინა“-ო¹. ბიზანტიას და ხაზარებს ამიერკავკასიაში ერთი საერთო მტერი ჰყავდა — სპარსეთი. ამიტომ ისინი ერთად გამოდიოდნენ სპარსეთის წინააღმდეგ.

ჩვენ ვიცით, რომ მე-9 საუკუნეში ქ. სარკელში ციხე-კოშკის ასაგებად ბიზანტიელი ინჟინერი და ხელოსნები იყვნენ მიწვეულნი. ეს ციხე პაჭანიკების შემოსევების შესაჩერებლად ყოფილა გამიზნული. X საუკუნეში ხაზარეთი დასუსტებულა. ამ საქმეში პაჭანიკებს დიდი როლი უნდა ჰქონდეთ შესრულებული; ხაზართა ძლიერება დაცემულა. არაბი ისტორიკოსი იბნ-რუსტე გვაუწყებს, რომ ხაზართა ცხენოსნები 10.000 კაცზე მეტი არ იქნებოდნო. ამ რაზმის გასაძლიერებლად ხაზარები შუაზიელებს ქირაობდნენ თურმე.

რუსეთის ლაშქრობებმა საბოლოოდ დასცეს ხაზარეთი. სვიატოსლავის ლაშქრობამ სრულიად გაანადგურა ეს სახელმწიფო. არაბი გეოგრაფი იბნ ჰუაყლი წერდა X საუკუნის სამოცდაათიანი წლებისათვის, რომ რუსებმა ხაზართა ქალაქები — სარკელი, იტილი და სემენდერი დაანგრეისო. ვოლგის ქვემო დინებაში გადაჩენილი ხაზარები, რომელთაც „საქსინები“ ეწოდებოდა, არავითარი მნიშვნელობის მქონენ არ იყვნენ. ქართველი ისტორიკოსის თხზულებაში, იქ სადაც გიორგი III-ის მოღვაწეობაზეა საუბარი, ერთგან აღნიშნულია მე-12 საუკუნის ხაზარების საქმიანობა. შარვანის მფლობელი „შემოეხვეწა (გიორგი III-ს) დაქირებული დარუბანდელთა ხაზართაგანო“². მაშასადამე, მე-12 საუკუნეში ნაშთის სახით კიდევ იყო ხაზართა „ნამსხვრევი“. არ არის საფიქრებელი, რომ სვიატოსლავის ერთი ლაშქრობის შემდეგ მოისპო ხაზარეთი მთლიანად. ქართული ძეგლებიდან ჩანს, რომ ხაზარეთი ორი იყო: „მცირე ხაზარეთი“ და „დიდი ხაზარეთი“. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამ მეორე ხაზარეთს „დიდი ხაზარეთი“ ეწოდებოდა, თუმცა ქართულ ძეგლებში ასეთი გამოთქმა არ გვხვდება. ეგნატაშვილი ბერის თხზულებაში ერთგან, სადაც საქართველოს დაქუცმაცებაზეა საუბარი, ხაზარების მიერ საქართველოს ტერიტორიის მიტაცებაა აღნიშნული: „ხოლო ამას გარდა საქართველონი, რომელნიმე... სპარსთა მიეტაცნეს, რომელნიმე ხონთქარსა და რომელიმე ხაზართა“³, ეს უკვე მე-15 საუკუნის მიწურულაა, მაგრამ შემდეგ საუკუნეებში

¹ ანა დედოფალი. ქართლის ცხოვრება, გვ. 8.

² ისტორიანი და აზმანი... კ. კეკელიძის გამოცემა, გვ. 66.

³ ქართლის ცხოვრება II, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გვ. 349. „მცირე ხაზარეთი“. იხ. ქართლის ცხოვრება I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გვ. 5.

მათი ხსენება ისტორიიდან ამოვარდნილია. ხაზარეთის სახელმწიფოებრიობას არსებითად პაჰანიკებმა და ყივჩაყებმა მოუღეს ბოლო, ხოლო შემდეგ მათი ასიმილაცია ალბათ მონღოლთა ბატონობამ დაასრულა.

ვოლგისა და კამის ბულგარები

ვოლგის ბულგართა შესახებ წყაროები უფრო მცირე და ფრაგმენტულია, ვინემ ხაზარების შესახებ. ძველი ბულგარეთის მრავალრიცხოვანი ქალაქების ნაშთები შეუსწავლელია. მართალია, ბულგართა მთავარი ქალაქის, „ბულგარის“, შესწავლა დაიწყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, აღმოჩენილი ნაშთები უფრო ნაგვიანე ხანას (XIII—XIV საუკუნეებს) ეკუთვნის და მე-9—10 საუკუნეების შესახებ მასალები ჯერ საკმარისად შეგროვებული და შესწავლილი არ არის. იმის გამო, რომ X საუკუნიდან ბულგართა ქვეყანაში მაჰმადიანობა გავრცელდა, ძველი სამარხები თითქმის ყოველგვარი ინვენტარის გარეშე ხვდება მკვლევარს და ამდენად მატერიალური კულტურის ძეგლები X საუკუნის შემდეგ უმნიშვნელო რაოდენობითაა მოპოვებული. ბულგარებმა საკუთარი დამწერლობა და მწიგნობრობა ადრე ვერ შექმნეს. X საუკუნემდე ბულგართა შესახებ წერილობითი ცნობები არაბთა ისტორიკოსების თხზულებებშია დაცული. X საუკუნის შემდეგ საყურადღებო ცნობები რუსულმა მათიანეებმა შემოგვინახეს.

VI საუკუნიდან თურქული მოდგმის მომთაბარე ტომები კასპიის ზღვის მხრიდან დასავლეთით მიიწევენ. ერთი ნაწილი, ასფარუხ ხანის მეთაურობით, VII საუკუნის მეორე ნახევარში ბიზანტიის იმპერიას უტევს და დუნაისპირეთში მკვიდრდება. აქ სლავურ ტომებს შეერივნენ და ასიმილაციის შედეგად ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე თანამედროვე ბულგარელები ჩამოყალიბდნენ. ბულგართა ტომების მეორე ჯგუფი მდ. ვოლგას აჰყვა და მდ. კამისა და ვოლგის შუადინების მხარეები დაიკავა.

ბულგართა შესახებ ცნობების მოწოდებაში პირველი ადგილი არაბ ისტორიკოსთა შორის იბნ-ფადლანს ეკუთვნის, იგი მუყთადირ ხალიფის ელჩობის წევრი იყო 922—23 წლებში. ამ ელჩობას დაეალებული ჰქონდა ბულგარეთში — ვოლგაზე მაჰმადიანური სარწმუნოების მქადაგებლები მიეყვანა. ბულგარეთში გზად მიმავალ ფადლანს ხაზართა მთავარი ქალაქი იტილი და ბულგართა სატახტო ქალაქი „დიდი ბულგარი“ უნახავს; ეს უკანასკნელი ვოლგისა და კამის შესართავთან ახლო მდებარეობდა. ამ ქალაქის ნანგრევები დღესაც მოჩანს.

იბნ-ფადლანი ბულგართა შესახებ წერს: „მათი საკმელი ფეტი და ცხენის ხორცი არის, მაგრამ ხორბალი და კვავი მათ ბევრი აქვთ. მათ ქვეყანაში ვინც რაიმეს დათესავს და მოიმიკის, ყველაფერი მას დარჩება, მეფეს ამ მოსავალზე ხელი არ აქვს. იგი ყოველ კომლზე წელიწადში მხოლოდ ერთი ხარის ტყავს იღებს (გადასახადის სახით). თუ მათი მეფე თავის ლაშქარს რომელიმე ქვეყნის დარბევას უბრძანებს და ისინი ამ ქვეყანას გაძარცვვენ, ნადავლში მეფეს წილი აქვს... მათ არავითარი ზეთი და ცხიმები არ აქვთ, გარდა თევზის ქონისა და რა საკმელსაც ისინი არ დაამზადებენ, ყველას ამ ქონის საზიზღარი სუნი აქვს.

ქვავის ფქვილისაგან სასმელს ამზადებენ და ახალგაზრდა ქალები და ვაჟები სვამენ ცოტ-ცოტას. ქვავს ზოგჯერ ხორცთან ერთად ხაზავენ. ისინი ყველა კარვებში, იურტებში, ცხოვრობენ. მეფის იურტა დიდია. 1000 კაცს დაიტევს, რომელიც სომხური ნოხებით არის მოფენილი. შუაზე მეფის ტახტი დგას და გადახურულია ბიზანტიური აბრეშუმქსოვილით.

ამათ აღათთავან ერთი ასეთია — თუ ვაჟიშვილს ვაჟი გაუჩნდება ამ ბავშვს პაპა წაიყვანს, ამ უკანასკნელს მერტი უფლებები აქვს ბავშვზე, ვინც მამას... თუ ამათში მამაკაცი კვდება, შვილი კი არ რჩება მემკვიდრედ, არამედ ძმა. მათ ქვეყანაში ხშირია ქექა-ქუხილი და მეხის დაცლა. და თუ რომელიმე სახლს მეხი დაეცა აღარაფერი ამ სახლს არ ეკარება... აქ ღვთის რისხვის ადგილია ამბობენ... და თუ იმათ წრეში ერთი ადამიანი მეორეს მოკლავს წინასწარი განზრახვით, ისინი ასეთ მკვლელს სიკვდილით სჯიან... მათ ტყეებში ბევრი თაფლია ღუტურის ბინებში და მცხოვრებნი მას დიდი რაოდენობით აგროვებენ. მათ ბევრი ვაჭრები ჰყავთ, რომლებიც თურქების ქვეყანაში დადიან და ცხერები მიჰყავთ. მიდიან აგრეთვე ვირუს ქვეყანაში (უკიდურეს ჩრდილოეთში) და იქედან სამურისა და შავი მელის ბეწვი მოაქვთ¹. ასეთი ცნობები გვაქვს ბულგართა ყოფა-ცხოვრების შესახებ არაბულ წყაროებში.

ბულგართა სახელმწიფო ვოლგისა და კამის ბულგარელებმა შექმნეს, მაგრამ ამ ადგილებში ამათ დამკვიდრებამდე სხვა ხალხს უცხოვრია, რომელსაც მაღალი კულტურა ჰქონია. ბულგართა მოსვლამდე აქ მყოფ მოსახლეობას მიწისმოქმედება სცოდნია. ეს ხალხი ღლევენილი მარიელებისა და მორდვის მონათესავე ხალხი ყოფილა.

ვოლგის მარჯვენა ნაპირი ბურტასების ტომებს ეკავა. ამ ტომებს არაბები ხშირად იხსენიებენ თავიანთ თხზულებებში.

¹ ტექსტი გადმოთარგმნილია აკად. ი. კრაიკოვსკის რედაქციით გამოცემული იბნ-ფადლანის მოგზაურობის აღწერილობის რუსული თარგმანიდან: იბ. Хрестоматия по истории СССР I, 1949, გვ. 33—34.

მე-8 საუკუნეში ეს ქვეყანა ხაზართა ხელქვეითი ყოფილა. შემდეგ ბულგართა სახელმწიფო წარმოიქმნა და იგი სრულიად დამოუკიდებელი შეიქნა მას შემდეგ, რაც სვიატოსლავმა 965 წელს ხაზართა სახელმწიფო დააუძლურა. არაბი მწერლების ცნობით ბულგარელებს ხის სახლებიც ჰქონდათ, მაგრამ გაზაფხულიდან ქეჩის კარვებში, ე. წ. იურტებში გადასახლდებოდნენ. არაბები აღნიშნავენ, რომ მეფეს ბულგარეთის მცხოვრებნი ხარის ტყავს უხდიდნენ; ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ მათ წვრილფეხა და მსხვილფეხა რქოსანი ცხოველები მრავლად ჰყავდათ. ცხენის ხორცს სჭამდნენ და, ცხადია, ეს ძვირფასი ცხოველი იმ დროისათვის მრავლად უნდა ჰყოლოდათ. ლაშქარიც ცხენოსანი ჰყოლიათ. ის ვინც ცოლს შეირთავდა, მეფეს, ერთდროული გადასახადის სახით, ერთ ცხენს უხდიდა. მაგრამ მესაქონლეობის გარდა, მიწათმოქმედებაც განვითარებული ჰქონიათ. ნასახლარ ადგილებზე არქეოლოგები მრავლად პოულობენ თოხებს, ნამგლებს და ცელებს.

ბულგარებში ხელოსნობაც განვითარებული ყოფილა. ადგილობრივ მზადდებოდა შუბები, ისრის წვერები, ნაჯახები, სატევრები და ჭაჭვის პერანგები. ტყავეულობის დამზადებაც განვითარებული ჰქონიათ. მადნის დამუშავებაც მათთვის უცხო საქმე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო, განსაკუთრებით, ურალის მხარეში.

ბულგარეთში მრავალი ქალაქი ყოფილა გაშენებული ვოლგისა და კამის მიდამოებში, მაგრამ ქალაქები დიდი მოცულობის არ უნდა ყოფილიყო. ჭერჯერობით, შედარებით, კარგად არის შესწავლილი ქალაქები „დიდი ბულგარი“ და „სუვარი“. ენენი მთავარი ქალაქები იყო ვოლგის მარცხენა ნაპირას, კამისა და ვოლგის შესართავიდან 30 კილომეტრის დაცილებით. ბულგარეთში სამდინარო გზებს გარდა (ვოლგა და კამა შესართავებით) სახმელეთო გზებიც იყო ცნობილი, ბაშკირეთზე გავლით მდინარე იაიკამდე (ურალი), შემდეგ შუა აზიით ხვარაზმეთამდე. ამ გზით მივიდა ბულგარეთში ხალიფატის ელჩობა და მათ შორის იბნ-ფადლანი. ბულგარებმა გზა იცოდნენ ყინულოვან ოკეანემდე. ბულგარეთიდან ხაზარეთსა და ხვარაზმში გაჰქონდათ: ბეწვეული (სამურის, ციყვის, კვერნის, მელისა და კურდლის, თხის ტყავი, სანთელი, ისრები, თევზი, ბელუგის წებო, ზღვის ლომის ეშვები, ქარვა, თაფლი, კაკალი, მწევარი ძაღლები, ხმლები, ჭაჭვის პერანგები, ხე-ტყე, ცხვარი, ხარი და ქუდები, გაჰყავდათ ტყვეებიც. აღმოსავლეთიდან კი ბულგარეთში შემოჰქონდათ: ქსოვილები, ფუფუნების საგნები, სამკაულები, მხატვრული კერამიკა. ვაჭრობა წარმოებდა ფულით და გაცელის წესითაც. X საუკუნისათვის ფეოდალური ურთიერთობა ბულგარეთში უნდა ყოფილიყო განვითარებული; მეფის ხელქვეით არიან აქ მცირე მეფეე-

ბი — ვასალები, რომელთა თავის მოყრას უცდიდა თურმე მეფე, როცა ხალიფატის ელჩები უნდა მიეღო ფადლანის მეთაურობით.

X საუკუნეში ბულგარეთის დიდებულთა წრეებმა მაჰმადიანობა მიიღეს. ამან ხელი შეუწყო შუა აზიის მაჰმადიანური სახელმწიფოების გავლენის გაძლიერებას ბულგართა ქვეყანაში. ბულგარეთთან ურთიერთობაში მოჩანან რუსები — სლავთა ჩრდილო ტომები, რუსული მატრიანებიდან ეს ურთიერთობა კარგად ჩანს.

ბულგართა სახელმწიფო საბოლოოდ მონღოლებმა მოსპეს, მაგრამ ამის შესახებ შემდეგ გვექნება საუბარი.

სწოგები პაჭანიკების შესახებ

პაჭანიკების ტომებმა თავისი არსებობის მანძილზე სახელმწიფოებრივი მკვიდრი ცხოვრების ორგანიზება ვერ მოახერხეს. ამდენათ ვერც დამწერლობა შექმნეს და მათ ენაზე წერილობითი ძეგლი არ დარჩენილა. მხოლოდ რუსულ, ბერძნულ, არაბულ და ქართულ-სომხურ წყაროებში არის X საუკუნიდან მასალები დაცული, მაგრამ ფრაგმენტარული. ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე, თავის თხზულებაში: ერთგან პაჭანიკებისა და რუსეთის ურთიერთობას ეხება და პაჭანიკების შესახებ წერს: „პაჭანიკები რუსების მეზობლად ცხოვრობენ და ხშირად, როცა ერთმანეთს მტრობენ, რუსებს ძარცვავენ და დიდ ზარალს აყენებენ მათ. რუსები პაჭანიკებთან მშვიდობიანად ცხოვრებას ცდილობენ. რუსეთი მათგან ხარებს, ცხენებს და ცხვრებს ყიდულობენ და ამ გზით მდგომარეობას იმსუბუქებენ, რადგანაც რუსეთში აღნიშნული ცხოველები საკუთარი არ ჰყავთ. ამავე დროს რუსებს არ შეუძლიათ სადმე საომრად წასვლა თუ პაჭანიკებთან მეგობრულ დამოკიდებულებაში არ არიან, რადგანაც პაჭანიკებს, რუსების სხვაგან ლაშქრობის შემთხვევაში, მათ ქვეყანაზე თავდასხმა და მათი ქონების ძარცვა შეუძლიათ. ამიტომაც რუსები ყოველთვის მათთან მეგობრულ ურთიერთობაში ყოფნას ცდილობენ. რუსები მათგან აგრეთვე დანხარების მიღებას ცდილობენ და ამ გზით; როგორც თავდაცვას, ისე მათი შემწეობით მტრებზე თავდასხმასაც ახერხებენ. რუსებს არ შეუძლიათ ჩვენს სამეფო ქალაქში მოსვლა (ე. ი. კონსტანტინოპოლში) თუ პაჭანიკებთან სამშვიდობო დამოკიდებულება არ აქვთ მოგვარებული. იმიტომ, რომ, როცა რუსები ნავეებით მოდიან და დნებრის ჩანჩქერებს მოაღწევენ, მათ გზის გაგრძელება არ შეუძლიათ, თუ არ ამოათრიეს მდინარიდან ხავეები და მხრებით ხმელეთზე არ გადაიტანეს ის მანძილი, სანამდე ჩანჩქერებია. ამ დროს კი პაჭანიკები, თუ რუსებისადმი მტრულად არიან განწყობილი, თავს

ესხმიან რუსებს და ადვილად ამარცხებენ მათ, რადგანაც ორი საქმის კეთება ერთსა და იმავე დროს რუსებს არ შეუძლიათ (ხმელეოზე ამოთრეული ნავეების მოვლა და თავდაცვა)“¹.

როგორც ვხედავთ, მეჯოგე პაჭანიკების ტომებს მძინე პირობებში შეუქმნიათ რუსეთის სახელმწიფოსათვის. მე-11 საუკუნის არაბი გეოგრაფი ზოჰაკი პარდიზი პაჭანიკების შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის. იგი წერს: „პაჭანიკების ქვეყანას 30 დღის სავალი სივრცე აქვს. ამ ქვეყანას ყოველ მხრივ სხვა ხალხი არტყია — აღმოსავლეთით ყივჩაყები, სამხრეთ-დასავლეთით ხაზარები, დასავლეთით სლავები. ეს ხალხები თავს ესხმიან პაჭანიკებს, ტყვეთ მიჰყავთ და ჰყიდიან. პაჭანიკებს ჯოგები ჰყავთ ცხენისა და ცხვრის, აგრეთვე მრავალი ოქროს და ვერცხლის ჭურჭლები აქვთ, იარაღიც ბევრი აქვთ. მათ ვერცხლის სარტყლები, შუბები და დროშებიც აქვთ. საკრავი ინსტრუმენტები მიღების სახით აქვთ, რომელთაც ხარის თავის მოყვანილობა აქვს. პაჭანიკთა ქვეყანაში ძალიან ცუდი და არასასიამოვნო გზებია, უცხენოდ იმათ ქვეყანაში მგზავრობა შეუძლებელია. ვაჭრები, როცა იმათ ქვეყანაში შედიან არავითარ გზას არ ეძებენ. რადგანაც იქ გზა არც არის. ისინი გზას და მიმართულებას ღამით ვარსკვლავების საშუალებით იკვლევენ“. ამ ცნობებიდან ირკვევა, რომ პაჭანიკები მეჯოგე ტომები იყვნენ, მაგრამ გაურკვეველია ოქროსა და ვერცხლის ნივთები დიდი რაოდენობით საიდან ჰქონდათ, თვით ამზადებდნენ, თუ ოთხფეხ საქონელზე უცვლიდნენ მეზობლებს. იარაღისა და ვერცხლის ქამრების და აგრეთვე მუსიკალური ინსტრუმენტების სიუხვე მოსახლეობაში გვაფიქრებინებს, რომ პაჭანიკებს ლითონის დამუშავება ურალისა და საერთოდ ციმბირის მხარეში ცხოვრების დროს უნდა შეეთვისებინათ.

როგორც აქ მოტანილ ზოჰაკი პარდიზის ცნობებიდან ჩანს, მე-11 საუკუნეში პაჭანიკების ტომები დასუსტებულან და სხვების თავდასხმის ობიექტი შექმნილან. მე-10 საუკუნეში კი სხვა მდგომარეობა ჰქონდათ: პაჭანიკები თვით გამოდიოდნენ თავდამსხმელის როლში და რუსეთის დიდი მთავარი სვიატოსლავი იძულებული იყო, არა ერთგზის, მათთვის ანგარიში გაეწია და, როგორც ვიცით, პაჭანიკების ხელით დაიღუპა კიდეც. დღეს პაჭანიკების მემკვიდრენი ცალკე არ არსებობენ; პაჭანიკების დიდი ნაწილი ჯერ შემოსეულ ყივჩაყებს, ხოლო შემდეგ ორივე ერთად მონღოლებს შეერია და მათი სრული ასიმილირება მოხდა. პაჭანიკების ნაწილი ღუნაისპირეთში გადასახლდა და იქაურ მოსახლეობაში არევის შედეგად გადაშენდა, ერთი ნაწილი კი რუსეთის მოსახლეობას დაუახლოვდა, გაქრისტიანდა და გარუსდა.

¹ ტექსტი თარგმნილია რუსულიდან ვ. ლატიშევისა და ნ. მალიცკის წიგნიდან «Константин Богрянородный об управлении государством». в. Хрестоматия по истории СССР, I, 1949 გვ. 54.

ყივჩაყთა მრავალრიცხოვანი ტომები აღმოსავლეთიდან მოველინა სამხრეთ რუსეთის ველებს, მეთერთმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში. ყივჩაყთა ტომები პირველ რიგში პაქანიკებს დაესხნენ თავს. ათეული წლების განმავლობაში მიმდინარეობდა სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა ყივჩაყებსა და პაქანიკებს შორის და გამარჯვებაც ყივჩაყებს დარჩათ.

რუსულ მატთანეში ყივჩაყი 1054 წლამდე არ იხსენიება. იქ აღნიშნულია, რომ 1054 წელს ყივჩაყები თავისი მთავრის ბოლუშის წინამძღოლობით პერეიასლავის მხარეში შემოიჭრნენო, მაგრამ მალე პერეიასლავის მთავარი ვსევოლოდი და ბოლუშ ყივჩაყთა მეთაური მორიგებულან და ზავი შეუკრავთ. 1062 წლის დასაწყისში ყივჩაყებს საზავო პირობები დაურღვევიათ და თავიანთო მთავრის, ისკალის, მეთაურობით ისევ ვსევოლოდის სამფლობელო გაუძარცვათ. საფიქრებელია, რომ ისკალის თავდასხმა ბოლუშისა და ვსევოლოდის შეთანხმების დარღვევას არ უნდა ნიშნავდეს. ყივჩაყებს ხომ ერთმმართველობა და გაერთიანებული სახელმწიფო არ ჰქონიათ, რომ ერთი მთავრის მიერ დადებული ხელშეკრულება სავალდებულო ყოფილიყო მეორე მთავრისათვის. ამ წლებიდან მოკიდებული, მონღოლთა შემოსევამდე, რუსეთ-ყივჩაყეთის ურთიერთობა თვალსაჩინო მოვლენაა და რუსი მემატიანე, თითქმის ყოველი წლის ქვეშ, რუსებისა და ყივჩაყების ურთიერთობის შესახებ ამა თუ იმ ცნობას გვაწვდის.

რუსულ წყაროებში ყივჩაყები „პოლოვცებად“ იწოდებიან, ბერძნულ ძეგლებში — კუმანებად, ქართულსა და აღმოსავლურ წყაროებში — ყივჩაყებად. ყივჩაყებს თავისი არსებობის მანძილზე საკუთარი დამწერლობა არ შეუქმნიათ და არც სხვისი ანბანით შექმნილი წერილობითი ძეგლები დაუტოვებიათ. მართალია, არსებობს ე. წ. „Codex Cumanicus“, მაგრამ აქ ყივჩაყური სიტყვები და გამონათქვამებია ჩაწერილი, ისიც ლიტერატურული ხასიათისაა და ამ მასალას ყივჩაყთა საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიისათვის ბევრის მოცემა არ შეუძლია¹.

ყივჩაყები მეჭოგეები ყოფილან და საძოვარ ადგილებზე ჯოგებთან ერთად დახეტიალობდნენ. მართალია, პროფ. ა. იაქუბოვსკი აღნიშნავს, რომ ყივჩაყთა ტომების უკლებლად მეჭოგეებად გამოცხადება შეცდომააო, მაგრამ განსვენებულ მეცნიერს ეს თავისი მოსაზრება არ

¹ ყივჩაყების შესახებ არსებული ლიტერატურა იხ. ნ. მურლულის „ყივჩაყთა ეთნოგენეზის საკითხისათვის“, თბილისის უნივერსიტეტის შრომებში, ტ. 113, 1965 წ. ყივჩაყური ენის გრამატიკა და ლექსიკონი ერენის მუზეუმში აღმოჩნდა, სომხურა ანბანით დაწერილი.

დაუსაბუთებია. ა. იაკუბოვსკი ანალოგიებით მსჯელობს, შუა აზიასი მეჯოგე ტომები მიწათმოქმედ ხალხებთან ურთიერთობის გამო მიწათმოქმედებაზე გადავიდნენ¹. ასეთი არგუმენტებით ისტორიული ფაქტების დადგენა არავითარ შემთხვევაში დამაჯერებელი არ შეიძლება გახდეს. სამხრეთ რუსეთის ველებზე მკვიდრ ბინადარ ცხოვრებაზე გადასული მოხეტიალე ყივჩაყები XI—XII სს. წყაროებმა არ იცის. ჩვენ დაწვრილებით არ ვიცით, როგორი საზოგადოებრივი წყობილება ჰქონდათ ყივჩაყებს XI საუკუნეში. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, იქ, სადაც ყივჩაყთა ტომების საქართველოში გადმოსახლებაზე აქვს საუბარი, ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ, როცა დავითმა ყივჩაყთა ტომი საქართველოში გადმოიყვანა, ისინი: „დააწყუნა გუარად-გუარად და დაუდგინა სპასალარნი მმართველნიო“². გადმოყვანილი მოსახლეობის გვარებად დაჯგუფება და ამის მიხედვით სარდლების დანიშვნა შეუძლებელია საქართველოს სახელმწიფოში არსებული წესი იყოს. ყივჩაყები იმ წესით დაბანაკდნენ, როგორც მათში იყო მიღებული. ყივჩაყთა საქართველოში გადმოსახლება 1118—1120 წლებს შორის მოხდა. მაშასადამე, მე-12 საუკუნის პირველ მეოთხედში ყივჩაყები ჯერ კიდევ გვარებად ბანაკდებოდნენ. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ისინი გვაროვნული წყობილების საფეხურზე იდგნენ ამ დროს. გვაროვნული წყობილება, რა თქმა უნდა, გავლილი საფეხურია ყივჩაყთათვის. ყივჩაყთა საზოგადოებაში XI—XII საუკუნეებში წყაროები ასახელებენ მათ მთავრებს და დიდ მთავარსაც. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი საქართველოში გადმოსახლებულ ყივჩაყთა ტომების ბელადს, ათრაქა შარადანის ძეს, „ყივჩაყთა უმთავრესს“ უწოდებს და საფიქრებელია, ათრაქას ხელქვეითი მთავრები უნდა ჰყავდეს.

ყივჩაყთა ტომები, ერთი ხელისუფლების ქვეშ გაერთიანებულნი, არ ჩანან წყაროებში. მათი ბელადები, რუსული მატჩანის ცნობით, ხშირად ერთიმეორეს უპირისპირდებიან. ყივჩაყების შესანიშნავი დახასიათება აქვს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს. იგი აღნიშნავს, რომ დავით აღმაშენებელმა კარგად „უწყოდა ყივჩაყთა ნათესავთა სიმრავლე, და წყობათა შინა სიმკნე, სისუბუქე და მიმოსლვა, სიფიცხე მიმართებისა, ადვილად დასაჭირვლობა და ყოვლითურთ მომზავებლობა ნებისა თუისისაო“³. როგორც ჩანს, ყივჩაყები შესანიშნავი მეომრები ყოფილან. მეჯოგე ტომებისათვის დამანასიათებელი თვისებები აქვს აღწერილი ქართველ ისტორიკოსს.

საკმაოდ დამაჯერებელი ცნობები გვაქვს ჩვენ იმის შესახებაც, რომ

¹ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, 1950, гл. 18—19.

² ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფ. ნუსხა. სიმ. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, 1942, გვ. 214.

³ იქვე, გვ. 213.

ცივიზაციებისათვის დამახასიათებელი ყოფილა მეზობელ უცხო მოსახლეობაზე თავდასხმა, მათი დატყვევება, თავიანთ ბანაკში წაყვანა და შემდეგ მათი აღმოსავლეთის ბაზრებზე გასასყიდათ გაყვანა. მაშასადამე, მეჯოგე ცივიზაციები, როცა რუსეთის სამთავროებს თავს ესხმოდნენ, ერთის მხრივ, ტყვეების ხელში ჩაგდებას ისახავდნენ მიზნად. ჩვენ ზუსტი ცნობები არ გვაქვს, აინტერესებდათ თუ არა ცივიზაციები, ხორბალი ან გამომცხვარი პური ჩაეგდოთ ხელში რუსეთის მოსახლეობაზე თავდასხმების დროს. საფიქრებელია, რომ მეჯოგე ცივიზაციები მიწის მეურნეობისათვის თავს არ იწუხებდნენ, ისევე როგორც მონღოლები, მაგრამ გამზადებული და მოწეული პურის გემო კარგად უნდა ცოდნოდათ. საერთოდ კი ცნობილია, რომ თურქულ-თათრული მეჯოგე ტომები უმთავრესად ცხენის, ცხერის და მსხვილი რქოსანი საქონლის ხორციით და რძით იკვებებოდნენ და თავდაპირველად პურს არც სთესდნენ და არც ხმარობდნენ. მაგრამ იმის შემდეგ, რაც მიწის მეურნე ხალხების მეშვეობით პურისა და ფეტვის გემოს გაეცნენ, გამზადებული პურის ჭამაზე უარს არ აცხადებდნენ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ცივიზაციები რუსეთის მოსახლეობას პურის მოსატაცებლადაც ესხმოდნენ თავს. ცივიზაცია ტომებს და მათ ბელადებს ცალკე ბანაკები ჰქონიათ დასაზამთრებლად, ალბათ თხრილებით შემოზღუდული. მათი მთავრის ასეთ საბანაკო ადგილს იმ მთავრის სახელი ეწოდებოდა, რომელიც იქ ცხოვრობდა. მთავრის გარდაცვალების შემთხვევაში და ახალი ბელადის დაჯდომის შესაბამისად საბანაკო ადგილს სახელი, ამ ახალი ბელადის სახელწოდების მიხედვით შეეცვლებოდა. მაგალითად, ცივიზაციების ქალაქს „შარალანს“ (რუსულად „Шарукан“-ი) იმიტომ ეძახდნენ, რომ ის ერთხანად ცივიზაციების დიდი მთავრის შარალანის რეზიდენცია იყო. როცა შარალანი გარდაიცვალა ქალაქ შარალანს „ასანი“ ეწოდა იმიტომ, რომ იქ ცივიზაცია ასან-ხანი დაჯდა მთავრად. შემდეგ ამ ქალაქს „ჩეშუ“ ეწოდა იმიტომ, რომ ასან-ხანი მოკვდა და ჩეშუ-ხანის რეზიდენცია შეიქნა¹. სწორედ იმ საუკუნეს, როცა ცივიზაციები სამხრეთ რუსეთის ველებზე მკვიდრდებოდნენ და პაჭანიკებს სპობდნენ, რუსეთის სახელმწიფოს დაშლის პროცესი დაემთხვა. ასეთ ვითარებაში რუსებმა წინააღმდეგობის გაწევა ვერ შეძლეს და ამით სამხრეთ-რუსეთის ტრამპლების თითქმის მთელი ტერიტორია ცივიზაციებმა დაიკავეს (ვოლგის ქვემო დინებიდან მოკიდებული დნეპრამდე). ეს ტერიტორია იმდროის არაბულ და სპარსულ ლიტერატურაში „დუშტი ცივიზაციის“ (ე. ი. „ცივიზაცია ველის“) სახელწოდებით არის ცნობილი.

ცივიზაციები წარმართული სარწმუნოებისანი იყვნენ, მაგრამ შემდეგ

¹ Н. Арнстов, О земле половецкой, 1877, гл. 10.

ნაწილი მაჰმადიანდებოდა და ნაწილი ქრისტიანდებოდა. ქრისტიანობა ორი გზით შედიოდა ყივჩაყეთში: რუსეთის და საქართველოს გზით. ეს იმას ნიშნავს, რომ ყივჩაყების ერთი ნაწილი რუსდებოდა, ხოლო მეორე ნაწილი ქართველდებოდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ერთგან წერს კიდევ ამის შესახებ: „და თუთი ყივჩაყნიცა უმრავლესნი, ქრისტიანე ქმნილნი, დღითიდღე შეეძინებოდა სიმრავლე ქრისტესაო“¹.

ყივჩაყები ბიზანტიის სამფლობელოებსაც ემუქრებოდნენ. ყივჩაყებმა, მას შემდეგ რაც მდ. დნეპრზე დაიკავეს ადგილები, წყლის გზა გადაუქრეს რუსებსა და ბიზანტიელებს, დნეპრზე მიმოსვლას ყივჩაყები უწყევდნენ კონტროლს. მე-13 საუკუნეში ყივჩაყების მონღოლებთან ასიმილირება მოხდა, ისე რომ ოქროს ურდოს სახელმწიფო არსებითად ყივჩაყური სახელმწიფო იყო. ყივჩაყური ენა ბატონობდა ოქროს ურდოში. „დემტი ყივჩაყიც“ მთლიანად ოქროს ურდოს სამფლობელო შეიქნა.

სწოვები პოლონეთის ძველი ისტორიიდან

პოლონელები სლავური მოდგმის ხალხია. უძველესი დროიდან მათ წინაპრებს იმ ტერიტორიაზე უცხოვრიათ, რომელიც დღეს პოლონეთის სახალხო რესპუბლიკას უჭირავს. პოლონეთის წინაპარ სლავთა ტომების ამ ტერიტორიაზე ძველიდანვე ცხოვრების შესახებ წერილობითი ცნობები პირველი საუკუნიდან არსებობს (პლინიუს უფროსი, ტაციტუსი). მაგრამ პოლონელთა წინაპრების შესახებ, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, უფრო ადრინდელი საუკუნეების ცნობების მოპოვებაც მოხერხდა.

ახლა ჩვენ ვიცით, რომ ძველ სლავურ ტომებს — ლუგებსა და ვენედებს, პოლონელების უშუალო წინაპრებს, მდინარე ვისლასა და ოდრას აუზებში უცხოვრიათ და გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელი კულტურა პქონიათ ჯერ კიდევ პირველ ათასეულში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. ჩვენი წელთაღრიცხვით II საუკუნის დასასრულს ვენედების ტომებს გუთები შემოსევია. ამ ტალღას სლავობა ვერ წაუღეკავს. პოლონელების წინაპრებს სლავური ენა დაუცავთ.

პოლონელი სლავების ძველი საზოგადოება პატრიარქალურ მონობას ენობდა. მონა, როგორც საექსპლუატაციო ობიექტი უცხო არ ყოფილა მათთვის, მაგრამ, ჯადგანაც დასავლეთის სლავებში კლასობ-

¹ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., 1942 წ., გვ. 214.

რივი საზოგადოების ჩამოყალიბება ისეთ პირობებში მიმდინარეობდა, როცა ევროპაში ყველგან ფეოდალური წყობილების წინაპირობები უკვე შექმნილი იყო, მონათმფლობელობა, როგორც ფორმაცია, პოლონეთის სლავებში აღარ განვითარდა და, ისევე როგორც რუსეთში და სხვა სლავურ ქვეყნებში, აქაც მონობამ უფრო პროგრესულ ფორმაციას — ფეოდალიზმს დაუთმო გზა.

VI—IX საუკუნეებისათვის პოლონეთში თოხით მიწის დამუშავება, უმეტეს რაიონებში, განვლილ საფეხურს წარმოადგენდა და მიწის ხვნაზე იყვნენ გადასული. გამწევე ძალად ცხენსა და ხარს იყენებდნენ. X საუკუნის შუახანის არაბი მოგზაურის, იბნ-იყუბის ცნობით, სლავები მიწათმოქმედების სამშინდელიან სისტემას იცნობდნენ. ეს კი, საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით, მნიშვნელოვან მოვლენად ითვლება ხალხის ისტორიაში.

ძველ პოლონეთში განვითარებული ყოფილა მებაღეობა. მებოსტნეობა, მესაქონლეობა, მეფრინველეობა, მეფუტკრეობა და მათრობელა სასმელების გამოხდა. მდინარეებისა და ზღვისპირა მოსახლეობა მეთევზეობდა.

VII—IX საუკუნეთა მანძილზე პოლონეთში რლევეას იწყებს სოფლის თემი და ფეოდალური მიწისმფლობელობა თანდათან ფეხს იკიდებს. ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების პროცესი თვალსაჩინო ხდება X საუკუნის მეორე ნახევრიდან. თემების მიწებს „ძლიერნი ამა სოფლისანი“ იტაცებენ, საგრძნობლად მცირდება თავისუფალი მეთემე გლეხების რიცხვი, მიმძლავრებული გლეხობა „მიწერილ“ გლეხობად იწოდება და ბატონყმურ ჭაპანს ეზიდება.

კლასობრივი საზოგადოების დამკვიდრების პროცესში უნდა დაწყებულიყო პოლონეთის სახელმწიფოებრიობის წარმოშობის პროცესიც. სახელმწიფოებრივი გაერთიანებისათვის ბრძოლა ორი ცენტრიდან დაიწყო. X საუკუნის ბოლოს ძველი პოლონეთის სახელმწიფოს გაერთიანების პროცესი დასრულდა. აღნიშნულ საუკუნეში ორი არისტოკრატიული გვარი ებრძოდა ერთიმეორეს პოლონეთში გასაბატონებლად — პოპელიდები და პიასტები. გამარჯვება ამ უკანასკნელს დარჩა. პოლონეთის აღრეფეოდალური სახელმწიფოს პირველი მთავარი მეშკო I იყო, პიასტების დინასტიიდან (960—992 წწ.). მეშკო I დროს პოლონეთის სახელმწიფო საზღვრები ბალტიის ზღვამდე აღწევდა. გდანსკის მთავარი, ვასალური წესით, პოლონეთის მთავარს დაუქვემდებარდა, ხოლო 990 წლიდან ჩეხეთთან მწვავე ბრძოლის შემდეგ, სილეზიაც მეშკო I-ის სამფლობელოს შეუერთდა. 966 წელს მეშკო I ინიციატივით, პოლონეთის სახელმწიფოში, ლათინური ტიპიკონის ქრისტიანობა სავალდებულო რელიგიად გამოცხადდა. ეს სარწმუნოება პოლონეთში ჩეხეთიდან ვრცელდებოდა X საუკუნის მანძილზე, ისე

რომ პირველ ხანებში, ჩეხეთის სამღვდელოება ბატონობდა პოლონეთში. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სლავების წარმართული სარწმუნოების მესვეურნი და მათ მიერ ამხედრებული დაბალი მოსახლეობის დიდი ნაწილი, აგრეთვე სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის მოწინააღმდეგე ზოგიერთი დაწინაურებული გვარის მეთაური, კარგა ხანს ქრისტიანობის წინააღმდეგ იბრძოდნენ და მხოლოდ XI საუკუნის შუა წლებიდან დაყარეს იარაღი.

მეშკო I-ის გარდაცვალების შემდეგ (992 წ.), მთავრის შვილებმა შორის ბრძოლების დამთავრებისას, უფროსმა ძმამ ბოლესლავ მამაცად წოდებულმა, 995 წელს დაიკავა ტახტი და სახელმწიფოს მთლიანობა კვლავ აღადგინა. ბოლესლავმა დაასრულა პოლონეთის მიწების სრული გაერთიანება, მან 999 წელს კრაკოვი შემოიერთა. კრაკოვი პოლონეთის უმდიდრესი მხარე იყო. აქ თავს იყრიდა აღმოსავლეთიდან ჩეხეთისაკენ და დასავლეთ ევროპისაკენ მიმავალი გზები. კრაკოვისა და მისი პროვინციების შემოერთების შემდეგ, პოლონეთი მთელი თავისი აღმოსავლეთის საზღვრებით, ძველი რუსეთის სახელმწიფოს უშუალო მეზობელი შეიქნა და აქედან მოკიდებული, ამ ორი ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრება საუკუნეთა მანძილზე ერთიმეორესთან იყო დაკავშირებული. პოლონეთის სახელმწიფოს წარმოქმნისა და გაძლიერების პროცესებს გაფაციცებით ადევნებდნენ თვალყურს მეზობლები, განსაკუთრებით კი აგრესიული გერმანიის იმპერია. მაგრამ მალე გერმანია შინაომების ალში გაეხვია.

ამ შემთხვევით კარგად ისარგებლა პოლონეთის მთავარმა ბოლესლავმა, ანაზღეულად შეტევაზე გადავიდა, სასტიკი ბრძოლების შედეგად გერმანიის დიდი სახელმწიფო იძულებული გახდა ზავი ეთხოვა. პოლონეთის სახელმწიფომ არა მარტო დამოუკიდებლობის შენარჩუნება შეძლო, არამედ ახალი ტერიტორიები შეიერთა. 1025 წლიდან კი სრულიად პოლონეთის მთავარი ბოლესლავი „კოროლის“ ტიტულის მატარებელი შეიქნა.

დასავლეთ სლავების სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, ქრისტიანობის საყოველთაო სავალდებულო რელიგიად გამოცხადება პოლონეთის ხალხის ფორმირებისა და კონსოლიდაციის საფუძველი შეიქნა. X საუკუნიდან მოკიდებული დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მიჯნაზე მყოფ პოლონეთს მნიშვნელოვანი როლი შეუსრულებია მეზობელი სახელმწიფოების ცხოვრებაში. იგი დიპლომატიურ ურთიერთობაში იმყოფებოდა X—XII საუკუნეებში გერმანიასთან, ჩეხეთთან, უნგრეთთან, რუსეთთან და სხვა სახელმწიფოებთან¹.

¹ პოლონეთის შესახებ ცნობები იხ. «История Польши», I, 1954 г., Изд. Акад. Н СССР.

ძველი რუსეთის დიდი სამთავროს ურთიერთობა მეზობელ სახელმწიფოებთან და ხალხებთან

ძველი რუსეთის სამთავროს მეზობელ სახელმწიფოებთან და ხალხებთან ურთიერთობის შესახებ არა ერთი ცნობაა დაცული, როგორც ძველ რუსულ ნარატიულსა და დოკუმენტურ ძეგლებში, ისე უცხო ავტორთა ნაშრომებში; მაგრამ ამ ურთიერთობის სრული სურათის აღდგენა არ ხერხდება იმიტომ, რომ ჩვენ ცალმხრივი წყაროები გვაქვს და, რაც მთავარია, ცნობები კვინკლოსური ხასიათისაა. მხოლოდ ბიზანტიის სახელმწიფოსთან ურთიერთობის ისტორიის წყაროები იძლევა საშუალებას არსებული მოვლენები შედარებით დაწვრილებით წარმოვიდგინოთ. რუსი მემკატანის ცნობით, დიდი მთავარი ოლეგი აღმოსავლეთ სლავების სამთავროთა დაქვემდებარების შემდეგ, 907 წლიდან, ბიზანტიის წინააღმდეგ ლაშქრობას იწყებს. ხსენებულ წელს იგი ბიზანტიის სატახტო ქალაქზე ამხედრებულა დიდძალი ლაშქრით. ჩვენ ცნობები არა გვაქვს იმის შესახებ, თუ რამ გაამწვავა მდგომარეობა ბიზანტიასა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის, მაგრამ რომ იმ დროის რუსეთის გაბატონებულ კლასს ბიზანტიის სიმდიდრე იზიდავდა, ეს საეჭვო არ უნდა იყოს. კონსტანტინოპოლი მაშინ მსოფლიო მნიშვნელობის ცენტრი იყო, დიდი კულტურისა და სიმდიდრის ქალაქი. ეს ფაქტი საკმარისი იყო იმისათვის, რომ სათანადო ძალების მქონე სახელმწიფოს ამ სიმდიდრის ხელში ჩაგდება განეზრახა. ნადავლის ხელში ჩაგდება, ომის დასაწყებად, ძირითადი მოტივი იყო იმ დროის სახელმწიფოებისათვის და ამ მხრივ რიურეკთა სახელმწიფო გამონაკლისს არ შეადგენდა. მისი გაბატონებული კლასი უცხო მხარეთა ძარცვისა და ამ გზით ნადავლის ხელში ჩაგდებით იყო გატაცებული. მას, შიგნით, რუსეთის ქვეყანაში, დაბალი ფენის ექსპლუატაციით მოპოვებული შემოსავალი არ აკმაყოფილებდა, უცხოეთს ისეთი ნივთები და საქონელი ჰქონდა, რომელსაც სამშობლოში დამონებული კლასი ვერ უმზადებდა.

რუსი მემკვიდრეები, რომ ოლეგმა იგორი კიევში დატოვა, ზოლო თვით, მის ხელქვეითყოფი სლავი მთავრების მეომრების თავმოყრის შემდეგ, ცხენებითა და 2 ათასი ზომალდით კონსტანტინოპოლს გაემართათ. ბიზანტიელებმა ქალაქის ზღუდეების კარები ჩაკეტეს, მაგრამ რუსეთის ლაშქარს სატახტო ქალაქის მიდამოთა მცხოვრებლების ძარცვა და რბევა დაუწყია. მემკვიდრის სიტყვით, დიდი უბედურება და ზარალი მიაყენეს რუსებმა ბერძნებს. საბერძნეთის მესვეურებს, რუსი მემკვიდრის გადმოცემით, უმჯობესად მიუჩნევიათ ერთდროული ხარკის გაღებით მშვიდობა მოეპოვებინათ.

ძვირად დაუჯდა კონსტანტინოპოლს რუსეთის დიდი მთავრის გუ-

ლის მოგება. ოლეგს, ალბათ თავის ხელქვეითებთან შეთანხმებით, ბერძნებისაგან მოუთხოვია 80.000 მეომრის დაკმაყოფილება ვერცხლის ერთეულით — 12 გრივნა თითო მეომარს. ამას გარდა, ხარკი მოუთხოვია რუსეთის ქალაქებისათვის, პირველ რიგში კიევისათვის, შემდეგ ჩერნიგოვისათვის, პერეიასლავლისათვის, პოლოცკისათვის, როსტოვისათვის, ლიუბეჩისათვის და სხვა ქალაქებისათვის. რუსული მატთანის ცნობით, დიდი მთავრის, ოლეგის, ულტიმატუმზე კონსტანტინოპოლს თანხმობა განუცხადებია და გადაუხდია კიდევ. აღებული თანხიდან ოლეგს მეომრებისათვის მხოლოდ ნაწილი მიუტია. მემატთანე აღნიშნავს, რომ ხომალდების ყოველ წყვილ ნიჩაფზე 12 გრივნა გასცაო. წყვილ ნიჩაფზე რამდენი კაცი მუშაობდა არ ჩანს.

მატიანის ცნობით, 912 წელს ბიზანტიასთან საზავო ხელშეკრულება გაფორმებულა. ამ ხელშეკრულების ტექსტი, რუსულ ენაზე თარგმნილი, რუს მემატთანეს მუხლობრივად შეუტანია თავის თხზულებაში. ხელშეკრულების ბერძნული ტექსტი ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის. ამ გარემოებამ, ზოგიერთ მკვლევარს, საფუძველი მისცა ბიზანტიასთან დადებული ხელშეკრულებები ყველა ყალბად გამოეცხადებინა, მაგრამ დღეს მეცნიერებაში ასეთი ეჭვები საბოლოოდ უარყოფილია. 912 წლის თარიღით ცნობილი ბიზანტია-რუსეთის ხელშეკრულება მრავალ საკითხს აწესრიგებს, ამ ორ სახელმწიფოს შორის ნორმალური დამოკიდებულების დასამყარებლად.

ხელშეკრულების დასადებლად საგანგებო დელეგაცია გამგზავრებულია კონსტანტინოპოლში. დელეგაციის შემადგენლობაში მყოფი პირები ხელშეკრულების ტექსტში შეტანილი ყოფილა. იქ აღნიშნულია: „ჩვენ რუსების მოდგმის — კარლი, ინეგელი, ფარლავი, ვერუმელი, რულავი, გუდი, რუალდი, კარნი, ფრელავი, რუარი, აკტევუ, ტრუანი, ლიდული, ფოსტი, სტემიდი, რუსეთის დიდი მთავრის ოლეგისაგან. და ყველა მის ხელქვეით მყოფ ბრწყინვალე დიდი მთავრებისაგან და მის დიდ ბოიართაგან, წარმოგზავნილნი, თქვენთან, დიდ თვითმპყრობელებთან, საბერძნეთის მეფეებთან ლეონ, ალექსანდრე და კონსტანტინესთან...“¹ დელეგაციის შემადგენლობის საკუთარი სახელები გვაფიქრებინებს, რომ ისინი წარმოშობით ვარი-აგები უნდა იყვნენ, მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, გასლავებულნი.

ხელშეკრულების მუხლები შემდეგი სახით არის ჩამოყალიბებული „თუ ვინმე რუსი მოჰყავს — ქრისტიანს (ამ ხელშეკრულებაში „ქრისტიანი“ „ბერძნის“ აღმნიშვნელი სიტყვაა, — ი. ც.) ან ქრისტიანი რუსს — იგი მოიკლას მკვლელობის ადგილზე. თუ მკვლელი გაიქცევა და ქონების პატრონი აღმოჩნდება, ამ ქონების ის ნაწილი, რომელიც

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 25—26.

კანონით მოკლულის ნათესავს ერგება, მიეცეს დანიშნულებასამებრ, მაგრამ ამავე დროს მკვლელის ცოლს (ქონებიდან) დარჩეს ის ნაწილი, რომელიც მას კანონით ერგება. თუ გაქცეული მკვლელი არაფრის მქონე აღმოჩნდება, დარჩება სასამართლოს ქვეშ სანამ არ მოიძებნება, ხოლო, როცა აღმოჩნდება მაშინ მოიკლას.

თუ რომელიმე (რუსი თუ ბერძენი — ი. ც.) ერთიმეორეს ხმაღს ან სხვა იარაღს შემოჰყრავს, ამისათვის 5 ლიტრა ვერცხლს გადაიხდის რუსული კანონის მიხედვით; ხოლო თუ ამ დანაშაულის ჩამდენს ამდენი არ აქვს, გადაუხადოს რამდენიც შეუძლია, ისე რომ ის ტანსაცმელიც გაიხადოს, რომელსაც ატარებს, დანარჩენი თანხის გამო კი დაიფიცოს თავის რჯულზე, რომ მას არავინ ჰყავს ისეთი, რომელიც ამ ვალის გადახდაში დაეხმარება, მაშინ ეპატოის დარჩენილი თანხა. თუ რუსი ქრისტიანს, ან ქრისტიანი რუსს მოჰპარავს რაიმეს და ღაზარალებული ქურდს დაიჭერს იმ დროს, როცა ქურდი იპარავს, ან გამზადებულია მოსაპარავად და მას (ღაზარალებული) მოჰკლავს, ეს მკვლელობა საზღაურად არ გაუხდეს, არც ქრისტიანს (ანუ ბერძენს ი. ც.) და არც რუსს. ღაზარალებულმა წაიღოს თავისი რაც დაჰყარა. თუ ქურდი თავისი ნებით ჩაჰპარდება, ნაპარავი წაიღოს პატრონმა, მაგრამ ქურდი უხდის ღაზარალებულს სამმაგად.

თუ რომელიმე ქრისტიანთაგანი, ან რუსთაგანი, თავდასხმით და აშკარა ძალადობით წაიღებს სხვის კუთვნილ რაიმეს, მოძალადემ საიმამაგად დაუბრუნოს.

თუ ძლიერი ქარიშხალი სხვის ტერიტორიაზე გამორიყავს ხომალდს (ნავს) და იქ (ავარიის ადგილას, ი. ც.) რომელიმე რუსთაგანი აღმოჩნდებით, და (ხომალდის პატრონი) თუ მოიწადინებს თავის საქონლის იმავე ხომალდით ისევ საბერძნეთში გაგზავნას, ჩვენ გავაცილებთ მას, სანამ სამშვიდობოს მიაღწევდეს. თუ ქარიშხალის, ან საწინააღმდეგო მიმართულების ქარის გამო, ხომალდის თავის ქვეყანაში დაბრუნება ჭიანჭურდება, ჩვენ რუსები კარგად გავაცილებთ სასყიდლით. თუ რუსეთის ხომალდს შეემთხვევა ასეთივე უბედურება, საბერძნეთის ტერიტორიის მახლობლად, ჩვენ გავაცილებთ მას რუსეთამდე, ხოლო ამ ხომალდით მოტანილი საქონელი თავისუფლად გავყიდოთ ჩვენ რუსებმა (საბერძნეთში). და როცა მოვიდეთ ჩვენ (რუსები, ი. ც.) საბერძნეთის ქვეყანაში სავაჭროდ, ან ელჩებად მეფესთან, ჩვენ (ბერძენი, ი. ც.) მათ პატივით გავატარებთ, საქონელს და ხომალდებსაც. და თუ ასე მოხდება, რომ, რომელიმე ჩვენგანი, ხომალდით მოსული რუსი, მოიკვლება, ან ხომალდიდან რაიმე წაღებული აღმოჩნდება, დამნაშავეები დაისაჯოს ზემოაღნიშნული სასჯელით.

თუ, ამა თუ იმ მხარის გაყიდული ტყვე, განზრახ არ თავისუფლდება ბერძნების ან რუსების მიერ, და თუ აღმოჩნდება რუსი ან ბერძენი, რომელიც გამოისყიდის ტყვეს, გამოსყიდვის ნება დაერთოს და

დააბრუნოს თავის ქვეყანაში. გამოსყიდვის საფასური განისაზღვროს მსახურის ღირებულებით.

თუ ლაშქარს იწვევს ჩვენი მეფე და ესენი (რუსები, ი. ც.) მოი-
ღუპრებიან თქვენი მეფის პატივისცემას (თქვენი მეფის ლაშქარში სამ-
სახურს, ი. ც.), რა დროსაც, რამდენიც არ უნდა მოვიდეს და თქვენ
მეფესთან დარჩენა ისურვოს (რუსმა, ი. ც.) იმათი ნება აღსრულდეს.
რომელიმე ქვეყნიდან რუსეთში თუ ტყვე (ბერძენი-ქრისტიანი) გამო-
ვა და საბერძნეთში გაიყიდება (რუსების მიერ), ან ტყვე ქრისტი-
ანები (ბერძნები) რომელიმე ქვეყნიდან რუსეთში მოყვანილი იქნება,
უნდა გაიყიდოს ოც ოქროდ და საბერძნეთის ქვეყანაში დააბრუნონ.

თუ რუს მსახურს მოიტაცებენ, ან იგი გაიქცევა, ან იძულებით
გაჰყიდონ მას და რუსები იჩივლებენ, დაამტკიცონ, რომ მსახური
მათია და წაიყვანონ რუსეთში. აგრეთვე ვაჟრები თუ დაჰყარგავენ
მსახურს და იჩივლებენ, როცა იპოვნიან წაიყვანენ მას. თუ რომელიმე
მომჩივანთაგანი ჩვენების ჩამორთმევას არ დაგვანებებს, მაშინ მას
მართლად არ იცნობენ.

თუ საბერძნეთში ბერძნების მეფის სამსახურში მყოფი რუსთაგანი
მოკვდება ისე, რომ თავისი ქონების შესახებ ანდერძს არ დატოვებს,
ხოლო საბერძნეთში მას თავისი არაფერ ეყოლება, დაუბრუნდეს მის
მახლობელ უმცროს ნათესავებს მისი ქონება რუსეთში. თუ ანდერძი
გაქეთებული იქნება, ქონებას წაიღებს ის, ვისაც უანდერძა მომაკე-
დევმა თავისი ქონება.

თუ ბოროტმოქმედი არ დაბრუნდება რუსეთში, რუსებმა იჩივლონ
საბერძნეთის სამეფოში, იგი (ბოროტმოქმედი) შეპყრობილ იქნება და
რუსეთში ძალით დაბრუნებული. ასე მოიმოქმედონ რუსებმა ბერძნე-
ბის მიმართ, თუ ასეთ რაიმეს ჩაიდენს ბერძენი“.

912 წლის თარიღით ცნობილი ხელშეკრულების ტექსტი აქ ბით-
ქმის სიტყვასიტყვით, განზრახ მოვიტანეთ. ხელშეკრულებით გათვა-
ლისწინებული შემთხვევები ბიზანტია-რუსეთის ხანგრძლივი ურთიერ-
თობის შედეგად მიღებული კონკრეტული ფაქტებია. როგორც ჩანს,
ოლეგის ბიზანტიაზე გალაშქრებამდე, რუსი ვაჟრების ინტერესები ბი-
ზანტიაში ხშირად უგულვებელყოფილი. ხელშეკრულების მუხლებიდან
კარგად მოჩანს, რომ რუსეთი ბიზანტიასთან სავაჭრო ურთიერთობას
დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. იმ დროის რუსეთის გაბატონებული
კლასი, დიდი მთავრის მეთაურობით, არა მარტო მტაცებლობით და
ნადავლით ფიქრობს ცხოვრებას, არამედ ნორმალური სახელმწიფო-
ებრივი ურთიერთობის პირობების შექმნითაც. რუსეთის სახელმწიფო,
ოლეგის დროს, საერთაშორისო ურთიერთობაში არის ჩაბმული. იგი
ხელშეკრულებით აწესრიგებს მეზობელ სახელმწიფოსთან ურთიერთო-
ბას. არ არის საფიქრებელი, რომ ხელშეკრულების მუხლების შინა-

არსი რუსეთის მაშინდელმა მესვეურებმა უკარნახეს ბიზანტიის მმართველებს, მაგრამ ფაქტის არის, რომ ამ ხელშეკრულებით არა ერთი ათეული წელი რუსეთსა და ბიზანტიას შორის შედარებით ნორმალური ურთიერთობა სუფევდა.

რუსეთის თათლი, ცვილი, ბეწვეული, ტილოს ქსოვილი, პური და ტყვე ადამიანი ცნობილი საქონელი იყო დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ბაზრებზე. ამ საქონლის სათანადო რაოდენობით უცხო ბაზრებზე გატანა და სამაგიეროდ ძვირფასი ქსოვილების, სხვადასხვა იარაღის, სამკაულებისა და მაგარი სასმელების, უმთავრესად ღვინის შემოტანა, მოწესრიგებულ ურთიერთობას მოითხოვდა. რუსეთის სახელმწიფოც ამ ურთიერთობას, როგორც ჩანს, აწესრიგებდა კიდევ.

მემატიანე ერთგან შენიშნავს ოლეგის მმართველობის შესახებ: „და ცხოვრობდა ოლეგი, მთავრობდა კიევში და ზავი და მშვიდობა ჰქონდა ყველა ქვეყნებთან“. მატიანის მასალიდანვე ირკვევა, თუ რა უჭდებოდა ეს საზავო და სამშვიდობო მდგომარეობა იმ დროის რუსეთის მეზობლებს, მაგრამ ეს იმ ეპოქის დამახასიათებელი მოვლენა იყო და რუსეთის სახელმწიფოსაც არ შეეძლო გამოჩაყლისი ყოფილიყო.

ოლეგი, რუსული მატიაანის ცნობით, 912 წლის შემდეგ ცოცხალი არ არის (აქ მკითხველს უნდა მოეგონოთ, რომ მატიაანეში მოცემულა თარიღები რიურის, ოლეგის და იგორის მმართველობის პერიოდისათვის სანდო არ არის. მემატიანეს საამისო წყაროები ხელთ არ ჰქონია და თავისი ანგარიშით დაუთარილებია ისტორიული ფაქტები. ჯერჯერობით ქრონოლოგიის დაზუსტება არ ხერხდება, ჩვენ პირობით ეიმეორებთ მატიაანის თარიღებს). ოლეგის შემდეგ დიდი მთავარი იგორი განაგრძობდა რუსეთის დიდი სამთავროს საგარეო პოლიტიკას.

კიევის ტახტზე ასვლისთანავე იგორს საქმე გართულებია. როგორც კი ოლეგი გარდაიცვალა, მას დრევილიანების მთავარი განდგომია. ამ ფაქტს მემატიანე 913 წლით ათარიღებს. 914 წელს იგორს დრევილიანებზე გაულაშქრებია, დაუმარცხებია და თითქოს ხაჩკის რაოდენობა წინანდელთან შედარებით გაუზრდია. როგორც ვიცით, დრევილიანებთან ურთიერთობა საბედისწერო შეიქმნა იგორისათვის. დრევილიანებთან კიევის დიდი მთავრის დამოკიდებულების საკითხი არსებითად საშინაო პოლიტიკის საკითხია, მაგრამ იმდენად, რამდენადაც ასეთი მოვლენები კიევის დიდ მთავარს ზღუდავდა, მეზობელ სახელმწიფოებთან ურთიერთობის დროს, ჩვენ საჭიროდ მივიჩნიეთ ამ ფაქტის აქაც აღნუსხვა.

თუ ჩვენ რუსი მემატიანის ცნობებს დავეყრდნობით, 941 წლამდე ბიზანტიასა და რუსეთს შორის მშვიდობა სუფევდა. 941 წლის ქვეშ მოთხრობილ ამბებში, ძირითადად იგორის მეთაურობით, ბიზანტიაზე ლაშქრობაა აღწერილი. სრულიად გაურკვეველია, რამ გამოიწვია ბი-

ზანტიაზე ლაშქრობა იმის შემდეგ, რაც 912 წლის საზაგო ხელშეკრულება ასეთი ფიცის სიმტკიცით იყო გაფორმებული.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ბიზანტიის სახელმწიფომ ხელშეკრულება დაარღვია, თორემ გაუგებარი რჩება ის სიმკაცრე, რომელსაც იგორის განკარგულებით იჩენდა რუსეთის ლაშქარი საბერძნეთის ზღვისპირა პროვინციების ბერძნული მოსახლეობის მიმართ. ქრისტიანული სამლოცველოები და მონასტრები ცეცხლით გადაუწვიათ. დატყვევებული მოსახლეობა შეუბრალებლად უწყალებიათ. მემატთანე საგანგებოდ ჩამოთვლის წაშლის ხერხებს. ასეთი დამოკიდებულება მოსახლეობის მიმართ, რაღაც გამომწვევი მიზეზებით უნდა აიხსნას, თორემ სრულიად გაუგებარია მემატთანის ცნობა. რატომ მაინცდამაინც 941 წელს მოაგონდა იგორს ბერძენი მოსახლეობის ძარცვა და ჟლეტა? ამიტომ საეარაუდებელია ბიზანტიელების მიერ 941 წლის ახლო ხანებში ფიცის გატეხა და 912 წლის ხელშეკრულების ძირითადი მუხლების დარღვევა. მაგრამ რუსეთის ჯარების ბიზანტიის სამფლობელოებში შეჭრას გულზე ხელებდაკრეფილი არ შესცქეროდა ბიზანტიის მთავრობა. ბიზანტიასთან სასტიკ ბრძოლებში რუსები დამარცხებულან და, როცა ნაევებით თავის შველა მოუწადინებიათ, ბიზანტიის საზღვაო ფლოტი თავს დასხმია და ე. წ. „ბერძნული ცეცხლით“ რუსეთის ფლოტი ისე განადგურებულა, რომ თვით იგორის თანხლებით მოლაშქრე რუსების მცირე ნაწილებს ძლივს მოუხერხებიათ სამშობლოში ცოცხლად დაბრუნება. კიევში დაბრუნებული იგორი ახალი ლაშქრობისათვის სამზადისს შესდგომია. სკანდინავიის ნახევარკუნძულზე ხალხი გაუგზავნია ვარიანებთან და ისინი ბიზანტიაზე სალაშქროდ მიუწვევია.

ლაშქრობისათვის მზადებას თითქმის სამი წელი დასჭირებია, ვარიანებმა და რუსებმა გარდა, იგორს, პაჰანიკებიც დამხმარედ უშოვია და, რადგანაც ეს უკანასკნელნი ბიზანტიის წინააღმდეგ ომში სანდო მოკავშირეები არ ყოფილან, იგორს პაჰანიკების ბელადისაგან მძევლები აუყვანია. კონსტანტინოპოლის კეისარს კორსუნელებმა შეატყობინეს რუსეთის გამოლაშქრების ამბავი, იგივე ცნობა ბულგარელებმაც გაუგზავნეს ბიზანტიელებს.

ბიზანტიის მთავრობას მოლაპარაკებით საქმის გათავება უფრო მიზანშეწონილად მიუჩნევია. კეისარმა მაშინვე ელჩები შემოაგება რუსეთის დიდ მთავარს — იგორს, წინადადებით: „ნუ მოდიხარ სალაშქროდ, აილე ხარკი იმ რაოდენობით, როგორც ოლეგი იღებდა და ამას კიდევ დაეუმატებთ“.

იგორს ღუწაზე თათბირი გაუმართავს თავის დრუჟინასთან და ბიზანტიის კეისარის წინადადება მიუღიათ იმ მოტივით, რომ ბრძოლა და ომის მოგება არავის გარანტირებული არ აქვს, აქ კი აუარებელი

სიმდიდრე უომრად ხელთ გვივარდებოდა. იგორის დრუჟინის წევრებს განსაკუთრებით აფიქრებდათ ბერძნების საზღვაო ფლოტთან ბრძოლა. იგორი დრუჟინის რჩევას დათანხმებია, ხარკი აუღია და წამოსულა კიევში, ხოლო პაქანიკებისათვის ნება მიუცია ბულგარეთი დაერბია. 945 წელს ბიზანტიის სახელმწიფოს რუსეთთან საზავო ხელშეკრულების გაფორმება გადაუწყვეტია და სამამისოდ ორივე მხრიდან ელჩები შეყრილან და საზავო პირობები მუხლობრივად ჩამოუყალიბებიათ. 945 წლის საზავო ხელშეკრულების ტექსტი, ისევე, როგორც 912 წლის, რუს მემბტიანეს თავის თხზულებაში შეუტანია და დღეს იგი მეცნიერებისათვის ხელმისაწვდომია. ბერძნული ტექსტი არ გადარჩენილა, ყოველ შემთხვევაში დღემდე აღმოჩენილი არ არის. 945 წლის ხელშეკრულება, ისევე როგორც წინანდელი, ბიზანტია — რუსეთის სავაჭრო ურთიერთობას, მოქალაქეთა ურთიერთობას, სანაოსნო ურთიერთობას და ბიზანტია-რუსეთის ურთიერთ სამხედრო დახმარებას აწესრიგებდა. მემბტიანე აღნიშნავს, რომ ბიზანტიის ელჩები საგანგებოდ დააჯილდოვა იგორმა ბეწვეულით, მონებითა და სანთლით (ცვილით). ეს უკანასკნელი რუსეთის ერთი მნიშვნელოვანი საექსპორტო საქონელთაგანი იყო ქრისტიანულ ბიზანტიაში. ისტორიკოსების აზრით, 945 წლის ხელშეკრულება ისე სასარგებლო არ ჩანს, როგორც 912 წლისა. მხედველობაში აქვთ ხელშეკრულების ის მუხლები, რომელიც ეპყრობას აწესრიგებს. ეპყრობის პირობები რუსებისათვის ნაკლებ შეღავათიანი ჩანს 912 წლის ხელშეკრულების ასეთსავე მუხლებთან შედარებით.

ბიზანტიასთან მეგობრული ურთიერთობა იგორის დაღუპვის შემდეგაც გრძელდება (945 წ.). იგორის მეუღლე დედოფალი ოლგა 957 წელს კონსტანტინოპოლში გამგზავრებულა დიდი ამალით და ბიზანტიის კეისარს დიდის პატივით მიუღია იგი. როგორც აღნიშნული იყო, ოლგას ბიზანტიაში მიღების ცერემონიალიც კი აღწერილი აქვს ბიზანტიის იმპერატორს, კონსტანტინე ძოწითშობილს. საფიქრებელია, რომ ოლგას კონსტანტინოპოლში ყოფნის ქამს, იგორის დროს დადებული ხელშეკრულება განახლდა¹. ჩვენ, სამწუხაროდ, ოლგას მოგზაურობის მიზანდასახულობის შესახებ ცნობები არ შემოგვენახა, მაგრამ ერთგან რუსულ წყაროში გაცვრით აღნიშნულია, რომ ბიზანტიის იმპერატორს, კონსტანტინე ძოწითშობილს, ოლგამ დაბმარე ლაშქრის გამოგზავნა აღუთქვაო. რუსეთის სახელმწიფოს სახელით ბიზანტიაში ოლგას გამოსვლა იმ გარემოებით აიხსნება, რომ იგორის დრეველიანების ქვეყანაში მოულოდნელად დაღუპვის მოქმენტში, ტახტის მემკვიდრე სვიატოსლავი მცირეწლოვანი ყოფილა და მის სრულწლოვანობამდე სახელმწიფო საქმეებს ოლგა განაგებდა.

¹ ამის შესახებ იხ. В. Мавродин, Древняя Русь, 1946, გვ. 190—191.

როდესაც სვიატოსლავი სახელმწიფოს ჩაუდგა სათავეში, ბიზანტიისა და რუსეთის ურთიერთობა გართულდა. სვიატოსლავის დროს, ბიზანტია-რუსეთის ურთიერთობას ორი ეტაპი აქვს. თავდაპირველად სვიატოსლავი მოკავშირედ და მეგობრად გამოდის ბიზანტიის მხარეზე და ღუნიასპირელ ბულგარეთს უპირისპირდება.

ბულგარეთმა მეათე საუკუნეში ბიზანტიის სახელმწიფოს მძიმე პირობები შეუქმნა. ჯერ კიდევ არაბების საფრთხე ბიზანტიელებს თავიდან აცილებული არ ჰქონდათ რომ, მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში, ბულგარელებმა ბიზანტიაზე შეტევები განაახლეს და თანაც ისეთი ძალით, რომ მოკავშირის გარეშე კონსტანტინოპოლის ხსნა საეჭვო შეიქმნა. ბიზანტიის მეფემ ნიკიფორე ფოკამ, სვიატოსლავს, კორსუნის მხარის მმართველი, კალოკირი გაუგზავნა მოციქულად. ბიზანტიელი ისტორიკოსი, ლეონ დიაკონი, გვაუწყებს, რომ ნიკიფორე ფოკამ სვიატოსლავსთან 1500 გირვანქა ოქრო გაატანა თავის მოციქულს და ბულგარეთზე დაუყოვნებლივ გალაშქრება თხოვა. ბიზანტიის დიპლომატიას ამ გზით ბულგართა ძალების რუსების საწინააღმდეგოდ გადაჯგუფება სურდა მოეხერხებია. ნიკიფორე ფოკამ არ იცოდა, რომ ამ აქტით იგი „ვიას გაეყრებოდა და უის შეეყრებოდა“. ბიზანტიის იმპერატორის მოციქულის, კალოკირის შესახებ ცნობები მოიპოვება, რომ იგი ბიზანტიის იმპერატორისათვის მთლად სანდო თურმე არ ყოფილა. კალოკირს ნიკიფორე იმპერატორისაგან განდგომა და დამოუკიდებლობის მოპოვება ჰქონია განზრახული. ამ მიზნით იგი, სვიატოსლავთან მოლაპარაკების დროს, მარტო დროებით მოკავშირეობას კი არ თხოვდა თურმე კიევის დიდ მთავარს, იმპერატორის ინსტრუქციით რომ იყო გათვალისწინებული, არაჲდ რჩევაც მისცა თურმე, ბულგარეთი სულ რუსეთის სახელმწიფოს შეუერთო. რა თქმა უნდა, ბიზანტიის პოლიტიკოსები სვიატოსლავის სახელმწიფოს საზღვრების გაფართოებაზე არ ზრუნავდნენ და, არც სურდათ სინამდვილეში ასეთი გამარჯვებები მოეპოვებინა რუსეთს. ბიზანტიაში ბულგარეთის დასუსტება იყო ძირითადი მიზანი და არა ახალი ძლიერი მეზობლის გაჩენა.

საბერძნეთის წინადადება მიღებულ იქნა რუსეთში. 968 წელს რუსეთის ლაშქარი (ლეონ დიაკონის ცნობით—60 ათასი კაცი) თვით სვიატოსლავის სარდლობით ბალკანეთისაკენ დაიძრა და თავს დაესხა ბულგარეთს, დოროსტოლის (სილისტრია) მახლობლად ბულგარელები სასტიკად დამარცხდნენ. უცხო წყაროებიდან ჩანს, რომ სვიატოსლავს ამ ომში მოკავშირეებად ჰუნგარელები და პაჭანიკებიც ჰყოლია. აღმოსავლეთ ბულგარეთი მთლიანად დაიპყრო სვიატოსლავმა და ქ. პერეიასლავცაში ჩაჯდა ღუნიას სამხრეთით. ბიზანტიელები ახლა „ვიას გაეყარნენ და უის შეეყარნენ“. ისე ჩანდა, რომ ბულგარეთს მთლად იპ-

ყრობდა სვიატოსლავი. მართლაც, სვიატოსლავი წასვლას აღარ ფიქრობდა და დაპყრობილ ციხე-ქალაქებში თავის გარნიზონს აყენებდა.

იმპერატორი, ნიკიფორე-ფოკა, კონსტანტინოპოლის დაცვის თადარიგს შეუდგა; ახლა ბულგართა კვლავ ფეხზე წამოდგომა სასურველი შეიქნა ბიზანტიისათვის, მაგრამ რუსეთის ძალების შემუსვრის იმედი აღარ იყო. სწორედ იმ დროს, როცა სვიატოსლავი ბულგარეთში „ღიასახლისობდა“, კიევს პაქანიკების დიდძალი ჯარები შემოესია, ისე რომ ქალაქს ალყა შემოარტყეს და დანებებას მოითხოვდნენ. რუსული მატრიანე დაწვრილებით აღწერს კიევის მძიმე მდგომარეობას. კიეველებს სვიატოსლავისათვის კაცი გაუგზავნიათ და საყვედური შეუთვლიათ: „შენ, მთავარო! სხვის ქვეყნებს ეძიებ და საკუთარი კი მიგიტოვებია, იმაზე არ ზრუნავ, რომ ჩვენ, დედა შენი და შენი შვილები კინალამ ტყვედ წაგვყვანეს პაქანიკებმა... ნუთუ არ გეცოდება შენი სამშობლო, მოხუცი დედა და შენი შვილები?“ კიევიდან გაგზავნილი მოციქული გაბედულად და გონებაშემაჯავრებელი ხერხით გაუსხლტა ხელიდან პაქანიკების ალყას; მას პაქანიკური ენა სცოდნია და პაქანიკების ალყა ისე გაიარა, ვითომ დაკარგულ ცხენს ეძებდა და როცა დნებარის ნაპირამდე მიაღწია წყალში გადაეშვა და მეორე ნაპირას გავიდა. პაქანიკებმა გვიან შენიშნეს კიეველი შიკრიკის სამშვიდობოს გასვლა. ის სვიატოსლავთან გამოცხადდა ბულგარეთში. სვიატოსლავი მაშინვე გამოემართა კიევის გასათავისუფლებლად, განდევნა მტერი და ზავი შეკრა მათთან. პაქანიკების კიევზე შესევას ისტორიკოსები სამართლიანად თვლიან ბიზანტიელების მიერ მოწყობილ საქმედ. ასეთ ხერხს ბიზანტიელები, საერთოდ, ყოველთვის მიმართავდნენ ხოლმე, მაგრამ პირდაპირი ცნობა არ არის დაცული იმის შესახებ, რომ ამ შემთხვევაშიაც ბიზანტიელებმა სვიატოსლავის თავიდან მოსაცილებლად პაქანიკები გამოიყენეს. ჯერჯერობით მხოლოდ მოსაზრებაა ანალოგიებით შემავრებული. არც რუსი მემკთიანე წერს, რომ ბიზანტიელების მოწყობილი იყო ეს თავდასხმა.

სვიატოსლავი, იმის შემდეგ რაც კიევში დაბრუნდა, მოსალოდნელი იყო, სამშობლოში დარჩებოდა, მაგრამ მემკთიანის გადმოცემით თავისი დედისა და ბოიარებისათვის განუცხადებია, რომ მას „არ სურს კიევში დარჩენა, არამედ პერეიასლავცაში სურს ცხოვრება, ღუნიიაზეო. ის არის ჩემი ქვეყნის შუა ადგილი (ცენტრი), იქ იყრის თავს ყოველი სიკეთე: საბერძნეთიდან ოქრო, აბრეშუმ-ქსოვილები, ღვინო და ხილეულობა, ჩეხეთიდან და ჰუნგრეთიდან ვერცხლი და ცხენები, რუსეთიდან ბეწვეული, ცვილი, თაფლი და მონები“-ო. როგორც ჩანს, სვიატოსლავს საგანგებოდ მოწვეულ თათბირზე გაურჩევია მომავალი ლაშქრობის საკითხი და ბულგარეთის სამუდამოდ შემოერთებას ფიქრობდა. მას დაუსაბუთებია ამ გეგმის სისრულეში მოყვანის მიზანშე-

წონილობა. მათიანე გარკვევით არ გვეუბნება, მაგრამ საფიქრებელი ხდება, რომ კიევიდან ცენტრი ბალკანეთზე გადაჰქონდა სვიატოსლავს. ზოგიერთი ისტორიკოსი უარყოფს ამას, მაგრამ საამისოდ წარმოდგენილი არგუმენტაცია დამაჯერებელი არ ჩანს. ეს თათბირი კი 969 წელს გამართულა. მათიანის ცნობიდან ჩანს, რომ სვიატოსლავის წინადადებას არავინ ეწინააღმდეგება, დედაც კი (ოლგა) პრინციპულად უარს არ ამბობდა, მხოლოდ წვილს თხოვდა, მის გარდაცვალებამდე კიევში დარჩენილიყო. შესაძლებელია, ქრისტიან ოლგასთან ბიზანტიელებმა საერთო ენის გამონახვა მოახერხეს და აგრესიულად განწყობილ სვიატოსლავს ბულგარეთისაკენ გალაშქრება დედამ გადაადებინა. ოლგა მალე გარდაიცვალა და 971 წელს სვიატოსლავი დაუყოვნებლივ ბულგარეთისაკენ დაძრულა. ამჯერად სვიატოსლავი ბიზანტიელებს არ მიუწვევია. ბულგარეთში მდგომარეობა შეცვლილა დახვდა სვიატოსლავს. ბიზანტიის იმპერატორი ნიკიფორე-ფოკა გარდაცვლილიყო და ახალი იმპერატორი, იოანე ციმისხი, ბულგარეთის მეფეს შერიგებოდა და მოკავშირედ გაეჩინა. ბულგარეთში, ამის წინათ სვიატოსლავის მიერ დაპყრობილი ციხე-ქალაქები, სვიატოსლავს ბრძოლად აღარ სცნობდნენ. სვიატოსლავი სიმკაცრით და დაუნდობელი ბრძოლებით ფიქრობდა ქვეყნის დამორჩილებას. ბულგარეთში სვიატოსლავს კელავ გამარჯვებები ხვდა წილად; მაგრამ მალე ბიზანტიის ახალმა იმპერატორმა, იოანე ციმისხიმ, სათანადო ძალების თავის მოყრის შემდეგ, უკან დასახევი გზები ჩაუკეტა სვიატოსლავს და ცხარე ბრძოლები გაუმართა. არაჩვეულებრივი გამბედაობით იბრძოდნენ სხვის ქვეყანაში მომწყვდეული რუსები. ახლა ბულგარელებიც ბიზანტიელების მხარეზე გადავიდნენ. დოროსტოლის ციხე-ქალაქში ჩაკეტილი სვიატოსლავი სამი თვის განმავლობაში, თავგანწირვით იბრძოდა, მეომრებს ამხნევებდა და ვაჟაკურად სიკვდილს ურჩევდა. და ბოლოს, თვით ბიზანტიელებიც მოქანცულნი ზავზე თანხმდებიან. მოლაპარაკების შედეგად სვიატოსლავი და იოანე ციმისხი შეთანხმდნენ. სვიატოსლავს და მის ამაღლას სამშობლოში დასაბრუნებლად გზას უზსნიდნენ, აგრეთვე საჭირო სურსათიც ბიზანტიელებმა აღუთქვეს. რუსეთსა და ბიზანტიას შორის წინათ არსებულ სავაჭრო ურთიერთობის შეთანხმებას ძალაში სტოვებდნენ. სვიატოსლავი პირობას იძლეოდა მომავალში თავს არ დასხმოდა ბიზანტიას და არც პაქანიკებისათვის მიეცა გზა ბიზანტიისაკენ. აღმოსავლეთ ბულგარეთი ბიზანტიას შეუერთდა. რუსეთის საშუალებით ბერძნებმა სლავთა წაშიშროება აიცილნეს, ბულგარელები და რუსები დროებით მაინც დაასუსტეს. რუსი მემათიანე თავის თხოულებათა ათავსებს იმ ხელნაწერის ტექსტს, რომელიც ფიცის ქვეშ და ბეჭდის დასმით მიუცია სვიატოსლავს ბიზანტიის იმპერატორისათვის 971 წლის ივლისში. ამ ხელნაწერის თარგმანს აქვე მოვიტანთ: „მე რუსი მთავარი სვიატოსლავი, როგორც

დავიფიცე, ისევე ამ ჩემს ფიცს ამ ხელშეკრულებით ვამტკიცებ, ჩემი ქვეშევრდომი რუსებით, ბოიარებით და სხვებით. მე მინდა მშვიდობა და სრული სიყვარული მქონდეს საბერძნეთის მეფესთან და (მის მემკვიდრეებთან) ვასილთან და კონსტანტინესთან, და ღვთით შთაგონებულ მეფეებთან და მთელ თქვენ ხალხთან, ამ სამყაროს არსებობის დასასრულამდე. არასოდეს განვიზრახო (მტრობა) თქვენს ქვეყანაზე, არ შეეყარო ლაშქარი მის საწინააღმდეგოთ და არ გამოვატარო სხვა ხალხი (თქვენს ქვეყანაზე თავდასასხმელად) და არც იმ ადგილებზე, რომელიც საბერძნეთის ხელქვეით არის, არც კორსუნის ქვეყანაზე და იქ არსებულ ქალაქებზე და არც ბულგარეთზე. და თუ სხვა ვინმე განიზრახავს თქვენი ქვეყნის საწინააღმდეგოს მე მისი მტერი გავხდები და შეეებრძოლები მათ. და როგორც წინათ ფიცი მიმიცემია საბერძნეთის მეფეებისათვის, ხოლო ჩემთან ეროდ ბოიარებს და ყველა რუსს, ახლაც ვფიცავ დავიცვათ წინანდელი ხელშეკრულება. და თუ არ დავიცავით რაიმე წინათ დაპირებული, მაშინ მე და ისინი, ვინც ჩემს ხელქვეით იმყოფებიან, დაწვევლილ ვიქნეთ ღვთისაგან, რომელსაც ვეთაყვანებით — პერუნისაგან და ვოლოსისაგან, საქონლის ღმრთისაგან, და ყვითელი შევიქნეთ ისე, როგორც ოქროა და დავიჩენოთ ჩვენ საკუთარი იარაღისაგან. არ დაეკვდეთ იმის კემშარიტებაში, რაც ჩვენ ამჟამად აღვითქვით და ამ ქარტიაში დაწვეურეთ და ბეჭდებითა ჩვენითა მტკიცე ვყავით“¹.

როგორც ვხედავთ, ეს დოკუმენტი, თავისი ფორმით და შინაარსით. ცალმხრივი ხელწერილია, მიღებული რუსეთის დიდი მთავრისაგან, რომელსაც უკან დასახვევი გზა მოჭრილი ჰქონდა ბიზანტიის იმპერატორის მიერ და შიშვლით იყო შეწუხებული. ეს დოკუმენტი იძულებით ჩამორთმეულია და არა ისეთი ორმხრივი და თანასწორი ხელშეკრულებაა, რომელიც ოლეგმა და იგორმა დადეს ბიზანტიასთან, მეათე საუკუნის პირველ ნახევარში. არ არის საფიქრებელი, რომ სვიატოსლავი შომაველშია ამ საზავო პირობებით იხელმძღვანელებდა და ბულგარეთს ბიზანტიას დაუთმოდა. ეტყობა, არც ბიზანტიელებს სჯეროდათ სვიატოსლავის სიტყვებისა. ამიტომ იყო, რომ პაჭანიკებთან ელჩები აფრინეს, ვითომ სვიატოსლავისათვის ზრუნავდნენ და პაჭანიკების ბელადებს სამშობლოში მიმავალ რუსების უვნებლად გატარებას თხოვდნენ. ბერძნების ასეთი „მზრუნველობის“ შედეგი ის იყო, რომ პაჭანიკები დნეპრის ჭორომებთან კიევეში მიმავალ სვიატოსლავს და მის ამაღას ჩაუსაფრდნენ და სვიატოსლავითურთ ამოჟლიტეს. სვიატოსლავის თავის ქალისაგან, პაჭანიკების ბელადმა, კურიამ, სასმისი გაიკეთათ — გვაუწყებს რუსი მემკთიანე.

რუსი მემკთიანე ასე გადმოგვცემს სვიატოსლავის დაღუპვას: „რო-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 52.

ცა სვიატოსლავმა ზავი დადო ბერძნებთან, გაემგზავრა იგი ნავებილ (დნებრის) ჭორომებისაკენ. და უთხრა მისი მამის (ე. ი. იგორის) სარდალმა სვენდლმა მას: „მთავარო შემოუარე ჭორომებს ცხენებით, რადგანაც ჭორომებთან პაჭანიკები დარაჯობენო“. ყური არ ათხოვა (სვიატოსლავმა) და ნავებით განაგრძო გზა. ხოლო პერეიასლაველებმა პაჭანიკებს კაცი გაუგზავნეს სათქმელად: „თქვენსკენ მცირე დრუჟინით მოდის რუსეთში მიმავალი სვიატოსლავი აუარებელი სიმდიდრით და უთვალავი ტყვეებით, რომელიც ბერძნებს წაართვაო“. გაიგონეს რა ეს პაჭანიკებმა, შეჰკრეს გზები ჭორომებთან. მოაღწია სვიატოსლავმა ჭორომებთან და არ შეიძლებოდა აქ გავლა. დაიზამთრა (სვიატოსლავმა) ბელობერეჟიეში და შემოეღიათ სურსათი და შიმშილობა დაიწყო რუსებს შორის ისეთი, რომ ცხენის თავში ნახევარ გრივნას აძლევდნენ. აქ გაატარა ზამთარი სვიატოსლავმა.

972 წელს, როცა გაზაფხულდა, გაემართა სვიატოსლავი ჭორომებისაკენ. თავს დაესხა მას კურია, პაჭანიკების მთავარი, და მოჰკლა სვიატოსლავი. მისი თავისაგან თასი გააკეთეს, ლითონით მოჭედეს და სვამდნენ მისგან. სვენდლი კი მცვიდა კიევეში იაროპოლკთან. ხოლო სვიატოსლავი 28 წლის განმავლობაში მთავრობდა¹.

როგორც აღვნიშნეთ, ბიზანტიის ხელისუფალნი რუსეთის ძალების შესაბოჰად პაჭანიკების ტომებს იყენებდნენ, ხოლო თვით რუსებს ბალკანეთის სლავების წინააღმდეგ ამოქმედებდნენ. უკანასკნელად რუსეთისა და სლავების „მოსაშინაურებლად“ ამ ხალხებში ქრისტიანობის გავრცელებას მიმართეს ბიზანტიის პოლიტიკოსებმა. სხვა ღონისძიებებთან ერთად ამ ხერხსაც მნიშვნელობა ჰქონდა. სარწმუნოება ხალხების დაახლოებას იმ დროს ხელს უწყობდა.

ასე დაასრულა სიცოცხლე რუსეთის სახელმწიფოს თავდადებულმა წინამძღოლმა.

საინტერესო ცნობები აქვს ჩაწერილი ბიზანტიელ ისტორიკოსს, ლეონ დიაკონს, სვიატოსლავის ლაშქრობის შესახებ. ბულგარეთში მძიმე პირობებში ჩავარდნილი, რუსეთიდან მოწყვეტილი სვიატოსლავი, ლეონ დიაკონის გადმოცემით, შემდეგი სიტყვებით მიმართავს თავის რაზმელებს: „დაიღუპება რუსული იარაღის განუყრელი თანამგზავრი — დიდება და სახელი, იმ იარაღის, რომელიც ადვილად იმარჯვებდა მეზობელ ხალხებზე და სისხლის დაუღვრელად იპყრობდა მთელ ქვეყნებს, აი ეს იარაღი შერცხვება, თუ ჩვენ ახლა ლაშრულად დავუთმობთ ბერძნებს. მაშ ასე, ჩვენი წინაპრების ვაჟკაცობის მოგონებით და იმ იდეით, რომ დღემდე რუსული ძალა დაუმარცხებელი იყო; ვიბრძოლოთ ჩვენი სიცოცხლისათვის. ჩვენ არა გვაქვს ჩვეულება სამშობლოში გაქცევით ვუშველოთ თავს. ან გამარჯვებულებმა ვიცოცხოლოთ.

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 52.

თუ არა და სახელოვანი ბრძოლებით მოვკვდეთ. ასე ურჩია სვიატოსლავმა თავისიანებს. ამბობენ, რომ ტავროსკვითები (ბიზანტიელები რუსებს ასე უწოდებდნენ) არასოდეს ცოცხლები არ ნებდებიათ მტრებს, ისინი ხმლებს ჩაიცემენ მუცელში და თავს იკლავენ ტყვეობის ნაცვლად. როგორც კი თავისი მმართველის სიტყვები მოისმინეს მთელის თავისი ვაჟთაგანით წამოვიდნენ ბერძენთა ლაშქრის წინააღმდეგ¹.

უღრესად საინტერესო არის იმავე ბერძენი ისტორიკოსის, ლეონ დიაკონის მიერ აღწერილი სვიატოსლავის გარეგნობა. იგი წერს: „ზავის დადების შემდეგ, სვიატოსლავმა იმპერატორთან პირადად შეხვედრა და მოლაპარაკება ითხოვა. იმპერატორი დათანხმდა (საბერძენთის იმპერატორი იოანე ციმისხი) და მოოქრულ შეიარაღებაში მორთული ცხენით მივიდა მდინარე ისტრის (დუნაის) ნაპირას, მას ბრწყინვალედ შეიარაღებული ცხენოსანთა დიდი რაზმი ახლდა. ამ დროს კი სვიატოსლავი, ერთი სკვითური ნავით, მდინარეს გადმოდიოდა. იქდა იგი ნავში და სხვებთან, მის მსლებლებთან ერთად, ნიჩაბს უსვებდა. შესახედავად ის ასეთი იყო: საშუალო სიმაღლის, არც ძალიან მაღალი და არც დაბალი, სქელი და ხშირი წარბებით, ცისფერი თვალებით, ბრტყელი ცხვირით, წვერგაპარსული, ხოლო ზემო ტუჩზე ხშირი და გრძლად ჩამოშვებული უღვაშით. თავი მას სრულიად გაპარსული ჰქონდა, მხოლოდ ერთ მხარეზე ჩამოზრდილი ჰქონდა გრძელი იმის კულული, რაც მისი დიდი გვარიშვილობის მაჩვენებელი იყო. კისერი სქელი, მხარბეკი განიერი და საერთოდ მთელი სხეულის აღნაგობა ლამაზად ჩამოსხმული ჰქონდა. იგი მრისხანე, მოღუშული და ველური ჩანდა. ერთ ყურზე მას ოქროს საყურე ჰქონდა ორი მარგალიტით გაწყობილი, ისე რომ მარგალიტებს შუა ლალის თვალი ჰქონდა ჩამჯდარი. ტანსაცმელი მას სრულიად თეთრი ეცვა, სხეებისაგან, გარდა სისუფთავისა, არაფრით განსხვავებული. ასე, ამ სახით, ცოტახანს ელაპარაკა იმპერატორს, ნავში მჯდომარე, და გაბრუნდა უკან იმავე წესით“.

სვიატოსლავის გარდაცვალების შემდეგ რუსეთის სახელმწიფოში შინა ომები დაიწყო. ერთიმეორეს ებრძოდნენ სვიატოსლავის შვილები. აქვე უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ შინაბრძოლების ინიციატივა სვიატოსლავის შვილებისაგან არ უნდა გამოდინარეობდეს. სვიატოსლავის შვილები ახალგაზრდები იყვნენ 13—14—15 წლისანი. როგორც ჩანს, ამ შინა ბრძოლების სულისჩამდგმელები და ფაქტიური ხელმ-

¹ რუსეთის მთავრების ბიზანტიასთან ურთიერთობის შესახებ მასალები იხ. უსპენსკის ნაშრომში „Русь и Византия X века, 1888. ბოლო ლეონ დიაკონის თხზულებიდან ზემოთ მოტანილი ორი ამონაწერი ამოკრიფეთ პოპოვის თარგმანიდან, იხ. История Льва Днякона и другие сочинения византийских писателей. Перевод Попова С. П. Б. 1820, გვ. 98—99.

ძღვანელები ამა თუ იმ ბატონიშვილთან მყოფი მოწინავე რუსთა წრე-ები იყვნენ, ისე რომ ბრძოლებმა მწვავე ხასიათი მიიღო და ძმები ერთიმეორეს ამოაეღებინეს. 979 წლისათვის გამარჯვება უმცროს ვა-იშვილს — ვლადიმერ სვიატოსლავის ძეს დარჩა. ამ ბრძოლებში კი უცხო ძალები იყო ჩარეული, როგორც ამა თუ იმ გეომარო მხარის მო-კავშირე თუ დაქირავებული. ვლადიმერს სკანდინავიის ნახევარკუნძუ-ლიდან მოუყვანია მასშველი ვარანგები და ბრძოლა ისე მოიგო, რომ თვით შეიქმნა მამამისივით ძველი რუსეთის სახელმწიფოს ერთმმარ-თველი. შინაბრძოლების შედეგად მორჩილებიდან გამოსული სამ-ფლობელოები კვლავ დაიქვემდებარა ვლადიმერის მეთაურობით რუ-სეთის გაბატონებულმა კლასმა. რუსი მემკთიანე ჩამოთვლის ვლადი-მერის მიერ ორგანიზებულ მთელ რიგ ლაშქრობებს ხორვატებზე, პო-ლონელებზე, რადიმიჩებსა და ვიატიჩებზე, კამელ ბულგარელებსა და ბიზანტიის სამფლობელოებზე. მაგრამ განსაკუთრებით დიდი ყურად-ღება მიუქცევიათ ამ დროს პაპანიკების საშიშროების თავიდან აცდენა-ზე.

წყაროებიდან კარგად ჩანს, თუ როგორი მუშაობა უნდა ჩატარე-ბულიყო სახელმწიფოში, რომ ისეთივე ვაე ადგილები. როგორც რუსეთის სახელმწიფოს ჰქონდა სამხრეთით და აღმოსავლეთით, გამაგ-რებულიყო. ვლადიმერის დროს გაშენებულა სამხრეთ-აღმოსავლეთით ციხე-სიმაგრეები, ზოგან ზღუდეები, ზოგან ღრმა თხრილები და ამ მა-ნამდე უკაცრიელ ადგილებზე მოსახლეობა შეუქმნია. მას გადმოუსახ-ლებია ნოვგოროდელები, კრივიჩები, ჩუდები და ვიატიჩები. ასეთი ღონისძიებების ჩატარება უდავოდ ერთპიროვნული საქმე არ არის, პა-პანიკების თარეშები ფართო მოსახლეობის ინტერესებს უპირისპირ-დებოდა და დიდ მთავარს თავდაცვის ორგანიზებაში ალბათ მასიურად უქერდნენ ქვეშევრდომები მხარს.

ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის მოღვაწეობის დროს რუსეთ-ბიზან-ტიის ურთიერთობის საკითხი ისევ აქტუალურია. ბიზანტიაში ამ დროს იმპერატორად ბასილ II (ვასილი) იყო, რომელსაც ბულგარე-ლების მეღეტელსაც უწოდებენ წყაროები. ბასილ II დროს აჯანყდა სარდალი ბარდა-ფოკა. ამ უკანასკნელს იმპერიის მნიშვნელოვანი ნა-წილი მიემხრო. ამ უბედურებას ისიც დაემატა, რომ ჩრდილოეთიდან ბულგარელებმა კონსტანტინოპოლს შემოუტყეს. ამ კრიტიკულ მო-მენტში ბასილ მეორეს რუსეთის დიდი მთავრისათვის, ვლადიმერ სვი-ატოსლავის ძისათვის, მიუმართავს დახმარების აღმოსაჩენად. ბიზან-ტიის იმპერატორი ამ შემთხვევაში ფრთხილად მოქცეულა. ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე ბულგარელების წინააღმდეგ საბრძოლველად კი არ მიუპატიჟებია, იმპერატორ ნიკიფორე-ფოკას მსგავსად, არამედ დამ-ხმარე კორპუსის ბიზანტიაში გამოგზავნა უთხოვია. ჩვენ არ ვიცით, რა

თანხა გაიღო ბასილ II-ემ ამისათვის, მაგრამ სომეხი ისტორიკოსის — სტეფანე ტარონელის ცნობით, ამ თხოვნის შედეგად 6000 კაცისაგან შემდგარი კორპუსი მისვლია ბასილ იმპერატორის კონსტანტინოპოლში. სტეფანე ტარონელი, რომელსაც ასოლიკიც ეწოდება, ერთგან, აღწერს რა ბერძნების ბანაკში ქართველებსა და რუსებს შორის წამოჭრილ კონფლიქტს წერს: „მაშინ რუსები, რომელნიც იქ იყვნენ, საბრძოლველად მოემზადნენ. ისინი 6000 კაცამდე იყვნენ ქვეითი მეომრები, — შუბებითა და ფარებით შეიარაღებულნი, რომელნიც მეფე ბასილმა გამოითხოვა რუსების მეფისაგან, იმ დროს, როცა მან (ბასილ II-ემ) თავისი და მიათხოვა რუსების მეფეს. ამავე დროს რუსებმა ქრისტე იწამეს...“¹ როგორც სხვა მასალებიდან ჩანს, რუსების კორპუსი ათეული წლების განმავლობაში და შემდეგშიაც ბიზანტიის იმპერატორს ემსახურებოდა². ბიზანტიის კეისარი რუსების რაზმმა კრზისიდან იხსნა, ბარდა-ფოკა სასტიკად დამარცხდა და ბრძოლაში დაიღუპა. ბულგარელებიც საზღვრებიდან განიღვენა.

ჩვენთვის სავსებით ნათელი არ არის. რა სარგებელი ჰქონდა რუსეთის სახელმწიფოს ბიზანტიის სახელმწიფოს შინასაქმეებში ჩარევის შედეგად. ზოგიერთი ისტორიკოსი ყურადღებას აქცევს წყაროებში დაცულ ცნობას იმის შესახებ, რომ თითქოს დახმარების საბადლოდ ვლადიმერი ბიზანტიის იმპერატორს დას თხოვდა ცოლად. მართალია, იმ დროს ბიზანტიის სამეფო კართან ასეთ დანათესალებას მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამას გარდა სხვა უფრო მნიშვნელოვანი შეპირება უნდა ყოფილიყო ბიზანტიიდან. საყურადღებოა, რომ, როცა ბიზანტიის კეისარმა რუსების დახმარებით გაიმარჯვა, ამის შემდეგ ვლადიმერმა ყირიმის ნახევარკუნძულზე ბერძნების კოლონიის — კორსუნის ანუ ხერსონესის ასაღებად ილაშქრა და რამდენიმე თვის გარემოცვის შემდეგ აიღო კიდეც. თავისთავად ცხადია, ბიზანტიის იმპერატორმა ალბათ არ შეასრულა ყველა დაპირება. ამ დაპირებებს შორის უნდა იყოს იმპერატორის დის—ანას კიევში გამოთხოვების საკითხი. კორსუნზე ვლადიმერის ლაშქრობის შემდეგ იმპერატორს თავისი და რუსეთში გამოუგზავნია ვლადიმერის მეუღლე. თითქოს ამ სადედოფლოს რუსეთში გამოსაგზავნ ძირითად პირობად, რუსეთის მთავრის ვლადიმერის მხრივ, ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევა უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადებას რუსეთში უფრო ღრმა საფუძველი ჰქონდა, ვინემ დიდი მთავრის მიერ ცოლის შერთვა.

¹ იხ. Степанос Таронский, Асохиკ по прозванию. Всеобщая история, 1864 წ. გმინის თარგმანი, გვ. 200—201. რუსებისა და ქართველების კონფლიქტის შესახებ დაწერ. იხ. ი. ციციძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან X—XVI სს., 1956 წ., გვ. 10—16.

² ამის შესახებ იხ. В. Г. Васильевский, Труды I... გვ. 202—315.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ვლადიმერის შემდეგ რუსეთის დიდ სამთავრო ბიზანტიის სამფლობელოებს თავს აღარ დასხმია. არც ბულგარეთის ტერიტორიაზე ჰქონია პრეტენზიები რუსეთს. როგორც ჩანს, იგი ბიზანტიელებს დაუთმეს. მართალია, 1043 წელს იაროსლავმა ბიზანტიის წინააღმდეგ ლაშქარი გაგზავნა, მაგრამ სასტიკად დამარცხდა. არ არის საფიქრებელი, რომ რუსეთის თავდასხმების შეწყვეტა ბიზანტიაზე, რუსეთის ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევამ განაპირობა. იმ დროს სარწმუნოებრივ ერთიანობას მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ იგი არასოდეს ქრისტიანულ სახელმწიფოებს შორის ომის მოსპობის საფუძველი არ ყოფილა. ქრისტიანობას ასეთი ძალა რომ ჰქონოდა, ქრისტიანულ ევროპაში ომი სულაც აღარ უნდა ყოფილიყო.

XI—XII საუკუნეებში რუსეთის სახელმწიფო ისეთი შინაგანი სენით დაავადდა, რომ ბიზანტიასთან ლაშქრობისა და ახალი დაპყრობითი ომების თავი აღარ ჰქონდა. იგი უფრო თავდაცვაზე იყო გადასული.

რუსეთის დიდი სამთავროს ურთიერთობა ხაზარეთთან. პაჭანიკებთან, პოლგის ბულგარეთთან და ყივჩაყათთან

ძველი რუსეთის ხაზარეთთან ურთიერთობის შესახებ ცნობებს უმთავრესად რუსული მატიანე გვაწვდის. რუს მემატიანეს იქ, სადაც კიის შესახებ აქვს საუბარი, აღნიშნული აქვს, რომ, როცა კიი და მისი ძმები გარდაიცვალნენ, პოლიანებს მეზობლები ავიწროებდნენ და ხარკს ახდევინებდნენ. ასეთ მოძალადეებად პირველ რიგში მემატიანე ხაზარებს ასახელებს. იგი აღნიშნავს, რომ ხაზარებმა პოლიანება, როცა მთებსა და ტყეებში ბინადარი იპოვეს, წინადადება მისცეს „ხარკი გვაძლიეთო ჩვენ“. პოლიანებს, თათბირის შემდეგ, შეუთავაზებიათ კომლზე თითო ხმალის გადახდა. როცა პოლიანებისაგან ამ გზით აკრეფილი ხმლები ხარკად მიართვეს ხაზარებმა თავიანთ მეფეს, ამ უკანასკნელს, თითქოს, არ მოეწონა ხარკის ეს სახეობა; მეფემ სიმბოლური მნიშვნელობა მისცა, თითქოს, პოლიანების ორღესულ ხმალს — „დრო მოვა და ხაზარები თვით შეიქმნებიან პოლიანების მოხარკენით“¹. ამ სიტყვების ავტორი — რუსი მემატიანე თავისი დროის ფაქტს აღნუსხავს უფრო, ვინემ ხაზართა მეფის სიტყვებს. როგორც მატიანის შემდეგი ცნობიდან ჩანს, ხაზარეთი ხარკს იღებდა არა მარტო პოლიანებისაგან, არამედ სევერებისა და ვიატიჩებისაგანაც. მას აქვე აქვს აღნიშნული, რომ სლავთა ეს ტომები ვერცხლის მონე-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, გვ. 16.

ტას და ციყვის ბეწვეულს იხდიდნენ თითოეულ კომლზეო. ეს ცნობა 859 წლით აქვს მას დათარიღებული, მაგრამ აქ აღნიშნული არ არის, 859 წელს დახარკეს ხსენებული სლავთა ტომები ხაზარებმა, თუ უფრო ადრე. საფიქრებელია, რომ მემატიანეს სლავებზე ხაზართა ბატონობა უფრო ძველ ამბად მიაჩნია¹.

მხოლოდ 884 წლის ქვეშ აღნიშნავს მემატიანე, რომ ოლეგმა სევერების ტომი დაიმორჩილა, მსუბუქი ხარკი დააკისრა და უბრძანა ხაზარებისათვის ხარკი არ მიეცათ. ოლეგს, თითქოს. თავი ხაზარების ბტრად გამოუცხადებია სევერელებთან². ასევე გაუთავისუფლებია ოლეგს ხაზართა ხარკისაგან რადიმიჩების ტომი. წყაროებრიდან არ ჩანს, რა დამოკიდებულება სუფევდა ხაზარეთსა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის იგორისა და ოლგას მთავრობის ხანაში. არ ჩანს, შეურიგდა თუ არა ხაზარეთი სლავთა ტომების გათავისუფლებას. საფიქრებელია, რომ IX საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედიდან მოკიდებული, ხაზარეთი ვეღარ ბედავდა გაერთიანებულ სლავთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ გალაშქრებას და მათზე ბატონობას.

მემატიანის ცნობით. ხაზარეთსა და რუსეთს შორის გადამწყვეტი ბრძოლა სვიატოსლავის დროს მომხდარა, 965 წელს. მას აღნიშნული აქვს, რომ სვიატოსლავის განკარგულებით ვიატიჩებთან მოციქული გაიგზავნა და გაიგო თუ რა. რომ ვიატიჩები ხაზარებს ემორჩილებოდნენ და ხარკს უხდიდნენ, 965 წელს ხაზარეთზე ლაშქრობა მოაწყო. ხაზარეთის ხაკანი თავისი მთავარი ძალებით სვიატოსლავს შეეგება, მაგრამ ცხარე ბრძოლის შემდეგ სასტიკად დამარცხდა. სვიატოსლავმა ხაზართა დიდი ქალაქი ე. წ. „ბელაია ვევა“ აიღო³. მემატიანეს აქვე აღნიშნული აქვს, რომ სვიატოსლავმა ქაშაგები და ოსებიც დაამარცხა და ხარკის გადახდა დააკისრაო. არ ჩანს ოსები და ქაშაგები (ჩერქეზთა ტომები) ხაზარებს ექვემდებარებოდნენ თუ არა ამ დროს. სვიატოსლავის ხაზარეთზე ლაშქრობის შემდეგ, ხაზარეთი ისე დაუძლეურებულა, რომ იგი, როგორც პოლიტიკური ერთეული, რუსეთის სახელმწიფოს მეზობლობაში ანგარიშვასაწევი სახელმწიფო აღარ ყოფილა. X საუკუნიდან მოკიდებული სლავური მოსახლეობა ისე მომრავლებულა ხაზარეთში, რომ მე-11 საუკუნეში ხაზართა ცნობილი ქალაქი სარკელი არსებითად სლავური ქალაქი გამხდარა. არაბული წყაროს ცნობით (ალბეკრი), ხაზარები ისე შეერივნენ სლავებს, რომ სლავურად ლაპარაკობდნენ⁴. რუს მემატიანეს 1023 წლის ქვეშ აღ-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 18.

² იქვე, გვ. 20.

³ იქვე, გვ. 47, „ბელაია ვევა“ იგივე ქალაქი სარკელი არის. თვით სიტყვა კი „ოთერ კარავს“ ნიშნავს.

⁴ Повесть временных лет, II, 1950, гл. 223.

ნიშნული აქვს, რომ როცა იაროსლავ ბრძნად წოდებულის ძმა, მსტისლავი, ტმუტარაკანში მთავრად მყოფი, თავის ძმას იაროსლავს განუდგა, მის ლაშქარში ხაზარები და ქაშაგები ყოფილა მეომრებად მიწვეული. არ ჩანს, ხაზარები და ქაშაგები მსტისლავის მხარეზე მოკავშირეების სახით იბრძოდნენ, თუ როგორც ხელქვეითი. 1079 წლის ამბებთან დაკავშირებით მემატიანე ისეთ ცნობას გვაწვდის, რომ ხაზარები ტმუტარაკანის სამთავროს შინასაქმეებშიაც ერევიან. როგორც ჩანს, აქ გარუსებულ ხაზარებზე უნდა იყოს საუბარი. XI საუკუნის პირველი ნახევრის შემდეგ ხაზარეთი, როგორც პოლიტიკური ერთეული, აღარ უნდა არსებობდეს რუსეთის სახელმწიფოსათვის.

მაგრამ ჩვენ შემცდარი ვიქნებოდით, თუ მარტო ომებით განესაზღვრავდით ძველი რუსეთისა და ხაზარეთის ურთიერთობას. მათიანეები ხომ იშვიათად გვაწვდიან ცნობებს მეზობლებთან სავაჭრო და მეგობრულ ურთიერთობაზე, ისინი უმთავრესად საომარ მდგომარეობაზე ამახვილებენ მკითხველის ყურადღებას, ალბათ იმ დროს ეს რთვლებოდა მნიშვნელოვნად. მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, ჩვენ მაინც მოგვეპოვება რუსულ მათიანეში ცნობა ხაზარებთან რუსების მშვიდობიანი ურთიერთობის შესახებ.

მემატიანეს იქ, სადაც იგორისა და ბიზანტიელი ელჩების მოლაპარაკების შესახებ აქვს საუბარი, აღნიშნული აქვს, რომ, როცა მოლაპარაკება დასრულდა და ფიცის რიტუალი უნდა შესრულებულიყო, წარმართი რუსეთი თავისი პერუნით იფიცებოდნენ, ხოლო ქრისტიანები „წმინდა ილიას სახელობის ტაძარში ასრულებდნენ ფიცის რიტუალს, რომელიც კიევში იყო აგებული ღელის ბოლოსო. ეს საკრებულო ტაძარი იყო, რადგანაც კიევში მრავალი ქრისტიანი ვ ა რ ი ა გ ი და ხ ა ზ ა რ ი ც ხ ო ვ რ ო ბ დ ა ო“¹.

ამავე მემატიანეს აღნიშნული აქვს, რომ, როცა ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე სარწმუნოების გამოცვლას აპირებდა, ხ ა ზ ა რ ე თ ი დ ა ნ ე ბ რ ა უ ლ ი ს ა რ წ მ უ ნ ო ე ბ ი ს მ ე ლ ე ბ ა ს ს თ ა ვ ა ზ ო ბ დ ნ ე ო. მართალია, ჩვენ არ გვჯერა, რომ ვლადიმერ მთავარი ამ გზით ირჩევდა რელიგიას, მაგრამ მემატიანის ცნობა საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ მას ძველი რუსეთისა და ხაზარეთის ასეთი ურთიერთობა შესაძლებლად მიაჩნია. არაბი ალისტაჰრი საგანგებოდ აღნიშნავს ერთგან, რომ ხაზარეთში რუსეთიდან თავლი, სანთელი და ბეწვეული შემოაქვთ. არაბთა ცნობით ხაზარეთში სმდინარო და საზღვაოსნო ნაეები რუსების კუთვნილება ყოფილა. რუსი ვაჭრები ხაზარეთში ხშირი სტუმრები ყოფილან. ზემოთ მოტანილი რუსი მემატიანის ცნობა — პოლიანების მიერ ორლესული ხმლის ხაზარებისათვის ხარკად შე-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 39.

თავაზების შესახებ, იმ მხრივაც უნდა იყოს საყურადღებო, რომ ხაზარეთში რუსული ხმალი საიმპორტო საქონელი უნდა ყოფილიყო.

ძველი რუსეთის პაქანიკებთან ურთიერთობის შესახებ ცნობები რუსულ მატიაინშიაც და უცხო წყაროებშიაც დაცულია. რუსული მატიაინის ცნობით, პირველად თითქოს იგორის დროს გამოჩნდნენ პაქანიკები რუსეთის საზღვრებზე. მემატიაინეს 915 წლის ქვეშ აღნიშნული აქვს: „პირველად მოვიდნენ პაქანიკები რუსეთის მიწა-წყალზე და იგორთან საზავო ხელშეკრულების დადების შემდეგ ღუნაისაკენ გაემართნენ“¹. როგორც გამორკვეულია, პაქანიკთა ტომები მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული მთელი მეცხრე საუკუნის განმავლობაში ხაზარებს ებრძოდნენ და შავი ზღვის ჩრდილოეთით ტრამალებში დამკვიდრდნენ კიდევ². იგორის დროს რუსეთის საზღვრებზე გამოჩენილან პაქანიკები, მაგრამ რუსეთის მთავარი მათ გზას აძლევს დასავლეთისაკენ და ამით დამშვიდებულან ამქერად. მატიაინეს მომდევნო ცნობიდან ჩანს, რომ იგორთან შეთანხმებული პაქანიკები, ბერძნების მიერ ყოფილან დაქირავებული ბულგართა მეფის—სიმონის საწინააღმდეგოდ. მაშასადამე, მეათე საუკუნის პირველ ათწლეულში პაქანიკების დასავლეთისაკენ ლაშქრობა დამოკიდებული ყოფილა რუსეთის მაშინდელ ხელისუფლებაზე, კიევის მთავარს დნებრზე გადასასვლელი გზა შეეძლო მათთვის არ მიეცა. მაგრამ საომარი მდგომარეობა პაქანიკებსა და კიევის სახელმწიფოს შორის ერთხანს არ ჩანს რუსული მატიაინის ცნობით.

მხოლოდ 968 წლის ქვეშ მოთხრობილი ფაქტებიდან ირკვევა, რომ პაქანიკებსა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის დამოკიდებულება გამწვავებულია და პაქანიკები კიევის გარემოცვასაც ახერხებენ. მემატიაინეს, პაქანიკების ეს თავდასხმა რუსეთზე, პირველ თავდასხმად მიაჩნია. ამ დროს კიევის დიდი მთავარი სვიატოსლავ იგორის ძე, ბიზანტიელების მიწვევით, ბულგარეთში იბრძოდა და გამარჯვებული ბულგარეთიდან წამოსვლას არ ფიქრობდა. რამ გაამწვავა რუსებსა და პაქანიკებს შორის მდგომარეობა მატიაინიდან არ ჩანს, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ პაქანიკების მოხეტიალე ტომებს შემთხვევით უნდოდათ ესარგებლათ (სვიატოსლავი ხომ ბულგარეთში იმყოფებოდა ამ დროს) და ქალაქი გაეძარცვათ. არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ ბიზანტიელებმა საჩუქრებით შეაგულიანეს პაქანიკები კიევზე თავდასასხმელად, რათა ამ გზით, ბულგარეთში დასამკვიდრებლად განმზადებული სვიატოსლავის მეზობლობა თავიდან აეცდინათ. რუსეთისა და პაქანიკების ურთიერთობას შესანიშნავად ახასიათებს ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე ძოწითშობილი. ჩვენ ერ-

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 31.

² იქვე, II, 1950, гл. 282.

თგან კონსტანტინე იმპერატორის თხზულებიდან ეს დახასიათება კიდეც მოვიტანეთ და აქ ზედმეტი არ იქნება მისი გაშეორება: „...რუსებს არ შეუძლიათ სადმე საომრად წასვლა თუ პაჭანიკებთან მეგობრულ დამოკიდებულებაში არ არიან, რადგანაც პაჭანიკებს, რუსების სხვაგან ლაშქრობის შემთხვევაში, მათ ქვეყანაზე თავდასხმა და მათი ქონების ძარცვა შეუძლიათ. ამიტომაც რუსები ყოველთვის მათთან მეგობრულ ურთიერთობაში ყოფნას ცდილობენ. რუსები მათგან აგრეთვე დახმარების მიღებასაც ცდილობენ და ამ გზით, როგორც თავდაცვას, ისე მათი შემწეობით მტრებზე თავდასხმასაც ახერხებენ. რუსებს ჩვენს სამეფო ქალაქში (ე. ი. კონსტანტინოპოლში) მოსვლა არ შეუძლიათ, თუ პაჭანიკებთან სამშვიდობო დამოკიდებულება არ აქვთ მოგვარებულიო“.

მემატიანის გადმოცემით. პაჭანიკებით ალყაშემორტყმულმა კიევმა ბულგარეთში მოლაშქრე სვიატოსლავამდე ამბის მიწვდენა მოახერხა. მემატიანე გვაუწყებს, რომ ერთმა პაჭანიკური ენის მცოდნე კიეველმა, კიევის გარშემო დაბანაკებულ პაჭანიკებს შორის ლაგამით ხელში გაიარა და ვითომ დაკარგულ ცხენს დაეძებდა და ეკითხებოდა ასეთი და ასეთი ცხენი ხომ არ დაგინახავთო. ამ ხერხით იგი დნეპრის ნაპირამდე მივიდა და წყალში გადაეშვა. პაჭანიკებმა გვიან შენიშნეს და ამ გზით კიევის მოციქული სამშვიდობოს გავიდა. სვიატოსლავის მიშველებამდე კიევმა გაუძლო ალყას. სვიატოსლავმა პაჭანიკებს მიუსწრო, დაამარცხა და გააჭანტაო.

მაგრამ პაჭანიკების თავდასხმის ალაგმვა სვიატოსლავმა ვერ შეძლო. როგორც აღნიშნული გვექონდა, მეორეჯერ ბულგარეთიდან კიევში მიმავალი სვიატოსლავი პაჭანიკებმა დნეპრის ჭორომებთან მოჰკლეს კიდეც. პაჭანიკების პრობლემის გადაჭრა რუსეთის სახელმწიფომ ვერ მოახერხა ისევე, როგორც ყივჩაყებისა. პაჭანიკების მრავალრიცხოვან ტომებს ერთი სახელმწიფო აპარატი არ აერთიანებდა და სახელმწიფოებრივი ურთიერთობა მეზობლებთან არც შეეძლოთ. საჩუქრებით მათი ტომების ბელადთა გულის მოგება ყოველწლიურად ადვილი საქმე არ იყო, ტრამალებში მათი მოთარეშე რაზმების დევნაც სისტემატურად შეუძლებელი იყო. პაჭანიკების პრობლემა ძველმა რუსეთის სახელმწიფომ საკუთარი ძალებით საბოლოოდ ვერ გადაჭრა. მართალია, პაჭანიკების ზოგიერთი ტომის ბელადი კიევის მთავრებმა დაიახლოვეს და, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მოაშინაურეს. ნიკონის მამატიანის ნუსხაში 978 წლის ქვეშ აღნიშნულია: „მოვიდა პაჭანიკების მთავარი ილდეია და თხოვა იარაპოლკს სამსახურში მიღება. იარაპოლკმა მიიღო იგი და მიუბოძა მას ციხე-ქალაქები და დიდ პატივში ჰყავდა იგი-ო¹. მაგრამ ასეთ ცდებს პაჭანიკთა თარეშების საფრთხის

¹ Повесть временных лет, II, 1950, гл. 320.

საკითხი არ გადაუჭრია. იმავე ნიკონის ნუსხაში 990 წლის ქვეშ მემბ-
ტიანე გვაუწყებს: „მოვიდა პაქანიკთა დიდი სიმრავლე და დიდი ბო-
როტება შეამთხვია ქრისტიანებს. ვლადიმერი (სვიატოსლავის ძე)
გამოვიდა მრავალრიცხოვანი ლაშქრით მათ წინააღმდეგ. მრავალი მათ-
განი გაჟლიტა, მცირე მათგანი გაიქცა და იწყო ვლადიმერმა ციხე-სი-
მაგრეების აგება ღესნაზე, ტრუბეზე და სულაზე, კსტუგნაზე და და-
სახლა ამ ადგილებში სლავიანები, ე. ი. ნოვგოროდელები, კრივიჩები,
ე. ი. სმოლენსკელები, ჩიუდი და ვიატიჩები. თვით (ვლადიმერი) კი
ებრძოდა პაქანიკებს და დასძლია ისინი“¹. მაგრამ მემბტიანეს აქ ცალ-
კეული ბრძოლების მოგებაზე უნდა ჰქონდეს საუბარი და არა პაქანიკე-
ების საბოლოო დამარცხებაზე. 992 წლის ქვეშ მემბტიანე გვაუწყებს.
რომ იმავე ვლადიმერის დროს. როცა პოლონეთთან ომი დაასრულა
მან, პაქანიკები, მდ. სულას მხრიდან. ე. ი. სადაც ამის წინ ციხე-
ქალაქი იყო აგებული, მოადგნენ რუსეთის მოსახლეობას და მათ და-
საცავად ვლადიმერი იძულებული შეიქნა დიდი ბრძოლა ვადაეხადარ².

ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე პაქანიკების წინააღმდეგ აქტიურად
მოქმედი დიდი მთავარია. ამ პოლიტიკას აგრძელებს მისი შვილი ცნო-
ბილი იაროსლავი, მაგრამ პაქანიკები მაინც ახერხებენ კიევის მიდა-
მოებამდე მოსახლეობის რბევას 1017 წელს. პაქანიკების საფრთხეს
ყოჩაყთა ტომების გამოჩენამ მოუღო ბოლო და ძველი რუსეთის საგა-
რეო პოლიტიკაში პაქანიკების პრობლემა ყოჩაყთა პრობლემამ შეც-
ვალა. პაქანიკების ტომების ერთი ნაწილი რუსეთში დამკვიდრებულია,
შემდეგ გაქრისტიანებულია და გარუსებულია. მაგრამ ჩვენ შემცდარი
ვიქნებით თუ პაქანიკებთანაც რუსეთის ურთიერთობა მარტო ომებით
და სისხლისღვრით წარმოვიდგინეთ. რუსულ მატიაწეში, ჯერ კიდევ
სვიატოსლავის დროს, იხსენიება კიეველი მოქალაქე, რომელმაც პა-
ქანიკური ენა იცის. ეს, მართალია, ერთეული ფაქტია მატიაწეში და-
სახელებული, მაგრამ მაინც საგულისხმოა სხვა ცნობებთან დაკავში-
რებით. კონსტანტინე ქოწითშობილის თხზულებაში ერთგან აღნიშნუ-
ლია, რომ „რუსები პაქანიკებთან მშვიდობიანად ცხოვრებას ცდილო-
ბენ. რუსები მათგან ხარებს, ცხენებს და ცხვრებს ყიდულობენ და
ამ გზით მდგომარეობას იმსუბუქებენ, რადგანაც რუსეთში აღნიშნუ-
ლი ცხოველები ჰაყუთარი არ ჰყავთო“. როგორც ვხედავთ, მდიდარ
მეჭოგე პაქანიკებთან მნიშვნელოვანი სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია
რუსეთს, სხვა რიგად არც შეიძლებოდა. ხალხთა ურთიერთობის შე-
სახებ მატიაწეებში აღწერილი კონფლიქტები და ომები ჩვენ ისე არ

¹ Повесть временных лет, I, 1950, гл. 59.

² აქ მემბტიანე ლეგენდარულ ამბებს უმატებს, მაგრამ ამავე დროს ისტორიულ ფაქტსაც გვაუწყებს, იხ. ამის შესახებ Повесть вр. .т. II. гл. 347.

უნდა გავიგოთ, თითქოს განუწყვეტელი საომარი მდგომარეობა იყო. მატიაწეები ყოველთვის უმთავრესად ომების ისტორიას აღიქვამენ, ხოლო, რაც ჩვეულებრივი, ყოველდღიურია. ამაზე იშვიათად ჩამოაგდებენ საუბარს, როგორც ნაკლებ სენსაციურზე.

ვოლგის ბულგარეთთან ძველი რუსეთის ურთიერთობის შესახებ მცირე ცნობებია დაცული. რუსულ მატიაწეში აღნიშნულია, რომ ვლადიმერ სვიატოსლავის ძემ, 985 წელს, პაქანიკებისა და რუსეთის ვაერთიანებული ძალებით ორმხრივ შეუტია ბულგარელებს და დაამარცხაო. მატიაწის ცნობიდან არ ჩანს, რატომ ილაშქრა ვლადიმერმა. მატიაწის ცნობაში ხაზგასმულია მხოლოდ, რომ ვლადიმერმა ბულგარებისაგან ხარკის აღება მიზანშეწონილად არ მიიჩნია. საზავო მოლაპარაკებაც თითქოს მეგობრულ ვითარებაში მიმდინარეობდა და საზავო პირობები ფიცით განამტკიცესო. რუსული მატიაწის ცნობით, მომდევნო წელს, ბულგარეთიდან კიევში მოციქული გამოცხადდა, რომელმაც თითქოს ვლადიმერს მაჰმადიანური სარწმუნოების მიღება შესთავაზაო. რუსული მატიაწის ნიკონისეულ ნუსხაში 994 წლისა და 997 წლის ქვეშ ვლადიმერის ისევ ბულგარეთზე ლაშქრობის შესახებ არის საუბარი, მაგრამ ეს ცნობები საეჭვოდ არის მიჩნეული და ფიქრობენ, რომ აქ მხოლოდ თარიღების არევისთან უნდა გვქონდეს საქმე. ერთსა და იმავე ფაქტს, რომელსაც 985 წელს ჰქონდა ადგილი, სხვადასხვა თარიღით იხსენიებენ ნაგვიანევი მატიაწის ნუსხები¹. ვოლგის ბულგარეთთან ძველ რუსეთს გართულებული მდგომარეობა ჰქონია, ერთი რუსული მატიაწის ნუსხის ცნობით, 1117 წელს სუზდალს თავს დაესხა ბულგართა ლაშქარი, ციხე-ქალაქი გარემოიცვა, ხოლო მახლობელ მხარეებს დაუნდობლად ძარცვავდნენ და მოსახლეობას აწიოკებდნენ. მაგრამ შემდეგ ქალაქის მცხოვრებნი გალავნიდან თავს დაესხნენ ბულგარებს და დაამარცხესო. ბულგართა თავდასხმის მიზეზი მატიაწეში აღნიშნული არ არის².

ბულგარეთთან ძველი რუსეთის სახელმწიფოს მეგობრული ურთიერთობაც უნდა ჰქონოდა. ბულგარეთი მოწესრიგებული სახელმწიფო იყო, აღმოსავლეთის აღებ-მიცემობაში ჩაბმული და არ შეიძლებოდა რუსეთს ისეთივე მოუწესრიგებელი ურთიერთობა ჰქონოდა მასთან, როგორც პაქანიკებთან და ყივჩაყებთან. რუსული მატიაწის ნიკონისეულ ნუსხაში ერთგან აღნიშნულია, რომ ვლადიმერ სვიატოსლავის ძემ 990 წ. ბულგარეთში ერთი ბერძენი მქადაგებელი, მარკოზ მაკედონელი, მიავლინა ქრისტიანული სარწმუნოების საქადაგებლადო.

¹ Повесть временных лет, II, 1950, гл. 348.

² იქვე, გვ. 470.

მემატიანე აღნიშნავს, რომ ვლადიმერმა მარკოზ მაკედონელს ისიც დაავალა, ბულგარეთის ეთქვა — საწყენად არ მიეღოთ ქრისტიანული სარწმუნოების შეთავაზება, რადგანაც ერთ დროს ბულგარეთიდან მაჰმადიანური სარწმუნოების მიღების წინადადებას ვლადიმერი მშვიდად შეხვდაო. შემდეგ მემატიანეს აღნიშნული აქვს, რომ მარკოზ მკადაგებელი ბულგარეთში პატივით მიიღეს, მაგრამ ქრისტიანობა ვერ შეიგნესო, მხოლოდ ოთხი ბულგარი მთავარი გამოცხადდა კიევში და მოინათლაო¹.

მოტანილი ცნობები მემატიანის შეთხზული არ უნდა იყოს და, როგორც ვხედავთ, ვლადიმერ სვიატოსლავის ძე ქრისტიანული რელიგიით ფიქრობდა ბულგართა ქვეყანაზე გავლენის მოპოვებას. ძველი რუსეთის ვოლგის ბულგარეთთან დამოკიდებულებისა და ურთიერთობის ნათელსაყოფად ზედმეტი არ იქნება რუსული მატიანის ერთი საყურადღებო ცნობის აქ მოტანა. რუსული მატიანის უძველეს ნუსხაში აღნიშნულია, რომ 1024 წელს სუზდალში და მის მიდამოებში წარმართული სარწმუნოების ქურუმებს უსარგებლიათ გლეხების მძიმე მდგომარეობით, და აჯანყებისაკენ მოუწოდებიათ. შიმშილობის ნიადაგზე აჯანყებული გლეხობა მდიდრებს არბევდა თურმე. მემატიანე წერს, რომ დამშეული მხარიდან „ვოლგით ბულგართა ქვეყანაში წავიდა ხალხი და პური მოიტანეს და ამ გზით სიცოცხლე შეინარჩუნესო“.

არაბულ წყაროებში დაცულ ცნობებიდან ნათლად მოჩანს, რომ რუსები ბულგართა მეშვეობით უკავშირდებოდნენ ვოლგით ხაზარებს, ისე რომ ბულგარეთი რუსეთის სატრანზიტო გზა იყო იტილისაკენ და იტილიდან რუსეთისაკენ. მონღოლთა შემოსევამდე ბულგარეთი რუსეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მეზობელი იყო და მონღოლთა მიერ შევიწროებული არა ერთი ათასი ბულგარი შეიფარა როსტოვ-სუზდალის სამთავრომ XIII საუკუნის პირველ ნახევარში.

ძველი რუსეთი ყველაზე უფრო მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენეს ყივჩაყთა ტომებმა, რომელთაც მე-11 საუკუნის პირველ ნახევარში თანდათან ხაზარებისა და პაქანელების ტერიტორიის დიდ ნაწილი დაიკავეს. რუსულ მატიანეში ყივჩაყების რუსეთის სახელმწიფოს საზღვრებზე გამოჩენა 1054 წლით არის დათარიღებული. 1054 წელი იაროსლავ ბრძენის გარდაცვალების თარიღია. მატიანეში აღნიშნულია, რომ ყივჩაყებს ბოლუში მეთაურობდა ამ წელს. როგორც ჩანს, პერეიასლავლში მყოფ ესევილოდ იაროსლავის ძეს მოუხდა ბოლუშთან მოლაპარაკება და ზავით საქმის გათავება. ამ ხელად უბრძოლველად დამთავრებულა ყივჩაყებსა და რუსებს შორის ეს

¹ Повесть временных лет, II, 1950, гл. 345.

პირველი შეხვედრა. როგორ მოიცილეს თავიდან ყივჩაყთა ერთ-ერთი ტომის ბელადი, ბოლუში, ჩვენ არ ვიცით. ბოლუშის გულის მოგება ყველა ყივჩაყთან მორიგებას არ ნიშნავდა და, მართლაც, 1061 წლის ქვეშ რუსი მემკვიდრე გვაუწყებს, რომ ყივჩაყთა მთავრის ისკალის წინამძღოლობით რუსეთის საზღვრებს თავს დაესხა ყივჩაყთა ლაშქარი და ორ თებერვალს ბრძოლა გაიმართაო. მათ წინააღმდეგ ვსევოლოდ იაროსლავის ძე გამოსულა და დამარცხებულა. მემკვიდრე მოკლედ შენიშნავს, რომ ბრძოლის შემდეგ ყივჩაყები გაბრუნდნენო. 1061 წლიდან მოკიდებული ყივჩაყთა საფრთხის პრობლემა რუსეთის სამთავროთა საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგიდან არ მოხსნილა მონღოლთა შემოსევამდე. ყივჩაყთა სისტემატური თავდასხმების აღწერას არ შევუდგებით, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ყივჩაყთა რუსეთის საზღვრებზე გამოჩენა რუსეთის სახელმწიფოს სამთავროებად დაშლას დაემთხვა და რუსეთი იძულებული შეიქნა თავდაცვაზე გადასულიყო. მაგრამ უბედურება იმაში იყო, რომ თავდაცვა ასეთ პირობებში შეუძლებელი შეიქნა. მეთერთმეტე საუკუნის მიწურულში და მეთორმეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში ყივჩაყთა თარეშებმა ერთმანეთის მოწინააღმდეგე რუსი მთავრები დროებით ერთმანეთთან შერიგების გზას დააყენა. 1097 წელს ქ. ლიუბეჩში შეიკრიბნენ მთავრები და შინაომების მოსპობა დაადგინეს და გაერთიანებული ძალებით ყივჩაყების წინააღმდეგ ლაშქრობა დაეგეგმეს. 1101 წელს ყივჩაყებმა ზავი შესთავაზეს რუსეთის მთავრებს, მოლაპარაკება გამართეს, ერთმანეთს მძევლები ჩამოართვეს და ამით მშვიდობა დაამყარეს. მაგრამ როგორც ჩანს, ეს ზავი დროის მოსაგებად იყო გამიზნული, ყივჩაყებს თარეშების გარეშე ცხოვრება არ შეეძლოთ, მათი ფიცი და სიტყვა სანდო არ იყო. 1103 წელს დოლობსკში შეკრებილი რუსი მთავრები რადიკალური ზომების მიღების გარეშე ყივჩაყთა თარეშების შეწყვეტას შესაძლებლად არ თვლიდნენ. ყრილობის ინიციატორებმა ვლადიმერ პერიასლავლის მთავარმა (შემდეგში მონომახად წოდებულმა) და სვიატოპოლკმა გაზაფხულზე ყივჩაყთა საბანაკო ადგილებისაკენ გალაშქრება გადაწყვიტეს. ამ მთავრების მოწოდებას სამხრეთ რუსეთის მთავრები ერთსულოვნად (ერთის გამოკლებით) გამოეხმაურენ და ყივჩაყებს ზავი დღე გაუთენეს.

1107 წელს ყივჩაყთა გაერთიანებული ძალა, რომელიც ლუბნას მაზლობლად იყო თავმოყრალი, თარეშებისათვის ემზადებოდა, მაგრამ რუსეთის მთავრების დაზვერვა კარგად მუშაობდა და ძალების გაერთიანება მოასწრეს და ყივჩაყები სასტიკად დაამარცხეს. ყივჩაყთა დიდ მთავრებთან ზავი დაიდო. 1110 წელს რუსეთის მთავრები ისევ ყივჩაყეთს უტყვევენ. როგორც ვხედავთ, რუსეთი თავდასხმაზე გადავიდა. ყივჩაყებზე თავდასხმა უფრო ენერგიული შეიქნა მას შემდეგ, რაც

ვლადიმერ მონომახი კიევში დაჯდა ბიწვევით დიდ მთავრად და რუსეთის სახელმწიფოს მთლიანობა აღადგინა. ამგვარად შევიწროებული ყივჩაყთა ტომების ის ნაწილი, რომელიც დონისა და დონეცის მიდამოებში ცხოვრობდა, იძულებული შეიქნა საქართველოს მეფის, დავით აღმაშენებლის, წინადადება მიეღო და საქართველოში გადმოსახლებულიყო 1118—20 წლებში.

მაგრამ შემცდარი ვიქნებით თუ ვიფიქრებთ, რომ ყივჩაყთა საიოხი რუსეთის სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგიდან მოიხსნა. ვლადიმერ მონომახის გარდაცვალების შემდეგ რუსეთის სახელმწიფო კვლავ დაიშალა ერთმანეთის მოწინააღმდეგე სამთავროებად და ყივჩაყთა თავდასხმები უფრო ინტენსიურად განახლდა.

რუსეთის მთავრებს მოუხერხებიათ ყივჩაყთა ზოგიერთ ტომთან დაახლოება, მათი არისტოკრატიის გაქრისტიანება, მაგრამ ეს საქმეს არ შველოდა, მონღოლთა შემოსევამდე ყივჩაყების რუსეთზე თავდასხმები გრძელდებოდა.

ძველი რუსეთის ურთიერთობა პოლონეთის სახელმწიფოსთან

როგორც აღნიშნული იყო, პოლონეთის გაერთიანებული სახელმწიფო X საუკუნეში ჩამოყალიბდა. რუსულ მატრიანეში პოლონეთის სახელმწიფოსთან ძველი რუსეთის ურთიერთობის შესახებ ცნობები X საუკუნის ოთხმოციანი წლებიდან არის დაცული. აქ 981 წლის ქვეშ აღნიშნულია, რომ ვლადიმერ სვიატოსლავის ძემ პოლონელების წინააღმდეგ გაილაშქრა და მათი ქალაქები: პერემიშლი, ჩერვენი და სხვა ციხე-ქალაქები დაიპყრო. პოლონეთი არ შერიგებია ამ ციხეების დაკარგვასა და პოლონეთის მეფის ბოლესლავ მამაცის დროს ბრძოლა განახლებულა მიუხედავად იმისა, რომ ვლადიმერ სვიატოსლავის ძეს პოლონეთის მეფესთან დანათესალება მოუხერხებია (ბოლესლავ მამაცის ქალიშვილი ვლადიმერის შვილმა სვიატოპოლკმა შეირთო ცოლად). რუსული მატრიანის ცნობით, ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის გარდაცვალების შემდეგ, რუსეთში კიევის ტახტისათვის ატეხილ შინაბრძოლებში პოლონეთის სახელმწიფო ჩაერია. ბოლესლავ მამაცმა მხარი დაუჭირა თავის სიძეს, კიევის ტახტის კანონიერ მემკვიდრეს, სვიატოპოლკს, რომელსაც არ სურდა ძმებს შორის სახელმწიფოს კუთვნილი ტერიტორიების სამფლობელოებად დანაწილება.

მაგრამ ბოლესლავი ამაზე უფრო აღრე, ვლადიმერის გარდაცვალებ-

ბამდე, ფიქრობდა რუსეთის შინასაქმეებში ჩარევით რუსეთის ტერიტორიების ხელში ჩაგდებას. ტიტმარ მერზენბურგელის ცნობით, როცა ვლადიმერის უფროსმა ვაჟიშვილმა — სვიატოპოლკმა ბოლესლავ მამაციას ასული შეირთო ცოლად, ამ უკანასკნელს პოლონეთიდან ამაღაც თან გამოაყოფეს, მათ შორის „სულიერი მოძღვარი“ ეპისკოპოსი რეინბერნი. რეინბერნმა ვლადიმერის მოსაყვად შეთქმულება მოაწყო. სვიატოპოლკი მისი პოლონელი მეუღლის ბრმა იარაღი შეიქნა და შეთქმულებაში, ვითარცა მონაწილემ, ადვილად ამოჰყო თავი. მაგრამ შეთქმულება გაიხსნა და ვლადიმერმა მოწინააღმდეგენი დაატუსაღა, მათ შორის სვიატოპოლკი, მისი მეუღლე და ეპისკოპოსი რეინბერნი. ბოლესლავ მამაცი მაშინვე გამოეშურა შეთქმულთა გადასარჩენად, დაიჭირა გერმანელები და პაჰანიეები და რუსეთში წამოვიდა. ვლადიმერი მომზადებული შეხვდა ამ ამბავს; მისი მოხერხებით პაჰანიეებმა უღალატეს ბოლესლავს და ვლადიმერის დამარცხება მან ვერ შეძლო, თუმცა სვიატოპოლკი და მისი მეუღლე სიკვდილისაგან დაიხსნა. სამწუხაროდ, ტიტმარი დაწვრილებით ცნობებს შემდგომი მოვლენების შესახებ აღარ გვაწვდის.

რუსული წყაროებიდან ვგებულობთ, რომ ბოლესლავი პოლონეთში გარდახვეწილ სვიატოპოლკს ჯარით დაენშარა და ისევ კიევში მთავრად დასვა. მაგრამ სვიატოპოლკის დასაყრდენი პოლონელები კიევში უდიერად იქცეოდნენ და მოსახლეობა აჯანყებამდე მიიყვანეს. პოლონელები იძულებული შეიქნენ კიევიდან გაქცეულიყვნენ. ბოლესლავმა ასეთ ვითარებაში მაინც ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის დროს მიტაცებული ციხე-ქალაქების — პერემიშლის და სხვათა დაბრუნება მოახერხა. მაგრამ, როგორც კი იაროსლავ ვლადიმერის ძემ მოწინააღმდეგე ძმების დამარცხება დაამთავრა და კიევის ტახტზე დაჯდა, პოლონეთს კარპატების მიმდგომი ქალაქები ისევ წაართვა. იაროსლავი და მისი მრჩეველები პოლონეთის სახელმწიფოს გაჭირვების დროს მაინც მშველელად მოეველინენ. ცნობილია, რომ 1040—1041 წლებში პოლონეთში დიდი აჯანყება დაიწყო და პოლონეთის ყოფნა არყოფნის საკითხი დაისვა. გერმანელებს ამ მდგომარეობით უნდოდათ ესარგებლათ. იაროსლავის განკარგულებით რუსეთის ლაშქარი შეიჭრა პოლონეთში, წესრიგი აღადგინა და პოლონეთის მეფეს კაზიმირს თავისი და მიათხოვა, ხოლო კაზიმირის და იაროსლავის ვაჟიშვილს, იზიასლავს, მითხოვდა¹. რუსეთის სახელმწიფოს ინტერესები არ მოითხოვდნენ პოლონეთის დასუსტებას და მის ხარჯზე გერმანელების გაქცეობას, იაროსლავის ზემოაღწერილი ნაბიჯებიც ამ გარემოებით უნდა აიხსნას.

¹ ძველი რუსეთისა და პოლონეთის ურთიერთობის შესახებ მასალა იხ. ბ. დ. გრეკოვის «Возникновение и Развитие Киевского государства», 1946 г., გვ. 50—54.

ძველი რუსეთის ურთიერთობა გერმანიასთან. რუმის პაპთან. საჰრანგოტთან. ინგლისთან და ნორვეგიასთან

დასავლეთ ევროპული წყაროების ცნობით ძველი რუსეთი გერმანიის დიდ სახელმწიფოსთან მეათე საუკუნიდან იმყოფება ურთიერთობაში. ევროპული მატრიანები გვაუწყებენ, რომ კიევის დიდმა მთავარმა ოლგამ გერმანიის იმპერატორთან, ოტონთან, საგანგებო ელჩი მიავლინა და კიევში ქრისტიანული სარწმუნოების მქადაგებლების გამოგზავნა თხოვა. მაგრამ გერმანიიდან მოსული მქადაგებლები, მათ შორის ერთი ეპისკოპოსი, იძულებული გამხდარან რუსეთიდან გაქცეულიყვნენ. ოლგამ, როგორც ჩანს, ვერ შეძლო გერმანიიდან მოსული ქრისტიანული ეკლესიის მქადაგებლების დაცვა თავის სახელმწიფოში, მაშინდელი რუსეთის საზოგადოების დაბალი ფენები გერმანელი მქადაგებლების წინააღმდეგ ამხედრებულა¹. გერმანელი მემკვიდრეები კი გერმანული ეკლესიის მისიონერთა მარცხს რუსეთის მთავარს აბრალებენ. ოლგას დროის რუსეთის ურთიერთობა გერმანიასთან და ოტონ იმპერატორის გამომხაურება ოლგას თხოვნაზე ჩვენ ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ თითქოს, აქ მხოლოდ რელიგიური ფანატიზმის საკითხებთან გვექონდეს საქმე. იმ დროს მწვავე პოლიტიკური ხასიათის ბრძოლა მიმდინარეობდა გერმანიასა და ბიზანტიის სახელმწიფოს შორის. გერმანია და ბიზანტია ქრისტიანული ეკლესიის გზით ცდილობდნენ თავიანთ გავლენის ქვეშ მოექციათ ესა თუ ის არაქრისტიანული მეზობელი სახელმწიფო. როგორც ჩანს, თავდაპირველად რუსეთის მთავარი გერმანიასთან დაახლოების მომხრე ყოფილა, მაგრამ შემდეგ ბიზანტიის დიპლომატიამ შეძლო კიევის მთავრობის მიმხრობა. გერმანელი მისიონერების განდევნა რუსეთში ბიზანტიური გავლენის გამარჯვებას ნიშნავდა².

მაგრამ გერმანიასთან ელჩების მიმოსვლა, რა თქმა უნდა, არ შეწყვეტილა X—XI საუკუნეთა მანძილზე. დატული არის ცნობები 973 წელს რუსეთის ელჩების ოტონ იმპერატორის კარზე საჩუქრებით მისვლის შესახებ. კიევის დიდი მთავრის ოჯახი ქორწინების გზით დანათესავებულია გერმანიის იმპერატორის ოჯახთან. იაროსლავ ბრძენის შვილიშვილი გერმანიის იმპერატორმა, პენრიხ IV, შეირთო ცოლად³.

კიევიდან ძმების მიერ განდევნილი იზიასლავ იაროსლავის ძე და

¹ ამის შესახებ იხ. E. Голубинский, История русской церкви. I, 1880, გვ. 70—105.

² გერმანიის იმპერატორთან, ოტონ I-თან, ოლგას ურთიერთობის შესახებ იხ. В. Мауродин, Древняя Русь, 1946 г., გვ. 191—192.

³ ევროპასთან ურთიერთობის შესახებ მასალა იხ. აკად. ბ. ღ. გრეკოვის ზემოთ დასახელებული ნაშრომიდან; გვ. 53—56.

მისი ძმებიც, გერმანიის იმპერატორისაგან მოელიან დახმარებას. იზი-
ასლავს დიდძალი სიმდიდრე წაულია გერმანიაში, ოქროსა და ვერცხ-
ლის ჭურჭლეულობის სახით, აგრეთვე სხვა ძვირფასი ნივთები, რათა
შემწეობა მიეღო ძმების წინააღმდეგ ბრძოლაში. მაგრამ არანაკლები
სიმდიდრე მიუტანია გერმანიაში იზიასლავის მოწინააღმდეგე ძმებს.
გერმანიის დაცარიელებული სახელმწიფო ხაზინა საგრძნობლად შეიცვო-
მოქიშპე რუსი მთავრების რუსეთიდან მიტანილი სიმდიდრით.

რუსეთი სავაჭრო ურთიერთობაშიაც იმყოფება გერმანიასთან. მეა-
თე საუკუნიდან ვაჭრების მიმოსვლა ისტორიული წყაროებით არის და-
დასტურებული. გერმანია რუსეთს იცნობს, როგორც მდიდარ ქვეყა-
ნას.

X საუკუნის მეორე ნახევარში ძველი რუსეთი
რომის პაპის ტახტთანაც ურთიერთობდა. უფო-
ლა. არსებობს მოკლე ცნობები იმის შესახებ, რომ ელადიმერ სვია-
ტოსლავის ძის დროს რომის პაპისაგან რუსეთში ოთხჯერ გამოიგზავნა
საგანგებო ელჩობა 979 წ., 986, 988 და 1000 წლებში. რუსეთიდან
გაგზავნილი ორი საპასუხო ელჩობის შესახებ გვაქვს ცნობები. რომის
პაპს ქრისტიანულ სარწმუნოებაზედ ახლად მოქცეულ რუსეთის ეკ-
ლესიურად დაქვემდებარება აინტერესებდა, და რუსეთის გამო იგი ბი-
ზანტიის სახელმწიფოს უპირისპირდებოდა.

რომის პაპთან უშუალოდ ურთიერთობაში მოჩანს კიევის მთავარი
იზიასლავ იაროსლავის ძე, რომელმაც გაქირვების დროს რაკი საკირო
დახმარება გერმანიის იმპერატორისაგან, ჰენრიხ მეოთხისაგან, ვერ მი-
იღო, რომის პაპთან დაახლოება მიიჩნია მიზანშეწონილად, რადგანაც
იცოდა, რომ პაპი გრიგოლ VII ჰენრიხ IV-ის მტერი იყო. იზიასლავმა
თავისი შვილი იაროპოლკი (ქრისტიანული სახელით — პეტრე) რომში
გაგზავნა თავისივე ნებართვით. იაროპოლკს რომის პაპისათვის რუ-
სეთის ეკლესიის დაქვემდებარება აღუთქვამს იმ პირობით, თუკი პაპი
მას დახმარებას აღმოუჩენდა და ტახტი კიევში იზიასლავს დარჩებოდა.
პაპის განკარგულებით პოლონეთის მეფე ბოლესლავი ჭარბით დაეხმარა
იზიასლავს და, როგორც ვიცით, ამ უკანასკნელმა კიევის ტახტი დრო-
ებით დაიბრუნა კიდეც. მაგრამ რუსეთის ეკლესიის რომის კათოლიკე-
რი ცენტრისათვის დაქვემდებარების ცდა არ განხორციელებულა.

XI საუკუნეში რუსეთი შორეულ საფრანგეთ-
საც დაკავშირებია, თუმცა რუსეთ-საფრანგეთის ამ დროის
ურთიერთობა, ამ ორი სახელმწიფოს სამეფო კარის მხოლოდ ნათესა-
ური კავშირით შემოიფარგლა. საფრანგეთის მეფე ჰენრიხ I-მა
იაროსლავ ბრძენის ასული ანა შეირთო ცოლად. ჰენრიხ I-ის გარდა-
ცვალების შემდეგ, ანა იაროსლავის ასული საფრანგეთში მეორედ
გათხოვდა გრაფ დე-კრეპზე და სასახლე დატოვა, მაგრამ გრაფის გარ-

დაცვალების შემდეგ ანა ისევ სასახლეში დაბრუნდა თავის შვილთან, მეფე ფილიპესთან. საფრანგეთში ამჟამადაც დატულია 1063 წლის საბუთი, რომელზედაც ანა დედოფალი აწერს ხელს.

XI საუკუნეში ინგლისის მეფის — ჰაროლდის ოჯახის წევრები: დაქვრივებული მეუღლე მისი და ქალიშვილი ჰიდა კიევის დიდი მთავრის კარს აფარებენ თავს და ჰაროლდის ქალიშვილს — ჰიდას ვლადიმერ მონომახი ირთავს ცოლად. იაროსლავის დროს კიევის სასახლეში თავშესაფარი მიეცა ინგლისის მეფის — ედმუნდის შვილებსაც, რომელნიც დანიის მთავარმა გამოდევნა ინგლისიდან.

XI საუკუნეში ნორვეგიის მეფე ოლაფი გამოიქცა სამშობლოდან დარუსეთს შეაფარა თავი. მეფე ოლაფის შვილმა კი რუსეთის მთავრის დახმარებით დაიბრუნა ტახტი. იაროსლავ ბრძენმა ოლაფ მეფის ასულს ცოლად შეირთო. შემდეგში იაროსლავის ქალიშვილი ელისაბედი ცოლად გაჰყვა ნორვეგიელ მოყმეს, რომელიც შემდეგ ნორვეგიაში გამეფდა¹.

XI საუკუნის ზემოთ მოტანილი ცნობები ჩვენ აქ იმისათვის მოვიტანეთ, რომ ნათელგვეყო ძველი რუსეთის მაშინდელ პოლიტიკურ სამყაროსთან ურთიერთობა და წონა.

ქულჯურა ძველ რუსეთში

ამა თუ იმ ხალხის კულტურის შესახებ საუბარი ერთგვარ სირთულესთან არის დაკავშირებული. ტერმინი „კულტურა“ ფართო ცნებაა, იგი მოიცავს ყოველივე იმას, რაც ამა თუ იმ ხალხს თავისი არსებობის მანძილზე შეუქმნია. ამიტომ ჩვენ აქ მხოლოდ ძველი რუსული კულტურის ძირითად საკითხებზე გვექნება საუბარი და ისიც შემოკლებით და სქემატურად.

როდის შეიქმნა რუსეთში დამწერლობის საჭიროება ჩვენ ზედმიწევნით ვერ დავათარილებთ. იმის თქმა, რომ მხოლოდ ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ შემოიღეს დამწერლობა რუსეთში, შეცდომა იქნებოდა. 912, 945 წლების საბერძნეთთან დადებული ხელშეკრულებანი რუსულ ენაზე იყო დაწერილი, ხოლო ამ დროს რუსეთი წარმართული იყო. სულ სხვა საკითხია, თუ რომელი ანბანით წერ-

¹ კავკასიასთან და საქართველოსთან რუსეთის ურთიერთობის მასალები იხ. ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან X—XVI სს., 1956 წ.

დნენ მაშინ ასეთ საბუთებს რუსეთში; ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ძველ რუსეთში, როგორც ცნობილია, დასავლეთის სლავებისათვის შექმნილი ანბანი გადმოუღიათ და სწორედ ამ ანბანით დაწერილი წიგნები გავრცელდა თავდაპირველად რუსეთში, მაგრამ როდის შეიქმნა სლავური ანბანი და როდის გავრცელდა იგი რუსეთში?

862 წელს ბიზანტიის სატახტო ქალაქს, კონსტანტინოპოლს, მორავიის მთავრის, როსტისლავის, ელჩები ეწვიენ და მიხეილ იმპერატორს და პატრიარქ ფოტის გამოცდილ მისიონერის გაგზავნა თხოვეს მორავიასა და პანონიაში, სადაც ქრისტიანობა ის-ის იყო ვრცელდებოდა მოსახლეობაში. მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში ჩეხებისა და მორავიელთა ტომებმა გაერთიანება შეძლეს და ძლიერი სახელმწიფო წამოაყალიბეს.

ქრისტიანული სარწმუნოების ქადაგებას გერმანელებიც სთავაზობდნენ მორავიელებს, მაგრამ მათ მთავარს — როსტისლავს ამ წინადადებაში, საესებით სამართლიანად, მორავიაში გერმანელების გაბატონების ცდა შეუნიშნავს და ამიტომ ბიზანტიასთან დაახლოება პოლიტიკურად უფრო მიზანშეწონილად მიუჩნევია. კონსტანტინოპოლში მორავიის მთავრის ელჩები არა ლათინურ და ბერძნულ ენებზე ითხოვდნენ ქრისტიანული მოძღვრების ქადაგებას, არამედ თავიდანვე სლავურ ენაზე.

პატრიარქ ფოტის მორავიაში მისიონერად გასაგზავნად უპირატესად განათლებული ბერი კირილე შეუთრჩევია, რომელსაც ბერად აღკვეცამდე, კონსტანტინე ფილოსოფოსის სახელწოდებით იცნობდნენ. კირილე (კონსტანტინე) ქალაქ სოლუნიდან ყოფილა, სარდლის შვილი. სოლუნში სლავური ენა იყო უმრავლესობის ენა და კირილეს იგი კარგად შეუსწავლია ბავშვობიდანვე. მას სასწავლებელი კონსტანტინოპოლში დაუმთავრებია, წარჩინებული სწავლით ხელმძღვანელთა ყურადღება მიუქცევია და იქვე ფილოსოფიის მასწავლებლად და ბიბლიოთეკის გამგედ დაუტოვებიათ. კირილე ცნობილი ყოფილა, როგორც ფილოლოგი, სლავურს გარდა მას კარგად ცოდნია ბერძნული, ლათინური, არაბული და ებრაული ენები. კირილეს, მორავიასა და პანონიაში, თანაშემწედ მისივე ძმა მეთოდე გააყოლეს. მეთოდე სამხედრო პირი ყოფილა, მაგრამ ამავე დროს კარგად განათლებული და ორგანიზატორული ნიჭით დაჯილდოებული.

მაგრამ, ამ განათლებული ბერძნების სამისიონერო მოღვაწეობას დიდი დაბრკოლებანი გადაეღობა წინ. სლავებს საკუთარი ანბანი არ ჰქონიათ. ამიტომ, სანამ მორავიაში გაემგზავრებოდნენ, სლავური ანბანის შექმნა დაევალა კირილეს, ვითარცა განსწავლულ ფილოლოგს და სლავური ენის კარგ მცოდნეს. კირილეს 38 წლისი გაუკეთებია, ნა-

წილი ბერძნული ანბანის მიხედვით, ნაწილი კი ახლად შეუქმნია სლავურის თავისებურებათა გათვალისწინებით. ჰქონდათ თუ არა სლავებს (საუბარი არის დასავლეთ სლავების ტომებზე), ქრისტიანობის მიღებამდე და კირილეს მიერ ანბანების შექმნამდე, რაიმე სახით დამწერლობა?

ამ საკითხზე პასუხის გასაცემად ცნობები დაცულია მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მეთექვსმეტე საუკუნის დასაწყისში მოღვაწე ბერის, სახელად—ხრაბრის, ნაშრომში. ხრაბრი კირილესა და მეთოდეს თანამედროვე ყოფილა და სლავური დამწერლობის შესახებ კარგად ინფორმირებული. ხრაბრი გვაუწყებს, რომ სლავებს ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევამდე, თავისი დამწერლობა ჰქონდათ. იგი წერს: «...прежде убо словене не имеху книг, но чертами и резами чеху и гатааху (гадаху)». ხრაბრი შემდეგ აღნიშნავს, რომ, როცა სლავები მოინათლენ, სლავური ძველი დამწერლობა უეარგისი აღმოჩნდა წიგნების დასაწერად და ლათინურსა და ბერძნულ ანბანს იყენებდნენ. სლავური „ჩერტები“ და „რეზები“ პრიმიტიული აღმოჩნდა რთული აზრების გადმოსაცემად, იგი ბგერითი, ფონეტიკური ნიშნები არ ყოფილა და, როგორც უეარგისი, მაშინვე უარყვეს და ბერძნულსა და ლათინურ დამწერლობას მიმართეს.

მაგრამ ვერც ამ ანბანმა დააკმაყოფილა სლავთა მოწინავე წრეები, ბერძნული ნიშნები საკმარისი არ აღმოჩნდა სლავური ბგერებისათვის. ბერძნულ ენაში არ იყო ისეთი ბგერები, მაგალითად, როგორიც არის „Ц“, „Ш“, „Ю“, „Я“, „Ч“, „ და სხვ., ამდენად არც ამ ბგერების შესატყვისი ნიშნები ჰქონდათ. კირილემ რამდენიმე თვის განმავლობაში შეძლო, ბერძნული ანბანის საფუძველზე, სლავური ბგერებისათვის საჭირო ნიშნების ჩამოყალიბება და მალე ბერძნულიდან სლავურ ენაზე საეკლესიო წიგნები თარგმნა. მეცხრე და მეთექვსმეტე საუკუნეში სერბიული, ბულგარული, ჩეხური და დასავლეთის სხვა სლავური ენებში ძალიან ახლო იყვნენ ერთმანეთთან და კირილეს ანბანი და თარგმანები სლავებისათვის გამოსადები აღმოჩნდა. კირილე 869 წელს გარდაიცვალა რომში ყოფნის დროს და მისი საქმეები შემდეგ მისმა ძმამ მეთოდემ განაგრძო. მაგრამ გერმანელები გულზე ხელებდაკრეფილი როდი შესცქეროდნენ ბიზანტიელების გავლენის გაბატონებას სლავებში. როგორც კი გარდაიცვალა კირილეს ძმა, მეთოდე (885 წ.). ბიზანტიელი მისიონერები (კირილესა და მეთოდეს მოწაფეები გამოარეკეს შორავიიდან. რომის პაპმა დასწყევლა სლავურ ენაზე ღვთისმსახურება და შორავიასა და პანონიაში სლავი მისიონერების და მათი წიგნების დევნა დაიწყო.

შორავიიდან გამოდევნილი სლავი მისიონერები ბულგარეთში გადმოზარდნენ. ბულგარეთსა და სერბეთში ბიზანტიური ეკლესია ფეხ-

მოდგმული იყო. განსაკუთრებით ხელი შეუწყო ბიზანტიური ეკლესიის გავლენის განმტკიცებას ბულგარეთში ბულგართა მეფემ, სიმონმა (893—927). სიმონ მეფე ბიზანტიის იმპერატორების კარზე იყო აღზრდილი, ის, ამავე დროს, სახელმწიფოებრივი ნიჭით იყო დაჯილდოებული. ბულგარეთში ლიტერატურული მუშაობა გაჩაღდა, ქრისტიანული საღვთისმეტყველო ლიტერატურა სწრაფად ითარგმნა. ამ მუშაობის პროცესში სლავური ლიტერატურული ენა ჩამოყალიბდა.

მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ძველი სლავური წიგნები ორი სახის ანბანით არის ნაწერი. ერთ მათგანს „კირილიცა“ ეწოდება, მეორეს — „გლაგოლიცა“. „კირილიცა“, თითქმის კირილე ბერის მიერ შექმნილი ანბანს ეწოდება, „გლაგოლიცა“ კი ისეთივე შინაარსის სიტყვაა, როგორც „ბუკვია“, ე. ი. ალფაბეტის ერთ-ერთი ანბანის — „გ“ სახელწოდება. საკითხი იმის შესახებ, თუ რომელია ამ ორი სლავური ანბანიდან უძველესი, ე. ი. რომელი შეადგინა კირილემ — „კირილიცა“ თუ „გლაგოლიცა“, საბოლოოდ დღემდე არ არის გადაწყვეტილი. საკითხს ართულებს ის გარემოება, რომ სლავური ანბანით დაწერილი ტექსტი, მეათე საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებზე აღრინდელი, ჯერ-ჯერობით აღმოჩენილი არ არის. უძველესი სლავური წარწერა 993 წლით არის დათარიღებული, იგი ბულგართა მეფის — სამოელის საფლავის ქვაზეა ამოჭრილი მაკედონიაში. ეს წარწერა „კირილიცა“-ს ანბანით არის შესრულებული. „გლაგოლიცა“-ს ანბანით დაწერილი უძველესი ტექსტიც X საუკუნით თარიღდება. ჩეხი მეცნიერი შაფარიკი კირილეს გამოგონილ ანბანად „გლაგოლიცა“-ს მიიჩნევს და თავის აზრს გონებამახვილურადაც ასაბუთებს. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, ჯერჯერობით საკითხი საბოლოოდ გადაჭრილად მაინც არ ჩაითვლება. ბულგარეთსა და სერბეთში „კირილიცა“ გავრცელდა. რუსეთშიაც ბულგარეთის მეშვეობით „კირილიცამ“ მოიპოვა უპირატესობა.

სლავური ანბანის რუსეთში გავრცელებამდე, საფიქრებელია, ბერძნულ ანბანს იყენებდნენ, მაგრამ ვარაუდობენ, რომ საბერძნეთთან დადებული 912 და 945 წლის ხელშეკრულებანი სლავური ანბანით იყო დაწერილი¹.

მაგრამ რუსეთში, ქრისტიანობისა და სახელმწიფოს განმტკიცების პროცესში, დამწერლობაზე და ამ საქმის მცოდნე პირებზე მოთხოვნილება სწრაფად უნდა გაზრდილიყო. რუსეთის ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევამ ბიზანტიასთან და ბულგარეთთან კულტურული ურთიერთობა და კავშირი განამტკიცა. სათანადო სკოლების დაარსება აუცილებელი შეიქნა. ასეთი სკოლების არსებობა საეპქო არ არის

¹ სლავური ანბანის წარმოშობის ისტორია იხ. Н. С. Чаев, Л. В. Черепнин, Русская палеография, 1947 г., გვ. 57—62.

კიევსა და ნოვგოროდში. კიევში ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის განკარგულებით დაარსდა სკოლა, ნოვგოროდში კი — იარსლოავის განკარგულებით. წყაროებში, არა ერთგან, დასახელებული არიან მაღალი წრის მამაკაცები და ქალებიც. რომელნიც თავიანთ წრეებში განათლებით და მწიგნობრობით გამოირჩეოდნენ. თვით იაროსლავ ვლადიმერის ძის შესახებ საგანგებოდ არის მათიანეში აღნიშნული, რომ ის დღითაც და ღამითაც წიგნებს არ იცილებდა, და მისი განკარგულებით მრავალი წიგნი ან გადაიწერა, ანდა ახლად ითარგმნა ბერძნულიდან. მე-11 საუკუნის რუსეთს, რუსულ ენაზე, ქრისტიანული ლიტერატურის ძირითადი მასალა უკვე ჰქონდა და, რაც მთავარია, ამ დროისათვის რუსეთში წიგნის მაღალი კულტურაა. ჩვენამდე მოღწეული იმ დროის ზოგიერთი ხელნაწერი შესანიშნავად არის გაფორმებული. უძველესთაილიანი ხელნაწერი, რომელიც დღემდე შემოინახა, ეტრატზე დაწერილი სახარებაა. ეს ძეგლი, 1056—1057 წლებში, ნოვგოროდის პოსადნიკის-ოსტრომირის შეკვეთით გადაუწერიათ კიევში და დღეს სამეცნიერო ლიტერატურაში „ოსტრომირის სახარებად“ არის ცნობილი.

მე-11 საუკუნეში რუსეთს არა მარტო თარგმნილი ქრისტიანული ლიტერატურა ჰქონდა, არამედ, ხსენებული საუკუნის ჯერ კიდევ პირველ ნახევარში, ორიგინალური საეკლესიო და საერო ლიტერატურაც შეიქმნა. რუსეთის უძველეს, ასეთ ორიგინალურ ნაწარმოებად ეპისკოპოს ლუკა ნოვგოროდელის თხზულება ითვლება. ლუკა ეპისკოპოსის ეს შემოქმედება დასათაურებულია ასე: «Поучение к братии» („ძმათა დამოძღვრა“). „დამოძღვრა“ მცირე მოცულობის ნაწარმოებია, მაგრამ საყოფადღებოა იმ მხრივ, თუ რას ასწავლის იგი თანამოძმეებს. იგი პირველ რიგში უსამართლობისაგან გამიჯნას ურჩევს თანამოძმეებს, მთავრისა და ღვთის პატივისცემას ასწავლის და ბიწიერებისაგან თავის დაცვისაკენ მოუწოდებს. ლუკა ეპისკოპოსი XI საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწეა (1016—1060).

მე-11 საუკუნის პირველი ნახევრის მწიგნობარი მოღვაწეა აგრეთვე კიევის მიტროპოლიტი ილარიონიც. მისი თხზულება «Слово о законе и благодати» არსებითად დიდი მთავრის ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის ქებათა-ქებას წარმოადგენს. ამ დიდი მთავრის მოღვაწეობიდან, წინა პლანზე, რუსეთის ქრისტიანულ საარწმუნოებაზე მოქცევის ინიციატივაა წამოწეული. აქ ხაზგასმულია ქრისტიანული რუსეთის ისტორიული როლი მსოფლიოში. ილარიონი თავის დროისათვის მჭევრმეტყველი და ღრმად მოაზროვნე პიროვნება ჩანს. იგი საერო პოლიტიკურ აზროვნებასაც მოკლებული არ ყოფილა. წარმოშობით ილარიონი რუსი იყო. როგორც ცნობილია, რუსეთის ეკლესიის მეთაურად კანდიდატის შერჩევის დროს კონსტანტინოპოლის პატრიარქი ბერძენს აწ-

ლევდა უპირატესობას. კიევის დიდმა მთავარმა, იაროსლავ ბრძნად წოდებულმა, ილარიონ მიტროპოლიტი დაიახლოვა და იგი. რუსული ეკლესიის კონსტანტინოპოლისაგან დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში, მისი მარჯვენა ხელი შეიქნა.

რუსეთი ეკლესიურ დამოუკიდებლობისაკენ გზას თანმიმდევრულად იკაფავდა. ყოველივე ამას კი, იმ დროს, პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა, ეკლესიის გზით ბიზანტია რუსეთის დაქვემდებარებას გეგმავდა. რუსეთის ქრისტიანული ეკლესიის დამოუკიდებლობა ამიტომ იდგა მე-11 საუკუნის რუსეთის სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგში, მაგრამ ამ საქმის მოსაგვარებლად მაშინ მარტო სურვილები არ იყო საკმარისი. რუსულ ქრისტიანულ ეკლესიას, თავისი, თავდადებული ქრისტიანი მოღვაწეები უნდა წარმოეშვა. ამიტომ იყო, რომ მე-11 საუკუნეშივე კანონიზებულ იქნენ რუსი წმინდანები ოლვა, ვლადიმერი. წმინდანთა შორის შერიცხეს სვიატოპოლცის მიერ ევრაგულად მოკლულნი, დიდი მთავრის იაროსლავის ძმები, ბორისი და გლები. დამუშავდა და დაიწერა ამ რუსი წმინდანების ცხოვრება. ამ გზით საფუძველი ჩაეყარა რუსულ აგიოგრაფიულ ლიტერატურას.

თავისი დროის შესანიშნავი მწერალი იყო კიევის მღვიმეთა მონასტრის ფუძემდებელი თეოდოსე. მისი თხზულება „კათოლიკური სარწმუნოების შესახებ“ („О вере латинстех“) საყოველთაოდ ნაშრომია, არა მარტო, როგორც აღმოსავლური და დასავლური ქრისტიანული ეკლესიების წინააღმდეგობათა ამსახველი, არამედ, როგორც იმ დროის პოლიტიკური ვითარების მაჩვენებელი.

როგორც ცნობილია, კიევის დიდი მთავარი, სვიატოპოლკი, პოლონეთის მეფის სიძე იყო და, როდესაც იზიასლავს, 1068 წელს კიევი აუჯანყდა, იგი პოლონეთში გაიქცა და დამხმარე ჯარები პოლონეთიდან მოიყვანა. პოლონეთის რაზმელებმა თვითნებობა დაიწყეს კიევში, ისე რომ მალე პოლონელების საწინააღმდეგო მოძრაობა დაიწყო რუსეთში. საფიქრებელია, რომ თეოდოსეს ზემოხსენებული თხზულება, კიევის დიდი მთავრის — იზიასლავის საგარეო პოლიტიკის საწინააღმდეგოდაც იყო გამოიზრდილი. გარდა ამისა, თეოდოსეს, ვითარცა მართლმადიდებელ ქრისტიანს, იმ დროს კათოლიკური ეკლესიის წინააღმდეგ წერილობითი გამოსვლა ევალებოდა საერთოდ.

თეოდოსეს შემდეგ, დასახელებულ უნდა იქნეს კიევის მღვიმეთა მონასტრის ბერი ნესტორი.

ნესტორი თავის დროისათვის უაღრესად განათლებული მოღვაწე ყოფილა. მას არაერთი ნაშრომი დაუწერია, რომლებშიაც მე-11 საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთის ცხოვრებაა ასახული. ნესტორის კალამს ეკუთვნის „ბორისისა და გლების ცხოვრების“ და „თეოდოსეს ცხოვრების“ აღწერა. ნესტორი ამავე დროს მემკვიდრე ისტორიკოსია. საისტორიო მეცნიერებას რუსეთში მალე ჩაეყარა საფუძველი.

მართალია, იმ დროინდელი მოწინავე რუსი, ბიზანტიური საისტორიო ლიტერატურის მიბაძვით იწყებდა მემატიანობას, მაგრამ იგი ამავე დროს რუსული საზოგადოებრივ ცხოვრების საფუძველზე ჰქმნიდა თავის ნაშრომს. ძველი რუსეთი კარგად იცნობდა ბიზანტიურ საისტორიო ლიტერატურას, გიორგი ამარტოლს, იოანე მალალას, გიორგი სვინგელოზის ბიზანტიის ქრონიკას და იოსებ ფლაბიუსის „იუდეველთა ომის ისტორიას“. რუსული მათიანეების წერა უმთავრესად მონასტრებში მიმდინარეობდა და აქ შექმნილ ძეგლებს სამონასტრო დალი ამჩნევია, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რუსული მათიანეები უძვირფასესი წყაროა რუსეთის სოციალური და პოლიტიკური ცხოვრების სურათის აღსადგენად. ისტორიულ თემებზე დაწერილი ცალკეული ნაშრომების წერა რუსეთში გვიან დაიწყო. რუსული მათიანეები სხვადასხვა შინაარსის ისტორიულ ფაქტებს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით აღწერენ, ისე რომ აღწერილ ფაქტებს შორის ლოგიკური კავშირი ზოგჯერ არც არის, მაგრამ ისტორიული ფაქტების ასეთი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით აღწერა, დღეს, ერთის მხრივ, უკეთეს პირობებში აყენებს ძველი რუსეთის ისტორიაზე მომუშავე საეციალისტს, მას უადვილდება ისტორიული ფაქტების დათარიღება.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის თვალსაჩინო ძეგლად მიჩნეულია კიევის დიდი მთავრის — ვლადიმერ მონომახის „Поучение...“ დაქუცმაცების მოლიპულ გზაზე შემდგარი რუსეთის სახელმწიფოს მთლიანობის შესანარჩუნებლად არის ვლადიმერის მიერ დაწერილი ეს „დამოძღვრა“. ამავე იდეით არის გამსჭვალული ვლადიმერის წერილიც ჩერნიგოვის მთავრისადმი, ოლეგ სვიატოსლავის ძისადმი.

ძველი რუსეთი ცნობილი არის თავისი შესანიშნავი არქიტექტურული ძეგლებით. კიევს, ნოვგოროდს, პოლოცკს და ჩერნიგოვს ახლაც ამშვენებს იშვიათი ხელოვნებით აგებული მე-11 საუკუნის ტაძრები. რუსეთის იმ დროის ხუროთმოძღვრები და ოსტატები, სლავური ხალხური სამშენებლო ხელოვნების მონაცემებზე დაყრდნობით, შემოკმედებითად ითვისებდნენ ბიზანტიურსა და დასავლეთ-ევროპულ ხუროთმოძღვრებას და რუსულ მონუმენტურ ძეგლებს ჰქმნიდნენ. საკმარისია აღამიანმა დღეს კიევის სოფის და ჩერნიგოვის მაცხოვრის სახელობის ტაძრები ნახოს, რომ ამაში სავსებით დარწმუნდეს. რა თქმა უნდა, ასეთი ძეგლების აგებისას ნოვგოროდელი და კიეველი ხუროთმოძღვრებისათვის გამოსავალი წერტილი უმთავრესად ბიზანტიური ძეგლები იყო. ჩვენ არაერთი ცნობა მოგვეპოვება ბიზანტიიდან კალატოზების, ტაძრების ოსტატების რუსეთში მიწვევის შესახებ. ეს ფაქტები ერთ-ერთ კიდევ ადასტურებენ ძველი რუსეთის ბიზანტიასთან მჭიდრო კულტურულ ურთიერთობას. საყურადღებოა, რომ კიევში, X საუკუნის დასაწყისში, ე. ი. ქრისტიანული სარწმუნოების საეკლესიო სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებამდე, არსებობდა წმ. ილიას სახელო-

მის ქრისტიანული ეკლესია¹; წმინდა ილიამ წარმართული პერუნის ადგილი დაიკავა სლავეზში.

ძველ რუსეთში ხუროთმოძღვრებასთან ერთად სწრაფად განვითარდა ფერწერა. იმდროის მხატვრობიდან მცირე რაოდენობით გადარჩენილ ფრესკებს და „მოზაიკას“ (ე. წ. სოფიის კენჭით მოხატულ კედლებს) დღესაც ალტაცებაში მოჰყავს სპეციალისტები. აქაც უნდა აღინიშნოს, რომ საკუთარი მხატვრების გარდა, რუსეთი ბერძენ ოსტატებსაც იწვევდა. როგორც ჩანს, უცხოეთიდან მოწვეულ სპეციალისტებთან იწვრთნებოდნენ ახალგაზრდა რუსი მხატვრები. ძველი რუსული წყაროებიდან დაინახავს მკითხველი, რომ კიევში სოფიის კენჭით მომუშავე ქართველი ოსტატებიც მიწვეული ყოფილან და კიევის მღვიმეთა მონასტრის გამშვენიერებაში მიუღიათ მონაწილეობა².

რუსული ფერწერის ძველი ნაშთები და არქიტექტურული ნაგებობანი, რუსი ხალხის შემოქმედებისა და ოსტატობის ძვირფასი ნიმუშებია. ძველი რუსეთი თავის დროისათვის შესაბამისი, მაღალი კულტურის ქვეყანა იყო განვითარებული საქალაქო ცხოვრებით, ვაჭრობითა და ხელოსნობით, ხუროთმოძღვრების შესანიშნავი ძეგლებით, ქვის მონუმენტური ნაგებობებით, განვითარებული ფერწერით, საერო და სასულიერო ლიტერატურით, მუსიკით, განვითარებული მიწათმოქმედებით, ნაოსნობით და ზღვაოსნობით, ქვეყნის თავდაცვის საკუთარი სისტემით.

ძველი რუსეთი მხარდამხარ მიჰყვებოდა და გვერდით ედგა დასავლეთ ევროპის მაშინდელ სახელმწიფოებს, ის უშუალო ურთიერთობაში იყო ევროპის სახელმწიფოებთან. რუსეთის დიდი მთავრის კარი გაქრისტიანების დროიდან ნათესაურ ურთიერთობაში იმყოფებოდა დასავლეთის მმართველ დინასტიებთან.

ძველი რუსეთის სახელმწიფოს გავრცელება აღმოსავლელი ძირითადი უძოლუარი პოლიტიკური ერთეულები

ნოვგოროდისა და ფსკოვის ფეოდალური რესპუბლიკა. ნოვგოროდის ქვეყანას, რუსეთის მთლიანი სახელმწიფოს ჩამოყალიბებამდე, საგანგებო ადგილი უჭირავს. თვით ის ფაქტი, რომ მთავრის უფლება ნოვ-

¹ მასალები ამოკრეფილია «Очерки истории СССР», I, IX—XIII თავებიდან, 1953 წ., გვ. 214—250.

² ი. ცინცაძე, ძველი რუსული მასალები საქართველოს ისტორიისათვის XI—XVI სს., საქ. სსრ მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმცოდნ. ინსტიტუტის გამოცემა.

გოროდში მტკიცდება და პირველად სლავური მოსახლეობის პოლიტიკურ ცენტრად ხდება ნოვგოროდი, იმის მაჩვენებელია, რომ ნოვგოროდი სხვა ქალაქებზე უფრო ადრე ხდება ეკონომიურ ცენტრად და. მიუხედავად იმისა, რომ სლავური სახელმწიფოს ცენტრი დნეპრის შუა წელზე კიევში გადმოდის, ნოვგოროდს, როგორც ქალაქს, მაინც დიდხანს მნიშვნელობა არ დაუკარგავს. კიევის ძლიერების პერიოდშიაც ნოვგოროდი რუსეთის სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანესი ნაწილია. ისე რომ, როდესაც კიევში მსხდომ მთავარს სამხრეთით მარცხი შეემთხვეოდა, იგი ნოვგოროდში მიდიოდა. აქ იკრებოდა ძალებს და მდგომარეობას აღიდგენდა. საყურადღებოა, რომ ნოვგოროდის, როგორც ქალაქის, ძლიერება საუკუნეების მანძილზე იქნა შენარჩუნებული.

იშვიათად იპოვიდით ძველ რუსეთში, ქალაქს, ნოვგოროდის მსგავსს, რომელსაც ასეთი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა ჰქონოდა. იგი გაშენებულია მდინარე ვოლხოვზე, ილმენის ტბის შესართავთან, სწორედ აქ მოემართებოდა ცნობილი დიდი წყლის გზა „ვარანგეთიდან საბერძნეთამდე“. მდინარეების ქსელი ნოვგოროდს აკავშირებდა ყველა მიმართულებით, როგორც ჩრდილოეთთან, ისე სამხრეთთან, დასავლეთთან და აღმოსავლეთთან. ნოვგოროდი შესანიშნავად წვდებოდა ბალტიის, შავ. აზოვისა და კასპიის ზღვებს. ნოვგოროდის ხელთ იყო დასავლეთ ევროპისაკენ გასასვლელი გზებიც. ჩრდილოეთს, ბიზანტიის ბაზრებისაკენ, ნოვგოროდი აძლევდა გასასვლელს.

ლეგენდის მიხედვით ნოვგოროდი, თითქმის 864 წლიდან არსებობს, მაგრამ, როგორც სხვა მონაცემებიდან ჩანს, ნოვგოროდი სლაველების ტომობრივი ცენტრი უნდა ყოფილიყო ძველიდანვე ისევე, როგორც ფსკოვი იყო კრივიჩების ცენტრი. ნოვგოროდის არსებობა მეცხრე საუკუნეში არავითარ ეჭვს არ იწვევს. მეცხრე საუკუნეში ეს ქალაქი ვოლხოვის ორივე ნაპირზე არის გაშენებული, რომელსაც თავდასაცავად გალავანი აქვს. აღმოსავლეთ ნაპირის ქალაქს სავაჭრო ნაწილი ერქვა, დასავლეთ ნაპირისას სოფიის ნაწილი. პირველს ორი „კონეცი“ (უბანი) ჰქონდა, მეორეს — სამი. ნოვგოროდის მორჩილი ტერიტორია, დროთა ვითარებაში, ფართოვდებოდა ისე, რომ იგი მე-12 საუკუნეში ურალამდე და თეთრ ზღვამდე აღწევდა. ნოვგოროდს ეკუთვნოდა ქალაქები იურიევი (ტარტუ), სტარაია რუსა, ველიკიე ლუკი, ნოვიტორგი. ანუ ტორჟოკი და ფსკოვი. ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა ვაჭრობის განვითარებას უწყობდა ხელს ნოვგოროდში. კონსტანტინე ძოწითშობილის ცნობით, X საუკუნეში ნოვგოროდული ნაგებობები დნეპრით, კიევზე გავლით და შავი ზღვით ბიზანტიამდე აღწევდნენ. მე-12 საუკუნეში ნოვგოროდელ ვაჭრებს კიევნა

თავისი საყდარი ჰქონდათ. ამ დროს ნოვგოროდელ ვაჭრებს კუნძულ გოტლანდთან აქვთ მიმოსვლა; აქ, ქალაქ ვისბში, ნოვგოროდელებს საყუთარი შენობა და სამლოცველო ჰქონდათ. ამავე საუკუნეში ნოვგოროდელებს გერმანულ ჰანზის ქალაქთა კავშირთან და დანიასთან ჰქონდათ გაცხოველებული ვაჭრობა. რუსი ვაჭრებისათვის ლიუბეკში უბაჟოდ ვაჭრობის უფლებებიც მიუნიჭებიათ.

ნოვგოროდშიაც უცხოელი ვაჭრები სისტემატურად მიმოდრიოდნენ. მე-12 საუკუნეში აქ უცხოელებს ორი სავაჭრო შენობა ჰქონდათ თა-ვიანთი საწყობებით. (შენობები პოტლანდიელ და გერმანელ ვაჭრებს ეკუთვნოდათ). ამ ქალაქისაკენ მიისწრაფოდნენ ვლადიმირისა და სუზდალის მხარის ვაჭრები თავიანთი საქონლით. ნოვგოროდს უცხო-ეთი, უმთავრესად, ბეწვეულის ექსპორტით იცნობდა. რუსეთის ძვირ-ფასი ბეწვეული დასავლეთ ევროპაში ნოვგოროდელ ვაჭრებს გაჰქონ-დათ, მაგრამ, ამას-გარდა, ნოვგოროდის ექსპორტს ზღვის ლომის ეშ-ვები, სანთელი, ქონი, სელი და ქერელი შეადგენდა. ნოვგოროდს ვერ-ცხლის მადნებიც ჰქონდა ურალის მხარეში.

დასავლეთ ევროპის ვაჭრებს მაუდი, ლითონი, იარაღი და სხვადა-სხვა სახეობის ძვ. სამკაულები შემოჰქონდათ ნოვგოროდში.

ნოვგოროდი ერთი უდიდესი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრი იყო აღმოსავლეთ ევროპაში. ნოვგოროდელი კარგად დახელოვნებული მკვდლები, ოქრომკვდლები, ტყავის ოსტატები ცნობილნი იყვნენ მთელ რუსეთში. ძველი ნოვგოროდის ორი უბნის სახელწოდებაც კი ამ უბ-ნებში მომუშავე ოსტატ ხელოსნების სახელწოდებისაგან არის წარ-მომდგარი: „ღურგლების უბანი“, „მეთუნეთა უბანი“. ნოვგოროდე-ლი ხელოსნები გაერთიანებული იყვნენ (დას. ევროპის შუა საუკუნე-ების ქალაქების მსგავსად) კორპორაციებში და მუშაობდნენ არა მარ-ტო შეკვეთით, არამედ საბაზროდაც. ხელოსნები ქ. ნოვგოროდის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ.

1228 წელს მომხდარი აჯანყების აღწერილობაში მოხსენებულია ხე-ლოსნანი ნიკიფორე მეფარე (ფარის ოსტატი) და, რაც მთავარია, ნი-კიფორე მოხსენებულია, როგორც ნოვგოროდის მთავრობის წარმომად-გენელი იქაურ არქიეპისკოპოსთან.

ნოვგოროდის ლაშქრის დაკომპლექტება ძირითადად ხელოსნებისა-გან ხდებოდა. საყურადღებოა, რომ მემატიანე ბრძოლებში დაღუპულ-თა შორის ხელოსნებს სახელობით ჩამოთვლის. ცხადია, ეს ხელოს-ნები ქალაქში გავლენიანი პირები იყვნენ, ისე მათ მემატიანე არ და-ასახელებდა.

ნოვგოროდს საკუთარი პური არ ჰყოფნიდა და ამ მხრივ იგი მუდამ დამოკიდებული ყოფილა სამხრეთ რუსეთის სამთავროებისაგან. 1170

წელს ანდრია ბოგოლიუბსკიმ ნოვგოროდი სწორედ პუტის შეტანის შეწყვეტით დაიქვემდებარა.

ნოვგოროდში ვაჟართა ორგანიზაციებიც არსებულა. მე-12 საუკუნეში ცნობილი არის უტხოეთში მოვაჭრეთა გაერთიანება. ცნობილია „რეანოვსკაია სოტნია“, რომელიც ცვილით (სანთლით) ვაჭრობდა. ამ კორპორაციას მე-12 საუკუნის ოტდათიან წლებში თავისი წესდება ჰქონდა მთავრის, ვსევოლოდის, მიერ დამტკიცებული.

მაგრამ ნოვგოროდის სახელმწიფოში ეკონომიკის საფუძველი ფეოდალური მიწათმფლობელობა იყო. საერო და სასულიერო ფეოდალები ბატონობდნენ ნოვგოროდში როგორც ეკონომიურად, ისე პოლიტიკურად. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხელოსნობისა და ვაჭრობის მაღალმა განვითარებამ საქალაქო ეკონომიკაში მათი მნიშვნელობის ზრდა განაპირობა. მდიდარ ვაჭრებს და ხელოსნებს ნოვგოროდის პოლიტიკურ ცხოვრებაშიაც მნიშვნელოვანი როლი ეთმობოდათ.

ნოვგოროდის პოლიტიკური წყობილება

ძველი რუსეთის სახელმწიფოში აღმოცენებულ პოლიტიკურ ერთეულთა შორის ნოვგოროდის სახელმწიფოს საგანგებო ადგილი უჭირავს, მიუხედავად იმისა, რომ იმ დროს, მთელს რუსეთში, ყველგან, ფეოდალიზმი ბატონობდა. ნოვგოროდში ფეოდალიზმის ბაზისზე მეტისმეტად ორიგინალური ხასიათის სახელმწიფო წყობილების ფორმა განვითარდა და ჩამოყალიბდა. პოლიტიკური წყობილებით ნოვგოროდი მკვეთრად გამოირჩევა სხვა რუსულ სამთავროთაგან. მე-12 საუკუნიდან ნოვგოროდი ფეოდალურ რესპუბლიკად ჩამოყალიბდა, რომელსაც საქალაქო პატრიციატი მართავდა, სადაც გაბატონებული მდგომარეობა მსხვილ ბოიარებსა და ქრისტიანული ეკლესიის მეთაურს (არქიეპისკოპოსს) ჰქონდა.

მას შემდეგ, რაც ნოვგოროდის მთავარმა ნოვგოროდი დატოვა და ტახტი კიევში გადაიტანა (882 წ.), ნოვგოროდი პოლიტიკურად კიევს დაექვემდებარა. მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული, ჩვეულებრივ, კიევის დიდი მთავარი ნოვგოროდში თავის უფროს ვაჟიშვილს გზავნიდა მმართველად და ნოვგოროდიც დიდი მთავრის ხაზინას საკმაო შემოსავალს აწვდიდა. მაგრამ, როგორც ჩანს, ნოვგოროდს მაინც შენარჩუნებული ჰქონია, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ერთგვარი ავტონომიური უფლებები. ფეოდალური ურთიერთობა აქ, სხვებთან შედარებით,

უფრო ადრე განვითარდა და მე-11 საუკუნის პირველ ათეულ წლებში ნოვგოროდელ ბოიარებსა და ვაჟრებს კიევის დიდი მთავრების მორჩილებიდან გამოსვლის ტენდენცია დაეტყო. ნოვგოროდის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის დასაწყისად 1015 წელი უნდა მივიჩნიოთ. ამ წელს, ვლადიმერ სვიატოსლავის ძის შვილმა, იაროსლავმა (შემდეგში ბრძნად წოდებულმა), რომელიც მამამ, არსებული წესით, თავის წარმომადგენლად ნოვგოროდში გაგზავნა, უარი განუცხადა ვლადიმერს დაწესებული „ხარკის“ (გადასახადის) გადახდაზე. თავისთავად ცხადია, იაროსლავი ნოვგოროდის გაბატონებული ფენის მხარდაჭერით მოქმედებდა. კიევის მთავარი (იაროსლავის მამა) ვლადიმერ საომრად მოემზადა, საპასუხო საომარი სამზადისი ნოვგოროდშიაც ჩატარდა, მაგრამ სწორედ ამ დროს ვლადიმერი გარდაიცვალა და ტახტი ვლადიმერის უფროსმა შვილმა, სვიატოპოლკმა, დაიკავა. ამ უკანასკნელმა, როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, ძმების გაყლევით ისახელა თავი; ჯერი იაროსლავზედაც მიდგა, მაგრამ იაროსლავს ნოვგოროდელებმა დაუჭირეს მხარი და სვიატოპოლკი კიევიდან პოლონეთში განდევნეს. სვიატოპოლკი პოლონელების დახმარებით კვლავ კიევში შემოიჭრა, ნოვგოროდელებმა კვლავ იაროსლავს დაუჭირეს მხარი და სვიატოპოლკი დამარცხდა. იაროსლავი კიევის მთავრად დაჯდა. მათიანის ცნობით, ამ დახმარებისათვის იაროსლავს ნოვგოროდისათვის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის სიგელი უბოძებია. ეს სიგელი დღეს დაკარგულია და ჩვენ არ ვიცით კონკრეტულად, როგორ ჩამოყალიბდა ნოვგოროდის უფლებები კიევის სახელმწიფოში. მაგრამ ჩვენ გვაქვს სხვა ცნობები, რომლებიც ნოვგოროდის პოლიტიკურ უფლებებზე მიგვითითებენ. შემდეგში, როცა ნოვგოროდი მიწვეულ მთავრებთან პირობებს წერილობით აფორმებდა, მთავრისაგან დაფიცებას მოითხოვდა, რომ იგი იაროსლავის სიგელებში ნოვგოროდისადმი ბოძებულ უფლებებს დაიცავდა. იაროსლავს კარგი დამოკიდებულება დაუწყებია ნოვგოროდელებთან და ამათზე დაყრდნობით აქტიურ საგარეო პოლიტიკას ატარებდა.

მართალია, ჩვენ, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, ნოვგოროდის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის ისტორიის სრული სურათის აღსადგენად ისტორიული წყაროები გვაკლია, მაგრამ დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მე-12 საუკუნეში, ნოვგოროდში, კიევის მორჩილებიდან გამოსვლის ტენდენციები გაძლიერებულია. ასეთი მისწრაფება ნოვგოროდში შემთხვევით არ წარმოშობილა.

მე-12 საუკუნეში თვალსაჩინო ხდება კიევის ძლიერების დაცემის პროცესი. ამასაც თავისი მიზეზები ჰქონდა. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს აქამდე არსებული „დიდი სავაჭრო სამდინარო გზის“ გადინაცვლება დასავლეთისაკენ. წინადასახელებული დიდი სამდინარო გზა

„ვარანგეთიდან საბერძნეთამდე“ რომ მიეპარებოდა და ღნეპრით კი-
ევზე გაივლიდა. ახლა ეს ძველი გზა საბერძნეთამდე აღარ მიდის. იგი
როსტოვ-სუზდალის სამთავროსაკენ არის ძირითადად გადანაცვლებუ-
ლი და ქ. კიევი ამ გზიდან გვერდზე რჩება. ჯვაროსნული ომების შე-
დეგად რუსეთიდან ბიზანტიაზე მიმავალმა სავაჭრო გზებმა დასავლეთი-
საკენ გადაინაცვლა — ხმელთაშუა ზღვა, იტალიის ქალაქები ალპებზე
გადავილით, გერმანიის ჩრდილო ქალაქები და ბალტიის ზღვის სანა-
პიროები. ნოვგოროდი ამ გზას მდ. ვოლხოვით, ლადოგის ტბით და
მდ. ნევიტ უკავშირდებოდა. ნოვგოროდიდან კი, როგორც აღნიშ-
ნული იყო, გზა როსტოვ-სუზდალის სამთავროსაკენ გაიმართა და კი-
ევი ამის გამო დასუსტდა, როგორც მთავარი სავაჭრო მაგისტრალიდან
მოწყვეტილი მხარე. მისი მორჩილება, გადასახადების შეტანა კიევის
დიდი მთავრის საღაროში და სხვა სახის მოვალეობის შესრულება, ნე-
ბით არც ერთ სამთავროს და ქალაქს აღარ სურდა.

უკვე 1118 წელს, კიევის დიდი მთავარი ნოვგოროდელ ბოიარებს
კიევის ერთგულებაზე, ქრისტიანული რიტუალის წესით, ფიცს ადებ-
ბინებს. ცხადია, ასეთი ღონისძიება ნოვგოროდელების საეპეო ტენ-
დენციებით არის გამოწვეული. წყაროებიდან შემდეგ ჩვენ ვიცით, რომ
ნოვგოროდში პოსადნიკი ვეჩეს თავისით აუტრჩევია ნოვგოროდელ ბო-
იართა წრიდან და თავის საქმიანობას შედგომია, ისე რომ კიევის
დიდი მთავრისათვისაც არაფერი უცნობებიან. ეს მომხდარა 1126
წელს.

წინათ ეს ასე არ ყოფილა, პოსადნიკს ნოვგოროდში კიევის დიდი
მთავარი გზავნიდა თავის სურვილისამებრ. მემათიანე, 1126 წლის
ქვეშ, მოკლედ გვაუწყებს: ნოვგოროდელებმა „მიუბოძეს პოსადნი-
კობა ჰაროსლავ გურიატინიცასო“. ეს აქტი საკმაოდ მნიშვნელოვანი
ნაბიჯი არის დამოუკიდებლობისაკენ, მაგრამ ჯერ-ჯერობით მაინც
მთავრის როლი მნიშვნელოვანი ჩანს ნოვგოროდის პოლიტიკურ ცხოვ-
რებაში. მართალია, ნოვგოროდის მთავრისაც კიევის დიდი მთავრის
ხელქვეითი დარჩენა არ სურს, მაგრამ მალე არც კიევიდან გაგზავნულ
მთავარს დაექვემდებარებიან ნოვგოროდელები.

კიევის მორჩილებიდან გამოსვლა და ბოიართა რესპუბლიკად ჩა-
მოყალიბება ნოვგოროდმა მხოლოდ 1136 წლის აჯანყების შემდეგ
შეძლო.

ნოვგოროდის მათიანეში მოკლედ მოთხრობილია ამ აჯანყების ამბავი.
აჯანყებაში მონაწილედ უმთავრესად გლეხობა და ქალაქის ლარიბობაა
წარმოდგენილი მათიანის ცნობით. იქ აღნიშნულია: „6644 წელს
(1136) ნოვგოროდელებმა მოუწოდეს ფსკოველებსა და ლადოგელებს
და თავიანთი მთავრის ვსევოლოდის განდევნა დაადგინეს და ის ჩამ-
წყვდიეს ეპისკოპოსის სასახლეში ცოლით, შვილებით და სიდედრით.

ეს მოხდა მაისის თვის 26-ს; გუშაგები დარაჯობდნენ იარაღით ხელში დლითა და ღამით, ყოველდღე 30 კაცი გუშაგობდა. ასე ორ თვეს ჰყავდათ დამწყვდეული მთავარი და მისი ოჯახი. შემდეგ 15 იელისს გაუშვეს ქალაქიდან და მისი შვილი ვლადიმერი მიიწვიეს მთავრად“. ვეჩე, თურმე, მთავარს — ესეველოდ მსტისლავისძეს (ვლადიმერ მონომახის შვილიშვილს) ბრალს სდებდა გლეხის (სმერდის) მიმართ უყურადღებობაში, სუზდალის სამთავროს წინააღმდეგ ლაშქრობის უნიათოდ მოწყობაში და საერთოდ ნოვგოროდის ინტერესების უგულვებელყოფაში¹. ვეჩეს არც ესეველოდ მსტისლავის ძის მომხრე ზოგიერთი ნოვგოროდელი ბოიარი დაუხდვია. გაძლიერებული ნოვგოროდელი ბოიარობის უმრავლესობა, კიევის მორჩილების წინააღმდეგ ამხედრებულა და დამოუკიდებლობა მოუთხოვიათ. ნოვგოროდიდან განდევნილ ესეველოდს ფსკოვში შეუფარებია თავი და ხელსაყრელ დროს უცდიდა, მაგრამ 1138 წელს ესეველოდი გარდაიცვალა. ესეველოდის მომხრე ბოიარებს ქონება წაართვეს და ვაჭრებს დაურჩივეს, როგორც ჩანს, ვაჭრებიც ნოვგოროდის დამოუკიდებლობას უქერდნენ მხარს.

ამ მოვლენების შემდეგ ნოვგოროდში მთავარს იწვევენ იმის მიხედვით, თუ ვეჩე რომელ მთავარს ისურვებდა. თუ რაიმე მიზეზის გამო მიწვეული მთავარი არ მოეწონებოდათ, მას გააძევებდნენ და სხვას მოიწვევდნენ.

ამიერიდან „ვეჩე“ ხდება ნოვგოროდში უზენაესი ხელისუფალი, მაგრამ „ვეჩე“, მე-12 საუკუნეში წარმოშობილი, საერთოდ რუსეთში არსებული პოლიტიკური ინსტიტუტი არ არის. წინა თავში „ვეჩეს“ შესახებ მცირე საუბარი გვქონდა ჩვენ (იხ. თავი: „ძველი რუსეთის სახელმწიფოს პოლიტიკური წყობილება და დიდ მთავართა საშინაო პოლიტიკა“), მაგრამ ზედმეტი არ ექნება, ნოვგოროდის ისტორიასთან დაკავშირებით, „ვეჩეს“ ისტორია მოკლედ ისევ გავითვალისწინოთ. „ვეჩეს“ საკითხი რუსეთის ისტორიოგრაფიაში დიდი ხანია დასმული იყო და არა ერთი ნიჭიერი რუსი ისტორიკოსი სპეციალური მონოგრაფიითა და სტატიებით გამოეხმაურა მას², მაგრამ საბოლოოდ იგი მარქსისტულმა ისტორიოგრაფიამ გააჩვენა.

სიტყვა „ვეჩე“ ძველი რუსული „ვეშჩატიდან“ არის ნაწარმოები, რაც თათბირს, აზრის გაზიარებას ნიშნავდა. „ვეჩე“ შინაარსით უდრის სახალხო ყრილობას, რომელიც მნიშვნელოვან საერთო საზოგადო სა-

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов., 1950 г., Ак. Н. СССР., გვ. 24. ნოვგოროდის პოლიტიკური ისტორიის შესახებ იხ. Д. Лихачев, Новгород Великий, 1945 г.

² „ვეჩესა“ და მთავრის უფლებათა შესახებ სპეციალური ლიტერატურის დასახელება იხ. აკად. ბ. დ. გრეკოვის ნაშრომში «Киевская Русь», 1953, გვ. 354.

კითხების გადასაწყვეტად შეიკრიბებოდა. რუსულ მატრიანეში „ვეჩე“ პირველად 997 წლის ქვეშ მოთხრობილ ამბავში არის მოხსენებული, რომელიც ბელგოროდს შეეხება. ნოვგოროდის ისტორიაში კი „ვეჩე“ პირველად 1016 წლის ამბებშია დასახელებული. კიევის ისტორიაში ვეჩე 1068 წელს იხსენიება. ასევე იხსენიება ვეჩე სხვა ქალაქების ისტორიაში მე-11—12 საუკუნეთა მანძილზე.

რუსული მატრიანის ცნობებზე დაყრდნობით ვ. ი. სერგაევიჩის სპეციალურ ნაშრომებში საგანგებოდ არის აღნიშნული, რომ „ვეჩე“ რუსეთის მთელი ძველის ისტორიის მანძილზე გაძლდმებით არსებობდა, მონღოლების ბატონობამდე, ე. ი. მე-13 საუკუნის მეორე ნახევარამდე. მართალია, „ვეჩე“ ძველი რუსეთის ისტორიაში საუკუნეთა მანძილზე არსებობდა, მაგრამ ის ყველა საუკუნეში უცვლელი პოლიტიკური ინსტიტუტი როდია. მე-6 საუკუნის ავტორი, ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი თავის თხზულებაში, იქ, სადაც სლავების შესახებ აქვს საუბარი, ერთგან აღნიშნავს: „სლავებსა და ანტებს ერთი პიროვნება კი არ მართავს, არამედ უძველესი დროიდან ისინი დემოკრატიული მმართველობით ცხოვრობენ და ყველა საქმეს საერთო კრებაზე წყვეტენ“-ო. აქ ავტორი ცნობას გვაწვდის იმ „ვეჩეს“ შესახებ, რომელიც სლავურ ტომებში მოქმედებდა გვაროვნული წყობილების დროს. მაგრამ ამ დროის „ვეჩეს“ გაიგივება IX—XI საუკუნეების რუსეთში მოქმედ „ვეჩე“-სთან დიდი შეცდომა იქნებოდა. სულ სხვა შინაარსი და ფუნქციები ჰქონდა VI საუკუნის „ვეჩეს“ სლავურ ტომებში და სულ სხვა შინაარსი და ფუნქციები აქვს „ვეჩეს“ კლასობრივ საზოგადოებაში, სადაც უკვე სახელმწიფოა ჩამოყალიბებული. IX—XI საუკუნეებში დიდი მთავრის უფლება ბატონობს რუსეთში, სახელმწიფო საქმეების მართვა-გამგებლობა დიდი მთავრის ხელშია და „ვეჩე“, როგორც მუდმივი მოქმედი ორგანო, მთავრის გვერდით არ არსებობს.

რუსულ მატრიანეში დაცული ცნობებიდან ჯერ-ჯერობით მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ დიდი მთავარი თათბირობს არა სახალხო კრებასთან, არამედ თავისი დრუჟინის წევრებთან და ისიც „უფროს დრუჟინასთან“, ქალაქის უხუცესებთან და ბოიარებთან. კიევში „ვეჩეს“ შეკრება და თათბირი თუ მომხდარა, მხოლოდ საგანგებო შემთხვევაში, როცა ქალაქში დიდი მთავარი არ იმყოფებოდა და ქალაქს გარსშემოსეული მტერი ემუქრებოდა.

აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც. რომ ძველი რუსეთის სახელმწიფოში საზოგადოებრივი განვითარება ყველა მხარეში თანაბრად არ ვითარდებოდა. ქალაქი კიევი და მისი შემოგარენი მხარეები სხვებთან შედარებით წინ მიდიოდა. აქ „ვეჩეს“ ყრილობებს მოქმედ ინსტიტუტად ვერ ვხედავთ. „ვეჩეს“ ყრილობები ხშირია კიევის სახელმ-

წიფოს იმ მხარეებში, რომლებიც ჩამორჩენილია, აქ ეს ყრილობები უფრო ტომობრივი ხასიათისაა.

მხოლოდ XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყებს „ვეჩე“ ქალაქ-ბში გამოცოცხლებას და მოქმედებას, როცა ძველი რუსეთის სახელმწიფოს ცალკეული ნაწილები განვითარდა, გაიზარდა და მათ ცენტრისაგან (კიევისაგან) ჩამოცილების ტენდენცია დაეტყო. „ვეჩეს“ საქმიანობა, როგორც პოლიტიკური ინსტიტუტის საქმიანობა, საუკუნეთა მანძილზე მოჩანს რუსეთის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში, სადაც ფეოდალებმა და ვაჰრებმა მთავრის ძალაუფლება შეზღუდეს, ფაქტიურად უზენაესი ხელისუფლება ხელთ იგდეს და „ვეჩეს“ ინსტიტუტი კი არ მოსპეს, არამედ თავისი ინტერესების დაცვის იარაღად აქციეს. „ვეჩე“ ნოვგოროდში, ფსკოვსა და პოლოცკში საერო, საეკლესიო ფეოდალების და ვაჰრების ბატონობის ორგანიზაციაა, რომელსაც მიწვეული მთავარი, როგორც ერთი დიდი მოხელე, ექვემდებარებოდა და ბოიართა ამ რესპუბლიკას ჯამაგირის საფუძველზე ემსახურებოდა.

ნოვგოროდსა და ფსკოვში მე-15 საუკუნის უკანასკნელ ორ ათეულ წლებამდე შეძლეს ბოიარებმა და ვაჰრებმა „ვეჩეს“ წყობილების შენარჩუნება და ამ გზით თავისი ბატონობის უზრუნველყოფა. ქ. ვლადიმირში „ვეჩე“ შედარებით მალე დაეცა და მთავარმა და მისმა უფლებამ გაიმარჯვა¹.

აღსანიშნავია აქ ის ფაქტიც, რომ „ვეჩეს“ ყრილობებზე საკითხების განხილვა ისე მოწესრიგებულად არ მიმდინარეობდა, როგორც ჩვეულებრივ ჩვენ წარმოგვიდგენია. არავითარი ხმის დათვლისა და ამ გზით ყრილობის წევრთა უმრავლესობის სურვილის და აზრის დადგენის წესი არ არსებობდა. დადგენილების მიღება ძალისმიერი ყვირილით ანდა ჯგუფებს შორის ზოგჯერ ხელჩართული ბრძოლით ხდებოდა².

ნოვგოროდში მთავრის უფლების შესახებ საბუთი, მე-13 საუკუნეზე აღრიხდელი, ჭერ-ჭერობით აღმოჩენილი არ არის. ნარატიული ძეგლებიდან ვიცით, რომ მე-12 საუკუნეში ნოვგოროდში მოწვეულ მთავარს გარკვეულ წერილობით პირობებზე აწერინებდნენ ხელს, მაგრამ როგორი იყო პირობის წიგნის მუხლები, ჩვენ დანამდვილებით არ ვიცით.

მე-13 საუკუნისათვის ჩვენ ორი საბუთი შემოგვენახა ნოვგოროდის მთავრის, იაროსლავ ტვერელის, ფიცის თუ პირობის წიგნების სახით. ამ საბუთებიდან ნათლად ჩანს, რომ ნოვგოროდში მიწვეულ მთავარს საქმეების წარმართვა მხოლოდ ვეჩეს მიერ არჩეული პოსადნიკის კონ-

¹ ცნობები ამოკრეფილია აკად. ბ. დ. გრეკოვის დასახელებული ნაშრომიდან, იხ. გვ. 353—370, იხ. აგრეთვე დ. ლიხაჩოვის „Новгород Великий, 1945 г.

² ცნობები ამოკრეფილია პროფ. ვ. კლუჩევსკის „Курс русской истории“-დან, 1925 г., გვ.83.

ტროლის ქვეშ შეეძლო. მიწვეულ მთავარს და მის დრუჟინას უფლებად არ ჰქონდა ნოვგოროდის სამფლობელოში და მით უმეტეს თვით ქალაქის უბნებში მიწა და ყმა შეეძინა. პოსადნიკის თანაშემწეობის გარეშე არც სამართლის წარმოება შეეძლო მთავარს. მთავარი ვალდებული იყო თავის მამა-პაპეულ საუფლისწულოში ნოვგოროდელი ვაჟებისათვის არამცთუ შეღავათები მიენიჭებინა, არამედ მას მფარველობაც უნდა გაეწია მათთვის. მთავრის ძირითადი ფუნქცია ნოვგოროდში ლაშქრის წინამძღოლობა და სარდლობა იყო, მაგრამ ამ საქმეშიაც ის შეზღუდული და შებოჭილი ჰყავდა ვეჩეს. ათასისთავი, ასისთავი და ათისთავი, ე. ი. მაშინდელი ლაშქრის მეთაურთა შემადგენლობა, ვეჩეს მიერ არჩეული და დანიშნული იყო და მთავარს ნოვგოროდის სამხედრო ძალების ვეჩეს საწინააღმდეგოდ გამოყენება არ შეეძლო.

პოსადნიკი და ათასისთავი („ტისიაკი“) ვეჩეს აღმასრულებელი ხელისუფლების წარმომადგენლები იყვნენ. მათ ებარათ ნოვგოროდის საგარეო და საშინაო პოლიტიკის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი საქმეები. პოსადნიკის ხელთ იყო რესპუბლიკის უზენაესი სასამართლო, თანამდებობის პირთა გადაყენებისა და დანიშვნის უფლება და ნოვგოროდში მიწვეული მთავრის საქმიანობის კონტროლი. პოსადნიკი მთავარს ომშიაც მიჰყვებოდა. ათასისთავი კი პოსადნიკის პირველი თანაშემწე იყო და ის მეთაურობდა თვით ნოვგოროდის „პოლკს“.

თუ ძველად ნოვგოროდის მთავარი ამტკიცებდა და საკუთარი ბეჭდით აფორმებდა საბუთს, მე-13 საუკუნეში ეს უკვე საკმარისი აღარ იყო საბუთის იურიდიულად გასაფორმებლად. ახლა მიწვეული მთავარი ნოვგოროდში ნომინალური ხელისუფალია, მის ბეჭედსა და ხელრთვას საბუთზე მხოლოდ მაშინ აქვს ძალა, თუ ამავ საბუთზე პოსადნიკი და ათასისთავი მოაწერს ხელს.

1262 წლის საბუთში, რომელიც გერმანელებთან სავაჭრო ურთიერთობის მოსაგვარებლად არის შედგენილი და ალექსანდრე ნეველის მიერ არის ხელმოწერილი, შესავალშივე აღნიშნულია. „მე ალექსანდრე მთავარი და შვილი ჩემი დიმიტრი, მიხეილ პოსადნიკისა, ჟიროსლავ ათასისთავისა და ყველა ნოვგოროდელების თანხმობით სრულყოფთ ზავსა ამას... და სხვ.“¹

ვეჩეს ყრილობის წევრი იყო ნოვგოროდში ყველა, ვისაც უძრავ-მომძრავი ქონება ჰქონდა და თავისუფალი იყო.

ვეჩეს საბჭოს ედგა სათავეში „ბატონთა საბჭო“ („სოვეტ გოსპოდ“), რომლის სათავეში ნოვგოროდის არქიეპისკოპოსი იდგა. არქიეპისკოპოსი უმდიდრესი ფეოდალი იყო ნოვგოროდის სახელმწიფოში, მას სა-

¹ ცნობა ამოღებულია ნ. გ. პორფირილოვის ნაშრომიდან «Древний Новгород», 1947 г., Изд. Акад. Н. СССР., გვ. 39.

ხელმწიფოს სალარო და მიწები ებარა. ის საეკლესიო სასამართლოს მე-
თაურიც იყო და ნოვგოროდის სახელმწიფოში ზომა-წონაზე
თვალყურს თვითონ ადევნებდა. ბოიართა მალალ წრესთან ერთად იგი
რესპუბლიკის საგარეო პოლიტიკას ხელმძღვანელობდა. ასეთი დიდი
პოლიტიკური როლის შემსრულებელი პიროვნება, როგორიც ეპისკო-
პოსი იყო, ამ დროის შესაბამისად განათლებული იყო და ალბათ ამ
გარემოებასაც მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ რესპუბლიკისათვის ეხელმ-
ძღვანელა მას. 1156 წლამდე ნოვგოროდში ეპისკოპოსს კიევის მიტრო-
პოლიტი ნიშნავდა, მაგრამ შემდეგ საეპისკოპოსო კანდიდატს თვით
ნოვგოროდის ეპიჩე წამოაყენებდა და კიევის მიტროპოლიტი კი აკურ-
თხევდა. ნოვგოროდის არქიეპისკოპოსი თვალყურს ადევნებდა ვეჩეს
საქმიანობას, ვეჩეს ყოველი გადაწყვეტილება მას უნდა ეკურთხებინა.
ვეჩეს მუშაობის დროს წამოჭრილი წინააღმდეგობანი არქიეპისკოპოსს
უნდა შეენელებინა და დაეცხრო. ვეჩეში მონაწილე ნოვგოროდელები
ზოგჯერ ურთიერთშორის ჯელჩართულ ბრძოლას იწყებდნენ და ამ
დროს საგანგებოდ შემოსილი არქიეპისკოპოსი, ჯვრით ხელში, მო-
წინააღმდეგეებს აწყნარებდა და შეარიგებდა. უცხოელებთან ურთი-
ერთობის დროს არქიეპისკოპოსი პირველ ადგილზე იყო, ხელშეკრუ-
ლების საბუთებს იგი თავისი ბეჭდით იურიდიულად სრულჰყოფდა. არ-
ქიეპისკოპოსს მიმართავდნენ მფარველობისათვის ყოველთვის უცხო-
ელები, როცა მათ ნოვგოროდში ხელისუფლების წარმომადგენლები
შეავიწროვებდნენ. სოფიის ტაძართან აგებული არქიეპისკოპოსის
სასახლე მთავრობის ცენტრად ითვლებოდა, აქ იყრიდა თავს „ბატონთა
საბჭო“, აქ ინახებოდა სახელმწიფოს არქივი და სოფიის ტაძრის უმ-
დიდრესი სალარო. არქიეპისკოპოსს მოხელეთა თავისი შტატი ჰყავდა.
საყურადღებოა, რომ არქიეპისკოპოსს თავისი „პოლკი“ ჰყავდა, მე-
ომრებით და ოფიცრებით დაკომპლექტებული¹. არქიეპისკოპოსის სასა-
ხლეში იწერებოდა სათანადო რედაქციით ნოვგოროდის მატიაწე. ამ
ჟგვრს რუსეთის ძველი ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს
დღეს.

მაგრამ ჩვენ ერთ საკითხზედაც პასუხი უნდა გავცეთ. რატომ თან-
ხმდებოდა რიურისკის გვარეულობის ნაშეიერი, რომელიმე მთავარი, ისეთ
შეზღუდულ ხელისუფლებას, როგორიც ნოვგოროდის სახელმწიფოში
ჩამოაყალიბა ვეჩემ? მიწვეულ მთავარს, მართალია, უძრავი ქონების
შეძენის უფლება არ ჰქონდა ნოვგოროდში, მაგრამ მას მისი საკადრისი
ჯამაგირი და შემოსავალი ჰქონდა. საუფლისწულო მამაპაპეული იმ-

¹ სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანესი საქმეების არქიეპისკოპოსის ხელთ გადაცემა
იმიტომ უნდა ყოფილიყო განპირობებული, რომ ის ბერი იყო და მას მემკვიდრე
შვილები არ ჰყავდა. სახელმწიფო ძალაუფლების უზურპაციის შემთხვევაშიც, ბერი
ახალ დინასტიას ვერ შექმნიდა.

დენს არაფერს აძლევდა გადარიბებულ, მცირემაძულიან მთავარს, რომ მდიდარ ნოვგოროდში, შეზღუდული პირობების ვითარებაში, მიღებულ ჯამაგირზე და ნატურით შემოსავალზე უარი ეთქვა.

ნოვგოროდის ფეოდალური რესპუბლიკის დასახასიათებლად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ის არსებითად ბოიართა რესპუბლიკა იყო, სადაც გარკვეული პოლიტიკური უფლებები ვაჟებსაც ჰქონდა მოპოვებული. ნოვგოროდის რესპუბლიკის არსებობის მანძილზე არ ყოფილა შემთხვევა, რომ პოსადნიკად, ან ათასისთავად ხელოსნების წრიდან ვინმე აერჩიათ. ნოვგოროდის რესპუბლიკა გარეგნულად დემოკრატიული ფორმისა იყო, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, არსებითად ის არისტოკრატიული რესპუბლიკა იყო. მაგრამ შემედარი ვიქნებით თუ ვიფიქრებთ, რომ ნოვგოროდის რესპუბლიკის ჩამოყალიბებას რუსეთის მთავრები შეუურიგდნენ. ნოვგოროდის მმართველობის ზემოაღწერილი სისტემა და დამოკიდებულება მუდამ ნაფრთხეში იყო, მიუხედავად იმისა, რომ 1156 წელს რუსეთის მთავრების ყრილობაზე მთავართა დადგენილებაც იყო მიღებული «Вси князи выложиша Новгород в свободу, где им люто, ту же себе князя понимают» („მთავრებმა ყველამ აღიარა ნოვგოროდი თავისუფლად, საიდანაც ისურვებენ მთავარს იქედან აირჩევენ“). ამ დადგენილებით, თითქოს, რუსეთის მთავრებმა ნოვგოროდის უფლება — მთავრის თავისუფლად არჩევის შესახებ — საქვეყნოდ აღიარეს, მაგრამ ყოველ გაძლიერებულ რუსულ სამთავროს თვალი მდიდარი ნოვგოროდისაკენ ექირა და მისი დაქვემდებარება სურდა. მთავრების ასეთ მისწრაფებას, ზოგჯერ დასაყრდენი თვით ნოვგოროდელ ბოიარებსა და ვაჟების გარკვეულ წრეებში ჰქონდა, მაგრამ ნოვგოროდის არისტოკრატიის უმრავლესობა მაინც ნოვგოროდის თავისუფლების დამცველი იყო. ცხარე ბრძოლები ჰქონდა ნოვგოროდთან როსტოვ-სუზდალის სამთავროს ცნობილ დიდ მთავარს იური დოლგორუქს. 19 წლის განმავლობაში არაერთგზის შეჭრილა იური დოლგორუქის ლაშქარი ნოვგოროდის სამფლობელოში და აუწიოკებია იგი, მაგრამ, საბოლოოდ, გამარჯვება მაინც ნოვგოროდს დარჩა. ნოვგოროდელების გამარჯვებას იმ გარემოებამაც შეუწყო ხელი, რომ იური დოლგორუქი იმავე დროს კიევის დასაქვემდებარებლადაც იბრძოდა და ამდენად ძალები არ ჰყოფნიდა.

იურის გარდაცვალების შემდეგ, მისმა შვილმა, ანდრია ბოგოლიუბსკიმ, განაგრძო ბრძოლა ნოვგოროდის დამოუკიდებლობის წინააღმდეგ. ანდრიას თაოსნობით მოწყობილი შეტევები ისეთი ძლიერი იყო, რომ ნოვგოროდის ბოიართა პარტია იძულებულია დათანხმდეს, ანდრიას ხელქვეით მოექცეს ნოვგოროდი. ისე რომ, ამის შემდეგ მთავარს ანდრია გზავნიდა ნოვგოროდში თავის სურვილისამებრ, მაგრამ ისეთი თვითნებური იყო ამ მთავრების მოქმედება ნოვგოროდში, რომ

მათ წინააღმდეგ სახალხო მოძრაობა დაიწყო და ანდრიას ბატონობისაგან გათავისუფლდა კიდეც ნოვეგოროდი. ასეთ ვითარებაში, ანდრიას სხვა ხერხბიათვის მიუმართავს — ნოვეგოროდს სამხრეთის გზები გადაუჭრა. ნოვეგოროდი პურს სამხრეთიდან ღებულობდა და რესპუბლიკას შიმშილი მოელოდა. როგორც ცნობილია, ნოვეგოროდს საკუთარი პური მცირე ჰქონდა და ნოვეგოროდელები იძულებული გახდნენ ანდრიას დამორჩილებოდნენ. ანდრიამ არ დააყოვნა და ნოვეგოროდს თავისი კაცი გაუგზავნა პოსადნიკად, ზოლო ცოტა ხნის შემდეგ მთავრად თავისი მცირეწლოვანი ვაჟიშვილი — იური შესთავაზა, სწორედ ის იური, რომელიც ანდრიას მოკვლის შემდეგ ნოვეგოროდიდან გამოდევნილი, თამარ მეფის მეუღლედ იყო საქართველოში მიწვეული მე-12 საუკუნის ოთხმოციან წლებში. საკმარისი იყო ნოვეგოროდში ცნობა მისულიყო ანდრიას მოკვლის შესახებ, რომ იური ანდრიას ძე ნოვეგოროდელებმა გამოაქვეყნეს.

მაგრამ დიდხანს არ გაგრძელებულა ნოვეგოროდელების დამოუკიდებლობა; როგორც კი აღადგინა თავისი უფლებები ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროში ანდრიას ძმამ — ვსევოლოდ იურის ძემ (დიდ „ბუდეთ“ წოდებულმა) მაშინვე ნოვეგოროდს შეუტია და დაიმორჩილა. ვსევოლოდი საკმაოდ საღი აგებულების ადამიანი აღმოჩნდა და 1212 წლამდე მთავრობდა. ამ ხნის განმავლობაში საქმე ისე წავიდა, რომ ნოვეგოროდში ვსევოლოდის მიერ დანიშნული პირები მართავდნენ სახელმწიფო საქმეებს. ვეჩე ირჩევდა ვსევოლოდის მიერ მოწონებულ პირებს. ვსევოლოდი არ ერიდებოდა ვეჩეს სხვა უფლებების შეკვეცასაც და 1199 წელს ნოვეგოროდის არქიეპისკოპოსად თავისი კაცი — მიტროფანე გაიყვანა. ყოველივე ეს უსისხლოდ არ გაკეთებულა. ვსევოლოდს მოწინააღმდეგე აქტიური ბოიარების სიკვდილით დასჯაც მოუხდა. ნოვეგოროდის რესპუბლიკა ვლადიმერ-სუზდალის სამთავროს საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ორბიტაში მოაქცია ვსევოლოდმა. თავისთავად ცხადია, ვსევოლოდის ნოვეგოროდის რესპუბლიკაზე ასეთი გამარჯვება განპირობებული იყო ნოვეგოროდელი ვაჭრების და ბოიართა გარკვეული ჯგუფის მისწრაფებით: კავშირი არ გაწყვეტილიყო ვლადიმერ-სუზდალის სამთავროსთან. თვით ნოვეგოროდში არსებული კლასიური წინააღმდეგობანი ზელს უწყობდნენ ვსევოლოდის პოლიტიკას. ნოვეგოროდს ვლადიმერ-სუზდალის სამთავროს ბაზრებთან საარსებო ძაფი ჰქონდა გაბმული. მაგრამ იმავე დროს ნოვეგოროდში არსებობდა ჯგუფები, რომელნიც ვსევოლოდის ნოვეგოროდზე ბატონობას ეწინააღმდეგებოდნენ.

ნოვეგოროდში ვსევოლოდის პოლიტიკას განაგრძობდა ვსევოლოდის შვილი იაროსლავი. მას ნოვეგოროდი სრულ მორჩილებაში უნდოდა პყოლოდა, მაგრამ ვსევოლოდის გარდაცვალების შემდეგ დაწყებუ-

ლი შინააშლილობა ვლადიმერ-სუზდალის სამთავროში ასუსტებს აქაური მთავრების გავლენას ნოვგოროდში. ნოვგოროდლებმა გამოიყენეს ვლადიმერ-სუზდალის მტრების — მსტისლავ მამაიკისა და სმოლენსკის საზთავროს მთავრების დახმარება და 1216 წლის 21 აპრილს მდ. ლიპიცასთან სასტიკად დაამარცხეს ვლადიმერ-სუზდალის სამთავროს ჯარები. ამის შემდეგ ნოვგოროდის „ვეჩე“, სუზდალის მთავრისაგან დამოუკიდებლად, ირჩევს პოსადნიკს, ათასისთავს და სხვა თანამდებობის პირთ. მთავრის უფლებები და მისი ფუნქციები ნოვგოროდში საგრძნობლად შეიზღუდა; ისე რომ, მოწვეული მთავრების ფიცის წიგნებში ეს პირობები მკვეთრად აისახა. მაგრამ მე-13 საუკუნის ოცდაათიანი წლებიდან ნოვგოროდის დამოუკიდებლობას კიდევ ერთი ახალი მნიშვნელოვანი დაბრკოლება გადაეღობა წინ. ეს იყო გერმანელი ფეოდალების ძლიერი ექსპანსია აღმოსავლეთისაკენ. ასეთ ვითარებაში, ცხადია, დახმარებისათვის ისევ სუზდალისათვის უნდა მიემართა ნოვგოროდს, რადგანაც საკუთარი ძალებით გერმანელებთან ბრძოლა შეუძლებელი იყო; მაგრამ მალე აღმოსავლეთ ევროპას მონღოლთა ურდოები შემოესია და ნოვგოროდის რესპუბლიკის ცხოვრება სულ სხვა გზით და სხვა სახით წარიმართა, იმ დროს, როცა მთელი რუსეთი დარბეული, გაძარცვული და დანგრეულ იქნა თათრების მიერ, ნოვგოროდი განვითარებისა და განახლების გზას დაადგა. თათრების შემოსევა ნოვგოროდის ქვეყანას ისე არ განუცდია, როგორც რუსეთის სხვა სამთავროებს. XIII—XIV საუკუნეები ნოვგოროდის დამოუკიდებლობის საუკუნეებია, მაგრამ ამ საუკუნეების განხილვა შემდეგ მოგვიხდება.

ფსკოვის ფეოდალური რესპუბლიკა

ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ რუსეთის ძველი სახელმწიფო, როცა დაიშალა სამთავროებად, თითოეული მათგანი შიგნით კიდევ ქუცმაცდებოდა და შემდეგ ისევ ერთიანდებოდა ან მის განაყოფთან ანდა მეზობელ სამთავროსთან. ჩვენ არ ვფიქრობთ დაქუცმაცებული სამთავროების ცალკეულ, მცირე ერთეულებზე შეჩერებას. მაგრამ ის კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ ნოვგოროდის რესპუბლიკას დროთა ვითარებაში ფსკოვი გამოეყო და აქაც რესპუბლიკური მმართველობა ჩამოყალიბდა. იმდენად. რამდენადაც ფსკოვის რესპუბლიკის არსებობის ფაქტი მნიშვნელოვანია რუსეთის ისტორიაში, საჭი-

როდ მივიჩნევთ მოკლედ მოვხაზოთ ფსკოვის წარმოქმნისა და განვითარების ძირითადი საფეხურები.

ფსკოვი ნოვეგოროდის ხელქვეითი ქალაქი იყო, იგი გაშენებულია მდინარე ველიკაიასა და ჩუდის ტბის შესაყართან. თავდაპირველად პატარა ციხე-სიმაგრე ყოფილა, რომელსაც მაშინდელი რუსები „დეტინეც“-ს ანუ „კრომს“ ეძახდნენ. შემდეგ ის გაიზარდა, გაფართოვდა, ქალაქად იქცა და დიდი გალავანი გაუყეთდა ბურჯებითურთ. მას მდებარეობაც ხელს უწყობდა და მიუვალი ციხე-ქალაქი შეიქნა იგი. ძველ ციხეში აგებულ იქნა წმ. სამების დიდი ტაძარი: ქალაქის ცენტრში სავაჭრო მოედანი იყო. ქალაქს ექვსი უბანი ჰქონია. ფსკოვის კუთვნილი ტერიტორია პატარა ყოფილა და ვიწრო ზოლად გასდევდა მდ. ველიკაიას და ჩუდის ტბას. ამ ადგილებში ფსკოვის საგარეუბნო „ქალაქები“ ყოფილა გაშენებული, სულ 12. ესენი არსებითად ფსკოვის დამცველი ციხე-გალავნები იყო. ფსკოვის თვითონეულ უბანზე ორი ციხე-გალავანი იყო გაშენებული. ეს ფსკოვის მთავარი ციხე-სიმაგრის დამცველი ერთგვარი ფორტები იყო. ფსკოვი რუსეთის დასავლეთ საზღვარზე იყო და გერმანელებისა და ლიტველების შემოსევების თავიდან ასაცდენად უდიდეს როლს ასრულებდა. ის, პირველ რიგში, ნოვეგოროდს იცავდა დასავლეთიდან. მას შემდეგ, რაც ბალტიის ზღვასთან რუსეთმა სავაჭრო ურთიერთობა განავითარა, ფსკოვი, როგორც მნიშვნელოვანი სავაჭრო ქალაქი, ცნობილი შეიქნა რუსეთშიც და დასავლეთ ევროპაში. დროთა ვითარებაში, როცა ფსკოვი გაიზარდა და გამდიდრდა, ნოვეგოროდის გავლენისა და მორჩილებისაგან გათავისუფლება მოიწადინა და 1348 წელს კიდეც მიალწია მიზანს.

ნოვეგოროდმა საგანგებო ხელშეკრულებით უარი თქვა ფსკოვში პოსადნიკის გაგზავნაზე და ფსკოვს „პრიგოროდს“ კი აღარ უწოდებს, არამედ ნოვეგოროდის „უმცროს ძმას“. აქედან მოკიდებული, ფსკოვი თვით ირჩევდა ორ პოსადნიკს, ხოლო მთავარს მოსკოვის დიდი მთავრისაგან ღებულობდა, მაგრამ საეკლესიო ხაზით ფსკოვი ისევ ნოვეგოროდის არქიეპისკოპოსს ექვემდებარებოდა.

ფსკოვის ვეჩე, საერთო სტრუქტურით, ნოვეგოროდისას წააგავდა, მაგრამ საზოგადოებრივი ფუნქციების შემადგენლობა ვეჩეში განსხვავებული იყო. აქ ისეთი მდიდარი და გავლენიანი ბოიარები არ იყვნენ, როგორც ნოვეგოროდში და საერთოდ მოსახლეობა ისე მკვეთრად დიფერენცირებული არ მოჩანს, როგორც ნოვეგოროდში. საყურადღებოა, რომ ფსკოვს თავისი კანონმდებლობა შეუმუშავებია, რომელიც ვეჩეს ყრილობაზე დაუმტკიცებიათ. ასეთი კანონმდებლობის ძეგლია «Псковская судная грамота», შედგენილი მე-15 საუკუნეში. რუსული სამართლის ისტორიაში ამ ძეგლს მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი.

როსტოვ-სუზდალის სამთავროს ოკისა და ვოლგის შუამდინარეთი ეკავა. ეს ტყიანი მხარე ძველიდანვე სლავური ტომებით იყო დასახლებული, განსაკუთრებით ზემო ვოლგის და ზემო ოკის ტერიტორიებზე იყო ხშირი დასახლება. სლავებს გარდა, აქ სხვა ხალხებსაც უცხოვრიათ: ფინური მოდგმის ტომებს — ვესებს, მერიელებს და მურომელებს. აღმოსავლეთით, ოკის ქვემო დინებაში, მორდვას ტომები ცხოვრობდნენ. ძველთაგანვე ცნობილია აქ ქალაქები როსტოვი, სუზდალი და მურომი. ამ ქალაქების დაარსების დრო უცნობია.

IX—X საუკუნეებში, ოკისა და ვოლგის შუამდინარეთის მოსახლეობა ნოვგოროდისა და სმოლენსკის ტერიტორიებიდან გადმოსახლებულთა ხარჯზე იზრდება. ქვემოთ, ვოლგის ქვემო დინებისაკენ, სლავური მოსახლეობა აღარ წამოსულა, მხოლოდ კოსტრომის რაიონი დასახლდა მკიდრად.

მოსახლეობის ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება იყო, სთესდნენ კვავს, შერიას და სვიას. ამასთან ერთად, მეჭოგეობაც ყოფილა განვითარებული. საამისო ცნობები შემონახულია მატიანეებში, იქ, სადაც შინა ფეოდალურ ომებზე არის საუბარი. ნადავლს შორის, დასახელებულია ჭოგებიც — მათ შორის ცხვარიც. საფლავებში ნაპოვნი არის მატყლის საკრეჭი მაკრატელი. მოსახლეობას მეთევზეობა და მეფუტკრეობაც კარგად ჰქონია დაყენებული. არის ცნობები მარილის სარეწაობის არსებობის შესახებ. მონადირეობა, განსაკუთრებით ბეწვეულის მოპოვება, აქაური მოსახლეობის უძველესი დროის საქმიანობა იყო. ქალაქებში ხელოსნობა დიდად ყოფილა განვითარებული, ხელოსნები სოფლადაც ყოფილან.

აზნაურულ-ბურჟუაზიულ ისტორიკოსებს როსტოვ-სუზდალის მხარე წარსულში ისე აქვთ წარმოდგენილი, რომ თითქოს, იგი სლავების კოლონიზაციამდე, რომელიც სამხრეთიდან მოემართებოდა, ევლური და უკაცრიელი ქვეყანა იყო და აქ დასახლებულ სლავთა ახალშენების ცხოვრება სხვა გზით განვითარდა. ის თითქოს განსხვავდებოდა სამხრეთით, კიევის მხარეში დამკვიდრებული ცხოვრებისაგან. როსტოვ-სუზდალის სამთავროს ტერიტორიაზე ნაპოვნი აღმოსავლურ წარმოშობის მონეტები და ნივთები, აგრეთვე დასავლეთ ევროპული მონეტები და ნივთები, გარკვევით მიგვითითებენ იმაზე, რომ როსტოვ-სუზდალის მხარე განვითარებული საზოგადოებრივი ცხოვრების ქვეყანა იყო და სამდინარო სისტემით დაკავშირებული იყო როგორც ბალტიის ზღვასთან, ისე ვოლგის გზით აღმოსავლეთთან. არქეოლოგიური მასალა, ამ მხარეში ძველი კულტურის არსებობის

შესახებ მკვერმეტყველურად ღაღადებს. რუსულ მატრიანეებში რომ ამ ძველი კულტურის შესახებ ცნობები არ არის დაცული, ეს ადვილად ასახსნელია, რუსულ მატრიანეებს ჩრდილო-აღმოსავლეთის შესახებ ცნობები დაცული აქვთ მხოლოდ იმის შემდეგ. რაც კიევის მთავრები ამ მხარით დაინტერესდნენ. როსტოვ-სუზდალის სამთავროს საზოგადოებრივი წყობა ძირითადად ისეთივეა, როგორც ძველი რუსეთის სხვა ნაწილებში იყო. თემი აქაც ფეოდალებმა დაიმორჩილეს, გლეხების მიწებზე როგორც საერო, ისე საეკლესიო ფეოდალები მოკალათდნენ. XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან ეს მხარე ქრისტიანდება და საეკლესიო ხაზით კიევს უქვემდებარდება.

ელადიმირელი მემატრიანე XII—XIII საუკუნეებისათვის აღნიშნავს, რომ „ძლიერნი ამა სოფლისანი — ბოიარები ძალადობდნენ „მცირეთა“ მიმართ და იმონებდნენ „ობლებს“ (ანუ „გლეხებს“). მემამულეთა ასეთ მიმძლავრებას გლეხთა მოძრაობა მოსდევდა ყოველთვის და მდიდართა ქონებას ძარცვავდნენ და არბევდნენ. განსაკუთრებით ძლიერი ბოიარობა ჩამოყალიბდა ძველი ქალაქების, როსტოვისა და სუზდალის, მხარეებში. ხელსაყრელი გეოგრაფიული პირობების გამო როსტოვ-სუზდალის სამთავრო ეკონომიურად ძლიერდებოდა და ვითარდებოდა. აქეთ სამხრეთელი მტაცებელი ტომების თარეშებით ვერ აღწევდა და მოსახლეობა ისე არ იძარცვებოდა, როგორც სამხრეთით. საწარმოო ძალების თვალსაჩინო ზრდა ახალი ქალაქების წარმოქმნაშიაც გამოიხატა: XI საუკუნეში განვითარდა იაროსლავი და ბელოოზერო, XII საუკუნეში — ელადიმირი, მოსკოვი. დიმიტროვი, მოლოგა, რადილოვი, გოროდეცი, XIII საუკუნეში — კოსტრომა, უნჟა, გოროხოვეცი, სტაროდუბი, ნიჟნი-ნოვგოროდი, უსტი-უგ-ველიკი და სხვ.

ამ ქალაქებს პოლიტიკურ ცხოვრებაშიაც მნიშვნელოვანი როლი ჰქონდათ. ქალაქები ელადიმირ-ზალესკი და პერიასლავლ-ზალესკი ბოიართა წინააღმდეგ ბრძოლაში დიდ მთავარს უჭერდნენ მხარს. ახალი ქალაქები დიდი მთავრის მხარეზე იყვნენ და როსტოვისა და სუზდალის გაძლიერებულ ძველ სენიორალურ ბოიარობას უპირისპირდებოდნენ. ახალი ქალაქების ვაჭრები, ხელოსნები და გარეუბნელი მოსახლეობა (ანუ „პოსადი“) დიდი მთავრის ძლიერებას აფარებდა თავს. კიევის დიდი მთავრის, იაროსლავის, გარდაცვალების შემდეგ როსტოვ-სუზდალის მხარე იაროსლავის შვილს — ვსევოლოდს ხედაწილად. ვსევოლოდიდან მოკიდებული როსტოვ-სუზდალის მხარე ამ ოჯახიდან გამოსული მთავრების ხელშია. 1108 წელს ელადიმერ მონომახნი აქ როსტოვ-სუზდალის მხარეში ქალაქ ელადიმირს აგებს. მონომახნის გარდაცვალების შემდეგ როსტოვ-სუზდალის მხარეში იური დოლგოპრუკი მთავრობს 1159 წლამდე. სწორედ ამ იურის სახელთან

აკავშირებს რუსი მემკვიდრე მოსკოვის ქალაქად აგების ისტორიას, მაგრამ მოსკოვის შესახებ დაწერილებით სხვაგან გვექნება საუბარი. ფლობდა რა როსტოვ-სუზდალის სამთავროს იური დოლგოპრუკი, იმავე დროს კიევის დასაქვემდებარებლად იბრძოდა და ბოლოს დაიმორჩილა კიდეც, მაგრამ ამის შემდეგ მას დიდხანს არ უცოცხლია. იგივე 1169 წელს ისევ დასამორჩილებელი შეექნა იურის უფროს ვაჟიშვილს ანდრიას. მაგრამ ანდრია იურის ძე, ბოგოლიუბსკად წოდებული, იქ მთავრად არ დამჯდარა, მან სატახტო ქალაქად ვლადიმირი აირჩია, გაამაგრა და გაამშვენებდა იგი. ვლადიმირში ტახტის გადატანა შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა. ვლადიმირში დამკვიდრებული ანდრია, აქაურებზე დაყრდნობით, ებრძვის ძველი ქალაქების — როსტოვისა და სუზდალის გამედიდურებულ ბოიარობას. ამ ძველი ქალაქების გარშემო იყო ბოიართა ვრცელი სამფლობელოები, როსტოვ-სუზდალის დიდი მთავრის, უხუცესი დრუჟინის პოლიტიკური მისწრაფებების ეკონომიური საყრდენი. ფეოდალ მიწათმფლობელთა ინტერესები დაკავშირებული იყო ამ ძველი ქალაქების (როსტოვ-სუზდალის) მსხვილი ვაჭრების ინტერესებთან. ახლად აგებულ ქალაქ ვლადიმირში კი, პირიქით, ჯერ-ჯერობით არც მსხვილი ბოიარული მიწათმფლობელობა იყო და არც ამასთან დაკავშირებული ძველი პოლიტიკური მიზნები. უმცროსი დრუჟინა, რომელიც მოსახლეობის სხვადასხვა ფენებისაგან იყო დაკომპლექტებული, მათ შორის ხოლომებისაგანაც, მხარს უჭერდა თავის მთავარს, რადგანაც ნათლიანად მისგან იყო დამოკიდებული. როსტოვისა და სუზდალის ბოიარობა ზევიდან, მედიდურად სიამაყის გრძნობით უტყუროდა ანდრიას ამ სოციალურ საყრდენს. ვლადიმერელები მტრულად იყვნენ განწყობილნი ბოიარების მაღალი ფენების მიმართ. დაეყრდნო რა ანდრია უმცროს დრუჟინას და ქალაქის მცხოვრებთ (ხელოსნობასა და წვრილ ბოიარობას), მთელი ძალაუფლების ხელში ჩასაგდებათ ემზადებოდა და გზას იკაფავდა თვითმპყრობელობისაკენ. მაშინდელი წყარო პირდაპირ უწოდებს მას „სამოვლასტეც“-ს. სუზდალის მხარიდან მან განდევნა თავისი ძმები და ბიძაშვილები, განდევნა იური დოლგოპრუკის დროს დაწინაურებული ბოიარები და შეუზღუდავად მართავდა თავის სამფლობელოს. მაგრამ ანდრიას გეგმები ამაზე არ მთავრდებოდა. მას სურდა, რომ მის დროს არსებული ყველა სხვა რუსი მთავარი მისი ხელქვეითი და მორჩილი ყოფილიყვნენ და მას დაქვემდებარებოდნენ ისე, როგორც ხელმწიფეს. საინტერესოა, რომ შირეულ საქართველოში, თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში, ანდრიას უფლებრივ მდგომარეობის შესახებ მსგავსი ცნობაა შემონახული. როდესაც თამარ მეფის გათხოვების საკითხი დასმულა ქართველ დიდებულთა შეკრებულებაზე და, თამარ-მეფის საქ-

მროდ გიორგი რუსის კანდიდატურის წამოყენებისას, მის გვარი-
შვილობაზე ჩამოვარდნილა. საუბარი, ერთ-ერთ ქართველ დიდე-
ბულს, აბულასანს, განუცხადებია: „მე ვიცი შვილი ხელმწიფისა
ანდრია დიდისა რუსი მთავრისა, რომელსა ჰმონებენ სამასნი მთა-
ვარნი რუსთანი“¹.

როგორც ზემოთ იყო გაკვრით აღნიშნული, ანდრიამ ვერ მოით-
ქინა კიევის დამოუკიდებლად არსებობა და 1169 წელს ლაშქარი შეჰ-
ყარა, ქალაქი აიღო და გაძარცვა. კიევში ძმა გლეზი გაგზავნა. კი-
ევის ალების შემდეგ ნოვგოროდის ჯერი დადგა, არც ნოვგოროდის
დამოუკიდებლობა აძლევდა მას მოსვენებას, დიდძალი ლაშქრით
ნოვგოროდის მხარეს შეესია, ნოვგოროდის შემოგარენი ადგილები
გაძარცვა, მაგრამ თვით ნოვგოროდი ვერ აიღო. მაშინ მეორე ხერხს
მიმართა: გზები შეუჟკა ნოვგოროდს და სამხრეთიდან პურის შეტანის
საშუალება არ მისცა. ნოვგოროდში პური ხომ სუზდალის მხარიდან
შედიოდა უმთავრესად. იძულებული შეიქნა ნოვგოროდი მორჩილება
გამოეცხადებია ანდრიასათვის და ანდრიას ოჯახიდან მთავარი ეთხო-
ვა. ანდრიამ თავისი უმცროსი შვილი იური (გიორგი) გაგზავნა (რო-
მელიც შემდეგ თამარის მეუღლედ არის ცნობილი საქართველოში).

თავის ბოიარებს და ხელქვეითებს ამაყად და მკაცრად ეკიდებოდა
ანდრია, ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო მის წინააღმდეგ შეთქმულების
ორგანიზებას, რომელშიაც, მემკვიდრის სიტყვით, 20 კაცი იღებდა
მონაწილეობას. შეთქმულთა სათავეში ბოიარ კუჩკას ოჯახი ყოფილა.
1174 წლის ივნისში შეთქმულნი ანდრიას საწოლ ოთახში შეიპყრნენ
ვინმე ანბალის (ტომით ოსია) ხელის შეწყობით და ანდრია ხმლებით
აჭკუწეს. ანდრიას ბოგოლიუბსკის უწოდებდნენ იმის გამო, რომ
სოფ. ბოგოლიუბოვში ცხოვრობდა მეტწილად. ისე კი ანდრია ც-
რიურიკთა დინასტიის მემკვიდრე იყო; ცდება ის, ვისაც „ბოგოლი-
უბსკი“ ანდრიას გვარი ჰგონია.

თუ ბოიარები თვითმპყრობელი მთავრის ბატონობისაგან გათავი-
სუფლებისათვის იბრძოდნენ და ეს თავისუფლება ანდრია ბოგოლიუ-
ბსკის დაღუპვით დროებით მიიღეს, დაბალი ფენები მეორე დღეს-
ვე იწყებენ გამოსვლებს, ძარცვავენ მთავრის სასახლეს, სასახლის
მსახურთა ქონებას. სახალხო მოძრაობა სოფ. ბოგოლიუბოვოდან
ვლადიმირშია გადავიდა და რამდენიმე დღე გრძელდებოდა. სამთავ-
რო შინა ომებმა მოიცვეს ბოიარებს არ სურდათ ანდრიას ძმას, ვსე-
ვოლოდს, დაეჭირა ტახტი, შიშობდნენ ვსევოლოდს ანდრიასავით
თვითმპყრობელური უფლებები არ გაებატონებინა სამთავროში.

როსტოვი და სუზდალი ქალაქ ვლადიმირის წინააღმდეგ გამოვიდა.

¹ ამ საკითხის შესახებ დაწერილებით იხ. იასე ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქარ-
თველს ურთიერთობის ისტორიიდან IX—XVI სს., 1956 წ., გვ. 67—170.

ეს ქალაქი ანდრიას ძმას ვსევოლოდს უქერდა მხარს. როსტოველები და სუზდალელები იმუქრებოდნენ თურმე: „დაეწავთ ვლადიმირს ანდა დავსევამთ იქ პოსადნიკს, იქაურები ხომ ჩვენი ხოლოპები არიან, კალატოზებიო“.

ვლადიმირელებზე დაყრდნობით, ანდრია „ბოგოლიუბსკის“ ძმამ, ვსევოლოდმა, თავისი მოწინააღმდეგენი დაამარცხა, მოწინააღმდეგე ბოიარების მეთაურები დაატუსაღა, ხოლო მათი სოფლები თვით მისაკუთრა. ამის შემდეგ ქ. ვლადიმირი (მდ. კლიაზმაზე) თვით სამთავროს სატახტო ქალაქი შეიქნა და ახლა ვლადიმირის სამთავროდ იწოდებოდა. ვსევოლოდი (დიდ ბუდედ წოდებული) განაგრძობს მამისა და ძმის პოლიტიკას. ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო 1176—1212 წლებში კვლავ მტკიცდება და ძლიერდება. ნოვგოროდი კი ისევ მიარჩილებაში ჰყავდა, იგი მას უწოდებდა მამა-პაპეულ სამფლობელოს. ვსევოლოდის ნების წინააღმდეგობა ნოვგოროდს უკვე აღარ შეეძლო.

მურომ-რიაზანის სამთავროც ვსევოლოდს ემორჩილებოდა. რიაზანელებმა ჩერნიგოვის მთავრებთან კავშირში მოინდომეს ვსევოლოდის მორჩილებიდან გამოსვლა, მაგრამ დამარცხდნენ. ვსევოლოდმა ისინი დაატყვევა და ჩრდილოეთისაკენ გაისტუმრა, ხოლო მათ ადგილზე თავისი შვილები და პოსადნიკები დასვა.

ვსევოლოდს სამხრეთ-დასავლეთის სამთავროებიც კონტროლის ქვეშ ჰყავდა. იგი იყენებდა აქაურ მთავართა შორის არსებულ წინააღმდეგობებს და არცერთს იმათგანს არ აძლევდა საშუალებას გაძლიერებულიყო. ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროს, აღმოსავლეთიდან, კამელი ბულგარელები ჰყავდა მტრად და ვსევოლოდის დროს ამათ წინააღმდეგაც ბრძოლა მიმდინარეობდა. ეს ბრძოლა ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროს ტერიტორიის გაფართოებით დაგვირგვინდა. ვოლგის გზით სამთავრო დიდ ბულგარს და ხვარაზმს დაუკავშირდა.

ბოიარების მიმართ ვსევოლოდი ანდრიას პოლიტიკას განაგრძობდა, ამ ფაქტს ვლადიმირელი მემკთიანე უწონებს, დამსახურებად უთვლის ვსევოლოდს. მთავრის ხელისუფლებისადმი თანაგრძნობა და უარყოფითი დამოკიდებულება მსხვილ ბოიართა მისწრაფებებისადმი თვალსაჩინოა სხვა წერილობით ძეგლებშიც, რომლებიც ჩრდილო-აღმოსავლეთ რუსეთში არის დაწერილი. ამათგან ყველაზე უფრო საყურადღებოა მე-12 საუკუნის პუბლიცისტის დანიელ დატყვევებულის „სიტყვანი“. ავტორი, ერცობა, მსახურეულ „აზნაურობის“ წრიდან იყო გამოსული და, როგორც ასეთი, ის ბოიარების მოწინააღმდეგე მოჩანს და ითხოვს მთავარმა თავის მრჩეველთა შორის მიიღოს.

ვსევოლოდი, ბოიარობასთან ბრძოლაში, სწორედ ამ მსახურეულ აზნაურობას და ქალაქელებს ეყრდნობა, მაგრამ იმ დროს საწარმოო

ძალების ისეთი განვითარება არ არსებობდა, რომ დაქუცმაცებული ტერიტორიების მტკიცე გაერთიანების საფუძველი გამხდარიყო. ამიტომაც, ამა თუ იმ აქტიური პოლიტიკური მოღვაწის გარდაცვალების შემდეგ, ისევ შინაფეოდალური ომები იწყებოდა და ქვეყანა პოლიტიკურად კვლავ ქუცმაცდებოდა. საინტერესო არის ამ მხრეც ესე-გოლოდის სამფლობელოს ვითარება.

ესეგოლოდს სიცოცხლეშივე მოუწადინებია შვილების ისეთ ჩარჩოებში მოქცევა, რომ სამთავროს შიგნით ბრძოლები არ დაწყებულყო. თავის მემკვიდრედ ვლადიმირში უფროსი შვილი კონსტანტინე სურდა დაესვა. მაგრამ კონსტანტინე, ესეგოლოდის გარდაცვალების წინ, როსტოვში იჭდა და რადგანაც იგი აქაურ ბოიარებთან მკვიდრად ყოფილა დაკავშირებული, უარი განუცხადებია, რომ როსტოვი თავისი ძმისთვის დაეტმო. როგორც ჩანს, როსტოვის ბოიარების ზეგავლენით კონსტანტინე ძველი მდგომარეობის აღდგენას ფიქრობდა, სახელდობრ, როსტოვი იქნებოდა ცენტრი, ხოლო მას შეუერთდებოდა, როგორც დანამატი, ვლადიმერი. 1211 წელს კონსტანტინემ უარი განაცხადა მოსულიყო ვლადიმირში იმ თათბირზე, რომელზედაც ესეგოლოდი მიწების განაწილებას ფიქრობდა თავის შვილებს შორის. განრისხებული ესეგოლოდი ვლადიმირში უფროსად ნიშნავს მომდევნო შვილს — იურის. ეს გადაწყვეტილება მიღებული ყოფილა ბოიარებთან, ვაჟრებთან, აზნაურებთან და ეკლესიის მეთაურებთან თათბირზე.

მაგრამ, როგორც კი გარდაიცვალა ესეგოლოდი, დაიწყო ძმებს შორის ბრძოლა. ერთხანად მდგომარეობა თითქოს აღდგენილ იქნა იური ესეგოლოდის ძის დროს, ისე რომ ნიჟნი-ნოვგოროდიც ააგეს უაღრესად მნიშვნელოვანი მდინარეების შესაყართან. სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს აღდგენის მისწრაფება თითქოს გზას იკაფავდა, მაგრამ მონღოლთა შემოსევამ ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო დიდათ დააზარალა. მისი მთავარი — მონღოლეთში გამგზავრებული იაროსლავი იქვე იღუპება კიდევ, მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

გალიციისა და პოლინის სამთავრო

გალიციის მხარე, ერთი მხრივ, კარპატის მთების ჩრდილო-აღმოსავლეთის ფერდობებით იყო შემოზღუდული, ხოლო, მეორე მხრივ, დნესტრისა და პრუტის შუა მყოფი ვიწრო ზოლით შავი ზღვის სანა-

ზირებს ებჯინებოდა. ჩრდილოეთის საზღვარი კი, მდ. ვისლისა და სანის მარჯვენა შენაკადების მხარემდე აღწევდა. დნესტრის მარცხენა ნაპირიდან იწყება კრემენეცის მაღლობები, რომელიც შავი და პალტიის ზღვების წყალთგამყოფია. კრემენეცის მთაგრეხილს იქით ვოლინის მხარე იწყება, რომელიც ძირითადად მდ. პრიპიატის, სტოხოლის, სტირის, გორინის და სლუჩის მარჯვენა შენაკადებზე არის გაშლილი. ვოლინის დასავლეთი საზღვარი იყო დასავლეთ ბუგის შუა დინება მდ. ვეპრის სათავეებამდე. გალიციის მხარე და ვოლინის სამხრეთი ნახევარი შევნაადაგიანი ნოყიერი და მდიდარი ტერიტორია იყო. ფოთლოვანი ტყე მუხისა და არყისაგან შედგებოდა. მდ. პრუტის სათავეში მარილის უმდიდრესი საბადოები არის.

გალიციისა და ვოლინის მხარე ძველი დროიდანვე სლავური ტომებით, თეთრი ხორვატებით, ულიჩელებით და ტივერიელებით იყო დასახლებული. ვოლინის ძირითადი ნაწილი კი დასახლებული იყო დულებებისა და ვოლინელების ტომებით. X საუკუნის ოთხმოციანი წლებიდან ეს ტერიტორია კიევის სახელმწიფოს ფარგლებში შედიოდა. გალიციისა და ვოლინის მხარეში მიწათმოქმედება უძველესი დროიდან იყო განვითარებული. არქეოლოგიური მონაპოვრებიდან კარგად ჩანს, რომ XIII საუკუნეში აქ სხვადასხვა ჯიშის პურეულია, ნაპოვნია შემანიშნავი სამიწათმოქმედო იარაღებიც.

სამხრეთ დასავლეთი მხარე მესაქონლეობით, მონადირეობითა და მეთევზეობით იყო ცნობილი. ადრე განვითარებულა აქ ფეოდალური ურთიერთობა, რასაც ბოიართა მიწათმფლობელობა და მათი პოლიტიკური როლის ზრდა მოჰყვა შედეგად. გალიციის სამთავროში ყველაზე უფრო დამახასიათებელი იყო ბოიართა როლის ზრდა, რასაც მთავრის უფლებების შეკეცა მოჰყვა შედეგად. ეს ფაქტი იარაღს „ოსმოდისლის“ დროს არის უკვე შესამჩნევი. ვოლინში, რომელიც უფრო მჭიდროდ იყო დაკავშირებული კიევის დიდ მთავრებთან. ბოიართა მიწისმფლობელობასთან ერთად, თვალსაჩინოდ განვითარდა მთავრის საკუთრებაში მყოფი, ანუ დომენიალური მიწისმფლობელობა.

გალიციის ბოიარები მე-12-13 საუკუნეთა მანძილზე თანდათან ძლიერდებიან, ისინი თავს აბამენ მსხვილ ვაჰრობას და მე-13 საუკუნისათვის ეკონომიურად და პოლიტიკურად გაბატონებული ჯგუფი ყალიბდება. მაგრამ თვით ბოიართა წრეში განუწყვეტელი ბრძოლა გრძელდებოდა მიწებისათვის და მათ მთავარი ისე ვერ შეზღუდეს, როგორც ნოვგოროდელებმა.

ხელოსნობა მაღალ საფეხურამდე იყო განვითარებული. რკინის გამოდნობა სამკედლო საქმე, ოქრომკედლობა, ტყავის დამზადება და თხის ჭურჭლის დამზადება ცნობილია გალიციისა და ვოლინის სამთავროში არქეოლოგიური მონაცემებითაც. ქალაქები ხოლმი, გალიჩი (ვო-

ლინი), ვლადიმირი და სხვ. განთქმული იყვნენ ოსტატი ხელოსნებით განსაკუთრებით კარგად ყოფილა განვითარებული ოქრომჭედლობა. მეტალურგიის საქმე დიფერენცირებული ჩანს, რკინის ნივთებზე, ვერცხლსა და სპილენძზე მომუშავე ხელოსნები ცალკეა დასახლებული წყაროში. ქალაქების მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ხელოსნები ყოფილან.

ადგილობრივი დიდი მთაყერები ქალაქების მშენებლობას უწყობდნენ ხელს. მათ საზრუნავს შეადგენდა ქალაქების დასახლება ხელოსნებით, მოჰყავდათ გერმანელები, პოლონელები და არაქრისტიანებიც. გალიჩში, ხოლმში, ვლადიმირში, ტუროვში, გოროდნში მშენებლობის საფუძველს ადგილობრივი ქვის საბადოები წარმოადგენდა. აქაურ ქალაქებში მრავლად ყოფილა გაშენებული კოშკები, ტაძრები, სასახლეები, ამავე დროს, მხატვრულადაც აფორმებდნენ ქვის შენობებს.

გალიჩ-ვოლინის სამთავროს გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია შორეულ ქვეყნებთან. აქ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ გალიჩ-ვოლინის ტერიტორიაზე მეორე გზა გადიოდა, რომელიც ძველიდანვე ბალტიის ზღვას შავ ზღვასთან აკავშირებდა: ბალტიის ზღვა — ვისლა, დასავლეთ ბუგი დნესტრი — შავი ზღვა. ამ გზის გაყოლებით საკმაოდ მსხვილი ქალაქები გაშენდა: გალიჩი, ვლადიმირი, დოროგიჩინი და სხვა. გალიციის წაევები ზღვით ბიზანტიაში, სუდაკში, კორსუნში, ანდა ოლეშიით — დნეპრით — კიევი მიემართებოდნენ.

აღსანიშნავია, რომ გალიჩ-ვოლინის სამთავროს, რომან მსტისლავის ძის მოღვაწეობის შემდეგ (1205), ახლო ურთიერთობა ჰქონია ყივჩაყებთან. ყივჩაყური ენის ცოდნა გალიჩ-ვოლინის მაღალ წრეებში თვალსაჩინო ყოფილა. რა თქმა უნდა, ყივჩაყური ენის ცოდნა იმ დროს ვერავითარ მაღალ კულტურას ვერ აზიარებდა რუჰ მოსახლეობას. მაგრამ ეს ფაქტი საკუთრადღებოა ურთიერთობის თვალსაზრისით. ყივჩაყური ცხენები, აქლემები. კამეჩები და ქალები გალიჩ-ვოლინში ცნობილი იყო. საუკეთესო ცხენები ჰყავდათ ყივჩაყებს და ჰუნგრელებს მაშინ. ცხადია, გაბატონებულ წრეებს ჰქონდათ ამათი შეძენის საშუალება. ყივჩაყებთან ასლო ურთიერთობის შედეგი იყო ის ფაქტიც, რომ ვოლინელ მემკთიანეს საუცხოო ცნობები აქვს დავით აღმაშენებლის დროს საქართველოში ყივჩაყთა მთელი ტომების გადასახლების შესახებ. ვოლინელმა მემკთიანემ იცის დავით აღმაშენებლის სიმამრის-ყივჩაყთა ბელადის სახელიც კი და, რაც მთავარია, მე-12 საუკუნის პირველ მეოთხედში მომხდარ ამბებს ვოლინელი მემკთიანე გვიყვება მე-13 საუკუნეში.

გალიციისა და ვლადიმირის ნავსაყუდლებთან ნახავდით ქსოვილებით, ღვინოებით, აბრეშუმით, ნელსაცხებლებით, ჰუნგრული შუშებით, მარმარილოთი, ჩეხური კალითა და საფრანგეთის მაუდით დატვირ-

თულ ნაგებსა და ზომალდებს, რომლებიც საფრანგეთიდან იყვნენ ჩამოსული. დაცლილი ნაგები შემდეგ იტვირთებოდა ადგილობრივი საქონლით, მარილით. თავლით, პური, ხელოვნური წარმოების ნივთებით. გალიციისა და ვოლინის სამთავროში ჩვეულებრივი სტუმრები იყვნენ ნოვგოროდელი, კიეველი და ევროპის სხვადასხვა ქალაქების ვაჭრები. წყლისა და ხმელეთის გზებით გადასერილი სამხრეთით მყოფი რუსეთის ეს მხარე ევროპის სავაჭრო ურთიერთობის ორბიტაში იყო მოქცეული.

გალიციის სამთავრო თავისი მარილით მთელ სამხრეთ რუსეთს აპარაგებდა. 1163 წელს, დნესტრის წყალდიდობის წელს, 300 კაცი, მარილის ექსპორტიორი დამხრჩვალა. სამასი კაცი პატარა რაოდენობა არ არის. მარილით ვაჭრობა იმ დროს დიდი შემოსავლის მომცემი იყო. მაშინდელ ტრანსპორტს თუ გაეითვალისწინებო. ადვილად წარმოიდგენთ, უმარილო რაიონებში, როგორი ფასი უნდა ჰქონოდა მარილს მაშინდელ ბაზრებზე.

გალიჩ-ვოლინის სამთავრო დაწინაურებული, ფეოდალური რუსული სახელმწიფო იყო, რომელშიაც 80-მდე ქალაქი იყო, მათ შორის უდიდესი: ხოლმი, გალიჩი, ლუცკი, ლვოვი, პერემიშლი, ნოვგოროდოკი, დოროგიჩინი, ბერესტიე და სხვ. ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებამ ქალაქების პოლიტიკური მნიშვნელობა გაზარდა. მე-13 საუკუნემდელი გალიჩ-ვოლინის სამთავროს პოლიტიკური ისტორია ხისრულით დამუშავებული არ არის იმის გამო, რომ კიეველმა მემკვიდრეებმა თავისებურად შეკვეცეს და გადაამუშავეს გალიჩ-ვოლინის მკვიდრის ცნობები.

გალიციის მხარე, რომელსაც ქალაქ პერემიშლი ჰქონდა ცენტრად, დიდხანს არ ყოფილა კიევის მთავრების ხელქვეით. გალიციის სამთავროს დაწინაურება მე-12 საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო იაროსლავ ოსმომისლის დროს (1152—1187). მემკვიდრე იგი დაგვისახა განათლებულ ადამიანად. ენების მცოდნე ყოფილა, ფიქრობენ, რომ „ოსმომისლი“ (რეაქციის „მკონე“) ხაზს უნდა უსვამდეს მისი გონების მაღალ განვითარებას. გალიციის სამთავროს გაძლიერება იაროსლავის მთავრობის წლებს ემთხვევა. მას დიდი ენერგია დაუხარჯავს გალიციის ტერიტორიების შემოსამტკიცებლად, განსაკუთრებით შავი ზღვისპირეთზე გამოსასვლელად. ამ უკანასკნელი საკითხის შესახებ უნდა აღვნიშნოთ, რომ შავი ზღვის სანაპიროების დაბლობების ხელში ჩასაგდებად ბრძოლა ბიზანტიის, ჰუნგარიის, პოლონეთის და ყივჩაყების ინტერესებს ეხებოდა და ამდენად იგი ვიწრო საკითხი არ ყოფილა.

თუმცა ღუნაის პირეთის სამხრეთი ნაწილისათვის კიევის მთავრებიც იბრძოდნენ, ბიზანტიაც განსაკუთრებით ყოფილა დაინტერესებული გალიციის მთავრის, იაროსლავ ელადიმერის ძისათვის საშუალება

არ მიეცა აქ განმტკიცებულაყო; მაგრამ ჩერნიგოველი, სმოლენსკელი და ვოლინელი მთავრები, აგრეთვე პოლონეთისა და ჰუნგრეთის მფლობელები გალიციის მთავრის უფლებას სცნობდნენ ღუნაისპირეთის სამხრეთ ნაწილზე.

ბიზანტიის საწინააღმდეგოდ გალიციის მთავარს, იაროსლავს, მნიშვნელოვანი ღონისძიება გამოუნახავს: მეტის-მეტად კარგად მიუღია ბიზანტიის იმპერატორის მოწინააღმდეგე და ბიზანტიის ტახტის პრეტენდენტი-ანდრონიკე. ეს უკანასკნელი დახმარებას თხოვდა გალიციის მთავარს და ყივჩაყთა ბელადებს. ამ ამბავმა ისე დააფრთხო ბიზანტიის იმპერატორი მანოელ I კომნენი, რომ 1164 წელს გალიჩში საგანგებო ელჩობა გამოგზავნა. ამ ელჩობის მიზანი იყო ადრონიკეს განდევნა რუსეთიდან, ჰუნგრეთისა და გალიციის შესაძლებელი კავშირის ჩაშლა და კიევის და გალიციის სამთავროს ჰუნგრეთის წინააღმდეგ ამხედრება. როგორც ჩანს, ბიზანტიის დიპლომატიამ გეგმები ვერ განახორციელა, მაგრამ ბოლოს ბიზანტიამ გალიციის მთავართან მეგობრული ურთიერთობის დამყარება მოახერხა.

გალიციის სამთავროს მთლიანობის შესანარჩუნებლად იაროსლავს ბრძოლა უხდებოდა თავის სამფლობელოს ბოიარობასთან. ბოიარები იაროსლავის შვილთან, ვლადიმერთან, იყვნენ დაკავშირებულნი, ეს უკანასკნელი მამას ეურჩებოდა. გალიციელ ბოიარების ძლიერი გამოსვლა, იაროსლავის წინააღმდეგ, 1173 წელს მოხდა. საბაბათ გამოყენებული იქნა იაროსლავის უარი, განქორწინებოდა მეორე მეუღლეს, რომელიც ბოიარების სურვილის წინააღმდეგ შეირთო და გაძევებულ პირველ მეუღლეს დაბრუნებოდა. რა თქმა უნდა, ეს საბაბი იყო და არა მიზეზი. ბრძოლა იაროსლავის დამარცხებით დამთავრებულა. მეორე მეუღლე დაუწვეს, პირველი მეუღლე და მისგან ნაშობი ურჩი შვილი გალიჩში დააბრუნეს შერისხულ ბოიარებთან ერთად. მაგრამ იაროსლავმა ეს უკანასკნელნი ისევ განდევნა. 1187 წლიდან, იაროსლავის გარდაცვალების შემდეგ, 1199 წლამდე გალიციის სამთავრო შინაბრძოლებმა ისევ დაასუსტა. იაროსლავის ანდერძის მიუხედავად, ბოიარებმა, ვლადიმერ იაროსლავის ძე დასვეს ტახტზე, მეორე ძმის — ოლეგის ნაცვლად. მაგრამ, ვლადიმერს, ტახტზე ასვლის შემდეგ, ბოიართა წინააღმდეგ დაუწყია მოქმედება და მას დიდხანს ტახტზე ყოფნა აღარ მოუწია. ამ წინააღმდეგობით ვლადიმერ-ვოლინის მთავარმა — რომან მსტისლავის ძემ ისარგებლა, გალიციის ბოიარებთან კავშირით დაამყარა და 1188 წელს გალიჩი აიღო კიდევ. მაგრამ ჰუნგრეთის მეფემ გალიჩში თავისი შვილის დასმა მოინდომა, ეს უკანასკნელი იაროსლავის შვილიშვილი იყო დედის მხრივ. ბრძოლა რამდენიმე წელს გაგრძელდა და, ბოლოს, 1199 წელს რომანი გალიჩში განმტკიცდა. რომან

მსტისლავის ძემ გალიციის სამთავროს ტერიტორია ვოლინის სამთავროსთან გააერთიანა და გალიჩ-ვოლინის სამთავრო წარმოიქმნა.

სამთავროების გაერთიანების შემდეგ რომანს ბოიართა წინააღმდეგ მიუღია რადიკალური ზომები. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ რომანს მიაწერენ გამოთქმას: „თუ არ გასრეს ფუტკარს, ისე თავლს ვერ შეჭამო“ (თაფლის მიღების ასეთი წესი მეფუტკრეობის პრიმიტიულობაზე მიგვითითებს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს გამოთქმა უფრო ძველი დროიდან მომდინარეობს, როცა მეფუტკრეობა პრიმიტიულად იყო დაყენებული). გალიციის მატთან ამ რომანს სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელს უწოდებს. მას გაუქვლეთა დიდი ბოიარების ნაწილი, სხვებმა სამთავროდან გაქცევით უშველეს თავს, მათი მიწები მთავრის დომენს აფართოებს. 1200—1201 წლებში რომანს კიევი დაუკავებია და იქ თავისი ერთგული მთავარი დაუსვამს ტახტზე. კიევის ამ გზით დაქვემდებარების შემდეგ, რომანს ყივჩაყების შემოსევების საკითხიც მოუგვარებია. ვოლინელი ქმადთან ამ მხრივ მის მოქმედებას ვლადიმერ მონომახს ადარებს.

ყურადღების ღირსია რომანის საგარეო პოლიტიკიდან, დასავლეთ ევროპასთან დამოკიდებულების საკითხი. ბიზანტიის მთავრობა იძულებული იყო დახმარება ეთხოვა რომანისათვის ყივჩაყთა ბიზანტიანთაგან თავდასხმების ასალაგმავად. რომანის ყივჩაყთა წინააღმდეგ ლაშქრობის შედეგად, ყივჩაყები ბალკანეთს მოსცილდნენ. რომანს მშვიდობიანობის უზრუნველსაყოფად და სამფლობელოს გასათვართებლად მოუხდა ბრძოლა ლიტველ მთავრებთან. დიდ ანგარიშს უწევდა რომანის სამთავროს პოლონეთი, მტკიცე საზავო მდგომარეობა შექმნა რომანმა ჰუნგრეთთან. რომანთან მეგობრული ურთიერთობის დამყარებისათვის ილწვოდა რომის პაპი, ინოკენტი III. მას სურდა რუსეთის ტერიტორიაზე თავისი ეკლესიის გავლენა გაეზრეკებია.

1205 წელს რომანი პოლონელებთან ბრძოლაში დაიღუპა. პოლონელმა ფეოდალებმა დიდი ზეიმი გადაიხადეს რომანის დაღუპვის გამო.

მეტისმეტად დამახასიათებელია ამ პერიოდისათვის ის ფაქტი, რომ ასეთი დიდი შრომით და ენერგიის დახარჯვით მოპოებული სამთავროთა გაერთიანება, ამა თუ იმ ენერგიული მთავრის გარდაცვალების შემდეგ, იშლება და ძველი დაქუცმაცებულობის პროცესი ისევ თავისი გზით მიმდინარეობს. ისეთი მთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს, არავის ესმოდეს ქვეყნის გაერთიანების პროგრესულობა, გარდა ერთი ნიჭიერი მთავრისა. რომანის გარდაცვალების შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთ რუსეთში ჩქარი ტემპით წავიდა დაქუცმაცების პროცესი, რეალური ძალა მსხვილი ბოიარების ხელში აღმოჩნდა. გალიციის ტერი-

ტორიაზე ბატონობის პრეტენზიით რუსეთის მთავრები გამოვიდნენ, რადგანაც ტახტის მემკვიდრე დანიელ რომანის ძე მცირეწლოვანი იყო. ბოიარებს ხელსაყრელი დრო დაუდგათ ძალაუფლების ხელში ჩასაგდებათ და საქმე ისე წავიდა, რომ მცირე ხნით არა რიურისკის შთამომავალი დასვეს გალიციაში მთავრად (ბოიარი ვლადიმირ კორმილიჩიჩი). მართალია, ეს ბოიარი მცირე ხნით მთავრობდა, მაგრამ თვით ფაქტი არის საინტერესო, ბოიარი ისე განდიდდა, რომ მმართველ დინასტიას აღარ ცნობს და თავისი დინასტიის დაფუძნებას ცდილობს დიდი მთავრის ტახტზე¹. პოლონეთის და ჰუნგრეთის პოლიტიკოსები დაინტერესებული იყვნენ კვლავ აღარ აღდგენილიყო გალიჩ-ვოლინის ძლიერი სამთავრო. მათ, შეთანხმების საფუძველზე, გალიციისა და ვოლინის მიწების განაწილება მოინდომეს, მაგრამ უბრძოლველად ეს საქმე არ წარიმართა. ცხარე ბრძოლები გაჩაღდა გალიცია-ვოლინის მიწების მისატაცებლად. რუსეთის მთავრობის ამ საქმეში ჩაბმამ მდგომარეობა ნაწილობრივ გამოასწორა. განსაკუთრებით დიდი ბრძოლები ჩაატარა მსტისლავ მამაცმა (სმოლენსკელი მთავრების შთამომავალმა). გალიციის მიწებისათვის იბრძოდა რომანის მემკვიდრე მცირეწლოვნად დარჩენილი დანიელიც. ის და მისი მრჩეველები უცხოელების იმედით ფიქრობდნენ სამთავროს კვლავ ძველებურად აღდგენას, მაგრამ ბოლოს დანიელი და მისი თანამებრძოლები დარწმუნდნენ იმაში, რომ მხოლოდ რუსეთის შინა ძალებზე დაყრდნობით განხორციელებოდა ქვეყნის წინანდელ მდგომარეობის აღდგენა. მხოლოდ 1233 წელს შეძლო დანიელმა გალიჩის ტახტზე დამკვიდრება. თათრების შემოსევის დროს, გალიჩ-ვოლინი გაიძარცვა და აოხრდა, მაგრამ თათრების ეოლგის მიდამოებისაკენ გამობრუნების შემდეგ, დასავლეთში თავშეფარებული დანიელი გალიჩში დაბრუნდა. 1245 წელს, დანიელის თაოსნობით, საბოლოოდ დამარცხდნენ ჩერნიგოველი მთავარი და მისი მოკავშირენი: ჰუნგრელები და პოლონელები. ამ გამარჯვებით გალიჩ-ვოლინის ქალაქებისა და ტერიტორიებისათვის ორმოცწლიანი ბრძოლა დასრულდა, მაგრამ ახლა უარესი მტერი მოევლინა როგორც გალიჩ-ვოლინის სამთავროს, ისე მთელ რუსეთს—მონღოლები გაბატონდნენ აღმოსავლეთ ევროპაში. ოქროს ურდოს მბრძანებლისაგან მალე მოუვიდა დანიელს მრისხანე ბრძანება: „მომეცი გალიჩი“. დანიელი იძულებული იყო ბათო-ყაენს ხლებოდა ურდოში და მორჩილება აღეთქვა. მაგრამ თათრების ბატონობისაგან ქვეყნის გათავისუფლების იდეა, ამ მორჩილების გამოცხადებით, არ მომკვდარა. დანიელი და მისი მრჩეველები წლების განმავლობაში მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ

¹ გალიციისა და ვოლინის სამთავროში შინაბრძოლების შესახებ იხ. В. Т. Пашуто, Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, 1950, гл. 10 — 16, და гл. 134—219.

რომის პაპთან, ინოკენტ IV-თან, რომელმაც ჯვაროსნული ლაშქრობის ორგანიზება აღუთქვა თათრების წინააღმდეგ. რა თქმა უნდა, რომის ეკლესიას თავისი ანგარიშები ჰქონდა, სხვა რიგად თათრებთან სისხლის ღვრას ვინ იკისრებდა, თუმცა არავითარი ჯვაროსნული ლაშქრობა მონღოლთა წინააღმდეგ არ მოწყობილა. რომის ეკლესია იმედოვნებდა, დანიელის მეოხებით, რუსეთისა და კათოლიკური ეკლესიების „უნია“ ანუ გაერთიანება მოეწყო. დანიელს რომის პაპის ასეთ წინადადებაზე უარი არ უთქვამს, მაგრამ თათრების საწინააღმდეგოდ წინასწარ რეალური ძალების გამოყენას მოითხოვდა. სამწუხაროდ, მე-13 საუკუნეში, რომის ეკლესიას ასეთი ლაშქრობის ორგანიზების შესაძლებლობა უკვე აღარ ჰქონდა, მას მხოლოდ ევროპის სახელმწიფოებისათვის მიმართვა შეეძლო, ხოლო ასეთი მიმართვით რეალურად არაფერი გამოვიდა. რომის პაპი მაინც ფიქრობდა გალიჩ-ვოლინის მთავრის გამოყენებას კათოლიკური ეკლესიის გეგმების რეალიზაციაში საქმეში. და დანიელისათვის მეფის ტიტული შეუთავაზებია. 1253 — 1255 წლებში დანიელი მეფედ ეკურთხა კიდეც, მაგრამ, რა თქმა უნდა, რომისაგან დამოუკიდებელი დარჩა.

გალიჩის ბოიარობასთან ბრძოლა გრძელდებოდა. დანიელს ამ გარემოებით ტახტი გალიჩიდან ქ. ხოლმში გადაუტანია. მცირე ხნის განმავლობაში ახალი სატახტო ქალაქი იშვიათი სისწრაფით გააშენეს, უცხოეთიდან მოყვანილი ხელოსნები დაასახლეს კიდეც და შესანიშნავი შენობები ააგეს. მემკთიანე აღტაცებულია ახალი ტაძრის ნაგებობებით. დანიელი 1264 წელს გარდაიცვალა. მე-13 საუკუნის მეორე ნახევარში გალიჩ-ვოლინის სამთავროს დაშლის შეჩერება შეუძლებელი შეიქნა. ის, უნგრეთს, პოლონეთსა და ლიტვას შორის მომწყვდეული და თათრების მიერ დაუძლურებული, ძლიერი მეზობლების დატაცების კერძად იქცა, ვოლინი ლიტვამ მიიტაცა, ხოლო გალიცია — პოლონეთმა.

პოლოცკისა და მინსკის სამთავრო

პოლოცკისა და მინსკის სამთავროს ისტორიული ცხოვრება ჩვენ მეტისმეტად სქემატურად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ. ამ სამთავროს მატთანები ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის, ფიქრობენ, რომ ეს ძეგლები დაღუპულია; ამდენად, ამ სამთავროს პოლიტიკური ისტორია ფრაგმენტულად თუ შეიძლება წარმოდგენილი იქნეს.

პოლოცკის სამთავროს ტერიტორია, ძირითადად, კრივიჩების ტომებით ყოფილა დასახლებული და მდინარეების: დასავლეთ დვინის, ბერეზინას, ნემანისა და დნეპრის სათავეების გასწვრივ მდებარე ტერიტორიას მოიცავდა. ასეთი გეოგრაფიული მდებარეობა ამ სამთავროსათვის ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო, სამდინარო გზები მის განვითარებას უწყობდა ხელს. თვით ტერიტორია ტბებით, ჰაობებით და ტყეებით ყოფილა მდიდარი. პოლოცკის მხარე IX საუკუნიდანვე ძველი რუსეთის სახელმწიფოში შედიოდა. უძველეს რუსულ მათიანეში. სადაც ოლეგის კონსტანტინოპოლზე ლაშქრობისა და საზავო ხელშეკრულებაზეა საუბარი, პოლოცკი, რუსეთის სხვა ქალაქებს შორის, მოხსენებულია, რომელსაც თავისი მთავარი ჰყავს და კიევის მთავარს, ოლეგს, ექვემდებარება. პოლოცკი, სამთავროს ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრია. ამას გარდა, პოლოცკის სამთავროში სხვა ქალაქებიცაა განვითარებული: ვიტებსკი, მინსკი, ბორისოვი, დრუცკი, იზიასლავლი, ემენეცი, ორშა, დუდიჩი და სხვ.

ფეოდალიზაციის პროცესი ამ მხარეში ადრე დაიწყო და ასევე ადრე X საუკუნის ბოლოს მოინდომა ამ სამთავრომ რუსეთის სახელმწიფოსაგან გამოყოფა. ვლადიმერ სვიატოსლავის ძემ პოლოცკის მხარე თავის შვილს იზიასლავს ჩააბარა, რომელიც პოლოცკელი მთავრების დინასტიის ფუძემდებლად ითვლება. პოლოცკის სამთავროს პოლიტიკური ცხოვრებისათვის, XI საუკუნეში დამახასიათებელია კიევის მთავრობის წინააღმდეგ ბრძოლა. პოლოცკელი მთავრები რუსეთის ჩრდილო-დასავლეთი ტერიტორიების შემოერთებას, მათ შორის ფსკოვისა და ნოვგოროდის ტერიტორიების შემოერთებასაც ცდილობდნენ. წყაროებიდან პოლოცკის ერთი მთავარი, ვესესლავი, ცნობილია 1068 წელს კიევში აჯანყების დროს; ის, მცირე ხნით, აჯანყებულებმა კიევში მთავრადაც დასვეს. მართალია, ამას არსებითი მნიშვნელობა არ ჰქონია. მე-11 საუკუნის ბოლოსათვის და მე-12 საუკუნის დასაწყისისათვის პოლოცკის მხარე ეკონომიურ აღმავლობას განიცდიდა და მისი ქალაქების ზრდაც შეიძინევა ამ წლებში. მაგრამ მე-12 საუკუნეშივე შინაგანი სისუსტის ნიშნები გამოაჩნდა სამთავროს და შივიდან იწყო რღვევა, წარმოიქმნა პატარა საფეოდალოები, — პოლოცკის, ვიტებსკის, მინსკის, დრუცკისა და სხვ., რომელნიც ერთი-მორეს ეპრძოდნენ. ვლადიმერ ნორომახმა და მისმა შვილმა, მსტისლავმა, არა ერთხელ დაარბიეს პოლოცკის სამთავროს ქალაქები და მოსახლეობა აჰყარეს. ურთიერთშორის მოქიშვე პოლოცკის მთავრებმა ვერ შეძლეს პასუხი გაეცათ და ქვეყანა დაეცვათ ლიტველ ტომთა შემოტევებისაგან. ამ დროს მინსკის სამთავრო ახერხებს ასპარეზზე გამოსვლას, მაგრამ

ქვეყნის გაერთიანება ვერც მინსკმა შეძლო. არ მოხერხდა მინსკისა და პოლოცკის სამთავროებში ძლიერი, დიდი მთავრის ხელისუფლების შექმნა; ქალაქებმა მთავარს ვერ შეუქმნეს საფუძველი წარმატებით ებრძოლა ბოიართა წინააღმდეგ. ამ გარემოებებით ისარგებლა სპოლენსკის სამთავრომ, რომელიც ამ დროისათვის მომძლავრებული იყო და პოლოცკელი მთავრები ეასალებად აქციეს.

ფეოდალური დაქუცმაცებულობის პერიოდის რუსული კულტურა

სამთავროებად დაყოფილი რუსეთის კულტურის სრული სურათის აღდგენა შეუძლებელია, რადგანაც ამ ეპოქიდან ჩვენამდე მხოლოდ უმნიშვნელო რაოდენობის ძეგლებმა მოაღწიეს. რუსეთი ამ მხრივ დიდად დააზარალა მონღოლთა შემოსევამ. ამის გამო წინსვლა კარგა ხანს შეჩერდა რუსეთში, მაგრამ ჩვენამდე მოღწეულ ფრაგმენტებითაც შესაძლებელი ხდება წარმოდგენა ვიქონიოთ იმდროინდელ რუსულ კულტურაზე.

ჩვენ აღნიშნული გვქონდა, რომ ძველი რუსეთის სახელმწიფოს დაშლა, ერთი მხრივ, განპირობებული იყო თვით სახელმწიფოს ცალკეული ნაწილების ზრდით, ადგილობრივი საწარმოო ძალების განვითარებით. ახალი ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული ცენტრების წარმოქმნით. ფეოდალური დაქუცმაცებულობის დროს ძველი კულტურული ცენტრების: კიევის, ნოვგოროდის და ჩერნიგოვის გარდა, არა ერთი ახალი კულტურული კერა გაიზარდა: მდ. კლიაზმაზე მდებარე ვლადიმირი, ვოლინის ვლადიმირი, პოლოცკი, სმოლენსკი, გალიჩი, ტუროვი, ხოლმი და სხვ. კიევის სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ ახლად წარმოქმნილი რუსული სახელმწიფოების ადგილობრივი მთავრები იღწვოდნენ თავიანთი სატახტო ქალაქების გასაშენებლად და გასაღამაზებლად. ყოველი სამთავროს სატახტო ქალაქში ციხე-სიმაგრეები და გალავნები შენდებოდა: ზოგან ხისა და ზოგან ქვის, — იმის მიხედვით, თუ რომელს რა შესაძლებლობა ჰქონდა. თითოეულ სატახტო ქალაქში ციხე-სიმაგრის ტერიტორიაზე ტაძარი და სასახლე შენდებოდა. ყოველი მთავარი თავისი სატახტო ქალაქის გასაღამაზებლად კიევის პბაძედა, მაგრამ, ცხადია, ყველას იმის შესაძლებლობა როდი ჰქონდა, რომ კიევივით გაემართა თავისი ქალაქი. ეს მიმბაძველობა

ზოგან უხეირო შთაბეჭდილებას ჰქმნიდა. მაგრამ საინტერესოა თვით ასეთი მისწრაფების ფაქტი. მხოლოდ თითო ოროლა სამთავროს თუ შეეძლო კიევის მსგავსად დიდი და ლალი მორთულობის შენობები წამოეწყო და აეგო.

ამ მხრივ მე-12 საუკუნის რუსეთის ქალაქებს შორის პირველი ადგილი მდ. კლიაზმაზე მდებარე ვლადიმირს უჭირავს, რომელიც ანდრია ბოგოლიუბსკის დროს სწრაფად განვითარდა და გაშენდა. ანდრიას სახსრებით აგებული „ღვთისმშობლის მიძინების“ ტაძარი აკვირვებდა მე-12 საუკუნის მოწინავე ადამიანებს და იგი სინამდვილეში მე-12 საუკუნის რუსული არქიტექტურის მაღალი საფეხურის დამადასტურებელი ძეგლია. ამ შენობის აგებაში, როგორც ჩანს, დასავლეთ ევროპის ოსტატები იღებდნენ მონაწილეობას (იტალიელები). ტაძრის ფასადი თლილი ქვით არის მოპირკეთებული. ტაძარი შიგნით მდიდრულად იყო მორთული და გალამაზებული (ოქრო, სოფიის კენჭი). ანდრიას სხვა ნაგებობანიც აუგია ვლადიმირში: ციხე-სიმაგრეები, ე. წ. „ოქროს ალყაფის კარები“; სოფ. ბოგოლიუბოვოში (ვლადიმირის მახლობლად) ციხე-სასახლე იყო აგებული, სადაც გამუდმებით ცხოვრობდა თვით ანდრია. ამჟამად ამ შენობის უმნიშვნელო ნაშთია გადარჩენილი. თავის დროისათვის ანდრიას სასახლე სამოქალაქო არქიტექტურის ნიმუშია. იქ სასახლის მთელი ანსამბლი იყო გაშენებული, ქვისაგან ნაგები ტაძრით. რუსეთის მხატვრები ახერხებდნენ რუსი ადამიანების სახისა და იერის მიცემას სასულიერო თემების ხატვის დროს. ხალხური შემოქმედების მაღალ მიღწევებს ეუფლებოდნენ რუსი ოსტატები.

მე-13 საუკუნის დასაწყისში ქ. ვლადიმირში „ღვთისმშობლის მიძინების“ ტაძრის გვერდით აგებულ იქნა „წმ. დიმიტრის“ სახელობის ტაძარი, რომელიც მოპირკეთებულია თეთრი ქვით, რომელზედაც ადამიანები, ცხოველები და მცენარეებია გამოსახული. ეს გამოსახულებანი კი გარკვეულ თემებს გადმოგვცემენ საეკლესიო ისტორიიდან. ვლადიმირ-სუზდალის XII—XIII საუკუნეთა ძეგლებში ქართული ხელოვნების გავლენის კვალიც მოჩანს. თუმცა ამ საკითხის შესწავლა ჯერ დამთავრებულად არ შეიძლება ჩაითვალოს.

დიდი მშენებლობა მიმდინარეობდა აგრეთვე გალიციის სამთავროში, სამწუხაროდ, ამ მუშაობის შედეგები, მტრის შემოსევის გამო მთლიანად დაღუპულია, მაგრამ მათიანის ცნობები გვაქვს გადარჩენილი. ქ. ხოლმის შენობები, დანიელ რომანის ძის დროს აგებული, იშვიათი სილამაზით და სიმდიდრით ყოფილა მორთული.

მე-12 საუკუნის რუსული ხელოვნების უდიდესი მნიშვნელობის ძეგლი იყო, 1942 წლამდე არსებული, (ამ წელს კი გერმანელი ფაშისტების მიერ დანგრეული) ნერედიცის მაცხოვრის ტაძარი, რომელსაც აგრეთვე ქართული ხელოვნების გავლენის კვალი აჩნდა. პროფ. შ. ამა-

რანაშეილის გამოკვლევით (სხვა სპეციალისტების მიერაც გაზარებული) ტაძრის შიდა კედლები შესანიშნავი ფრესკებით იყო მორთული. თავისთავად ცხადია, ასეთი მონუმენტური ძეგლების აგება თვით სამთავროს ძლიერების, მისი სიძლიერის და, რაც მთავარია, კულტურულობის მაჩვენებელი არის. პატარა საფეოდალოებში ასეთი შენობების აგება არ ხერხდებოდა. მთავრის ინიციატივა დიდ წინააღმდეგობას აწყდებოდა (არ იყო საკმაო სახსრები) და ამდენად ასეთ მხარეში XII—XIII საუკუნეებში აგებული ძეგლები ზოგჯერ უზადრუჟ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ძვირფასი სოფიის კენჭის ნაცვლად იაფფასიანი ფერწერაა, თლილი ქვის ნაცვლად უხეიროდ გამოყენებული აგურია. არ არის კედლების სილალე, ჰერი დაბალია, ჩუქურიმაც უხეიროდაა გაკეთებული.

XI—XIII საუკუნეებში ტაძრებს, ციხე-კოშკებსა და სასახლეებს აგებდნენ ქვისა და აგურისაგან, დანარჩენი შენობები უმთავრესად ხის მასალისაგან კეთდებოდა. სამწუხაროდ, იმდროის არცერთი ხის ნაგებობა გადარჩენილი არ არის დღეს. ხუროთმოძღვრებისა და ციხე-კოშკების მშენებლობის განვითარების საფეხური იმდროის რუსეთს ისეთივე ჰქონდა, როგორც სხვა მაღალი კულტურის ხალხებს. ტაძრის მშენებელნი, ციხე-კოშკების მშენებელნი, ოქრომჭედლები, მინაწერის ოსტატები, მხატვრები, ხის მასალის ოსტატები, იარაღის მკეთებელნი, ტანსაცმლის ოსტატები, ცხენის მოკაზმულობის ხელოსნები, წიგნების გადამწერნი და სხვ. ხელოსნები რუსეთს თავისი ჰყავდა. ეს რუსი ოსტატები რუსულ იერს აძლევდნენ ყოველივეს, კულტურის ეს სახეობანი რუსეთის „დაბალი“ მოსახლეობის შემოქმედების ნაყოფია. გაბატონებული კლასი ამ შემთხვევაში მუშტრის როლში გამოდის მხოლოდ. თუმცა მაღალი ოსტატობით შესრულებული ხეივის მუშტრობა იმავე დროს თვით ამ მუშტრის მაღალი კულტურის მაჩვენებელიცაა.

რუსული სასულიერო და საერო ლიტერატურა განაგრძობდა წინანდელ ტრადიციებს. რუსულ ენაზე ძირითადი საეკლესიო ქრისტიანული ლიტერატურა ზომ თარგმნილი იყო მე-11 საუკუნისათვის, მაგრამ ეს მუშაობა მე-12-13 საუკუნეებშიაც გრძელდებოდა. მართებული იქნება აქვე აღინიშნოს, რომ ამის პარალელურად რუსული ორიგინალური საღვთისმეტყველო ლიტერატურაც იქმნებოდა. ამ ხაზით ლიტერატურული ხელოვნების საუკეთესო ოსტატებს ეხედავთ ჩვენ მე-12 საუკუნეში კლიმენტი სმოლიატიჩის და კირილე ტუროველის სახით.

კლიმენტი კიეველი მიტროპოლიტი იყო მე-12 საუკუნის შუაწლებში. მემკვიდრე მას იხსენიებს, როგორც „წიგნობარსა და ფილოსოფოსს. კლიმენტის თურმე უსაყვდურებდნენ იმის გამო, რომ იგი თავის თხზულებებში ეკლესიის მოღვაწე მამებზე კი არ მიუთითებდა, არამედ პომეროსზე, არისტოტელზე და პლატონზე. კლასიკური საბერძ-

ნეთის კულტურა ბიზანტიის გზით, როგორც ჩანს, გარკვეული მიმართულებით გზას იკვლევდა მაშინდელ რუსეთშიაც.

შენახულია კირილე ტუროველის „მოძღვრებანი“. კირილე მე-12 საუკუნის მეორე ნახევარში მოღვაწეობდა. მისი თხზულებანი ორბიტორული ხელოვნების მაღალი დონის მაჩვენებელია. რუსეთში ეროვნული წმინდანების პანთეონი წარმოიქმნა და სწორედ ამის მიხედვით დამუშავდა ამ წმინდანთა ცხოვრების აღწერის ჟანრიც. რა თქმა უნდა, ნიმუშად ბიზანტიური აგიოგრაფიული ლიტერატურა იყო აღებული, მაგრამ რუსეთის სოციალურ და პოლიტიკური ცხოვრების ქარგაზე იქო მოცემული რუსი წმინდანის ცხოვრების აღწერილობა. კიევის მღვიმეთა მონასტრის მამათა ცხოვრების აღწერილობა საუკეთესო ილუსტრაციას რუსული სასულიერო ქრისტიანული ლიტერატურული შემოქმედებისა.

საერო შინაარსის ლიტერატურა, სამწუხაროდ, მცირედ არის შემონახული ვინემ საეკლესიო. ამ მხრივ პირველ რიგში საყურადღებო არის მათიანეები, ყოველი მთავრის კარზე რომ იწერებოდა დაქუცმაცებული რუსეთში.

ცხადია, დაქუცმაცებული სამთავროების მემათიანენი კიევის მათიანეს ჰბაძავდნენ. გალიციის გაძლიერების პერიოდში, გალიცია-ვოლინიის მათიანე წარმოიქმნა, რომელშიაც ძირითადად ამ სამთავროში მიმდინარე ამბები იწერებოდა. კიევიდან მათიანის წერა გადავიდა პერეიასლავში, აქედან ქ. ვლადიმირში და როსტოვში. საყურადღებოა, რომ ქ. ვლადიმირში, მე-12 საუკუნის ბოლოს, შედგენილ იქნა სრულიად რუსეთის მათიანის კრებული. ასეთი ძეგლის წარმოქმნა იმ მხრივ არის საინტერესო, რომ ქ. ვლადიმირი და იქ მყოფი პოლიტიკოსები თავის თავს უყურებდნენ, როგორც სრულიად რუსეთის ქირისუფლებს. მე-12-13 საუკუნეებში მათიანეების წერის ხელოვნების განვითარება მაღალ საფეხურს აღწევს ნოვგოროდში. აქ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მათიანეები უმთავრესად პოლიტიკურ მოვლენებს აქცევდნენ ყურადღებას და თვით სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული საკითხები შემთხვევით თუ მოიხსენიებოდა, ისიც პოლიტიკური მოვლენების თხრობასთან დაკავშირებით. ასეთივე შინაარსის იყო სხვა საერო ხასიათის ლიტერატურული ძეგლებიც. გამონაკლისს წარმოადგენს თხზულება «Моления Донника Заточника». მკვლევართა დასკვნით, ეს ძეგლი დაწერილი ჰქნდა იყო 1224-36 წლებს შორის, სუზდალის მხარეში. ავტორი ბოიარის საკუთრება, ხოლო იყო ყოფილა და მთავარს დახვდა დაიხსნას ბოიარის მონობისაგან. ის მთავრის ძლიერი ხელისუფლების მომხრე მოჩანს. მთავრის ხელისუფლებას იგი ლოპის-მხეცეებზე ბატონობას ადარებს. ბოიარებს ბოროტ ბატონებს უწოდებს, მეტის-მეტად ორიგინალურია მისი თემატიკა. მას აღწერილი აქვს ღარიბი ადამიანის ზრუნვა

არსებობისათვის და ზოლოპის მდგომარეობიდან თავის დაღწევის მისწრაფებანი. ავტორის აზრით, სამი გზა არსებობს ზოლოპობიდან თავის დასახსნელად: შეიძლება თავისუფალ ადამიანად გახდე, თუ მდიდარ ქალს შეირთავ იმიტომ, რომ სიმამრი გამოისყიდის ზოლოპ სიძეს, მაგრამ ასეთი ქორწინების გზით გათავისუფლებას არ თანაუგრძნობს თხზულების ავტორი. ის წერს, რომ უმჯობესია ციებ-ცხელების ავადმყოფობა შეგეყაროს, ვინემ ამ გზით თავისუფლება მოიპოვო. ავადმყოფობაო. ერთხანს დაგეჯახნის, მაგრამ შემდეგ თავს დაგანებებს, ზოლო ცოლი სიკვდილამდე სიცოცხლეს გაგიმწარებს ყვედრებით—მე გაათავისუფლო, ზოლოპობიდან თავის დასაღწევად მეორე გზად დასახელებულია ბერად აღკვეცა, მაგრამ თვით დანიელი ბერობის შესახებ კარგი აზრის არ არის. დანიელი ასახელებს თავდახსნის მესამე გზას, ეს არის მთავრის საკუთრებაში მყოფ ზოლოპად გახდომა. დანიელი ამტკიცებს, რომ მთავარს ზოლოპად ჰქვიათი და მცოდნე ხალხი სჭირდება. ის უკეთ მოგეპყრობა, ვინემ ბოიარიო. მთავრის სახლში ცარიელი წყლის სმა გერჩიოს, ბოიარის სახლში — თაფლისასო.

მე-12 საუკუნის საერო ხასიათის ძეგლთაგან განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს „თქმულებას იგორის ლაშქრობის შესახებ“. რადგან ამ ძეგლის შესახებ წიგნის შესავალში დაწვრილებით გვაქვს საუბარი, აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ეს ძეგლი შესანიშნავად ასახავს იმ მდგომარეობას, რომელიც მე-12 საუკუნის რუსეთში შეიქმნა პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის შედეგად. აქ მოთხრობილია ნოვგოროდ-სევერსკის მთავრის, იგორის 1185 წელს ყივჩაყებზე გალაშქრება. ავტორი ცხარედ დასტირის თავის სამშობლოში არსებულ მდგომარეობას, რომელიც მთავართა შორის გაჩაღებული შინაომებისა და ყივჩაყთა თარეშებითაა გაჩანაგებული. ის ყივჩაყთა გამარჯვებებს რუსეთის შიგნით არსებულ შინაომებით ხსნის და მხატვრულ ფორმებში აღწერს ამას. თქმულების ავტორი რუსეთის სამთავროების გაერთიანებისათვის მებრძოლი მოწინავე რუსი არის, მას წმინდა პოლიტიკური მიზნები ამოძრავებს და ამ გზით ქვეყნის გამოხსნის პროგრამასაც თავაზობს მის თანამედროვეობას. კ. მარქსი მაღალ შეფასებას აძლევდა „თქმულებას იგორის ლაშქრობაზე“ და აღნიშნავს, რომ „პოემის არსი რუსეთის მთავრების გაერთიანებისაკენ მოწოდებაა, სწორედ მონღოლთა ურდოების შემოსევის წინ“¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. том 29, гл. 16.

რუსეთისა და ბალტიისპირეთის ხალხების ბრძოლა XII-XIII საუკუნეებში გერმანელი და შვედი ღმრთაყობალების წინააღმდეგ

ბალტიის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, მდინარეების-ნემანის, ვისლის, დასავლეთ დვინის და ფინეთის ყურის მხარეებში მე-11 საუკუნისათვის ფინური მოდგმის ტომები ცხოვრობდნენ: ესტები, ლიეები, ლიტები, ლიტველები, ჟმუდი, პრუსები და სხვ. მოსახლეობის ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება, მეჯოგეობა, მეფუტკრეობა, მონადირეობა და მეთევზეობა იყო. მე-12 საუკუნეში ეს ხალხები საზოგადოებრივი განვითარების, შედარებით, დაბალ დონეზე იყვნენ. მცირე ტომობრივ კავშირებს სათავეში მამასახლისები ედგნენ რომელნიც უფრო ძლიერი ტომების ბელადების გარშემო ერთიანდებოდნენ. მე-12 საუკუნეში, დასავლეთ დვინის აუზში მცხოვრები ხალხები პოლოცკის სამთავროს ემორჩილებოდნენ და ხარკს უხდიდნენ. მდ. დასავლეთ დვინის შუა და ზემო დინების მხარეში პოლოცკელ მთავრებს, ციხე-კოშკები ჰქონიათ აქა-იქ აგებული. პოლოცკის ფეოდალებისა და ვაჭრებისათვის ბალტიისპირეთთან უშუალო კავშირს არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. მდ. დასავლეთ დვინით ბალტიის ზღვაში გადიოდნენ და ცნობილ კუნძულ პოტლანდთან სავაჭრო ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ.

ნოვგოროდსაც თავისი გავლენის ქვეშ ჰყოლია მეზობელი ბალტიისპირეთის ტომების ერთი ნაწილი. ეს უკანასკნელიც ხარკს ნოვგოროდელებს უხდიდნენ.

მე-12 საუკუნის დასაწყისში დასავლეთ დვინის ზღვის შესართავთან ჩრდილო გერმანიის ქალაქებიდან წამოსულმა ვაჭრებმა თავიანთი ფაქტორია შექმნეს და ამ მდინარის გზით რუსეთის ქალაქებს უკავშირდებიან: ნოვგოროდს, პოლოცკს და სმოლენსკს. მაგრამ გერმანელები მშვიდობიანი სავაჭრო ურთიერთობით არ კმაყოფილდებიან, მათ მოინდომეს ჯერ ბალტიისპირელი ხალხების დამორჩილება და შემდეგ მათი ტერიტორიის მისაკუთრება. ამ მიზნით ქრისტიანობის გასავრცელებლად იწყებენ მუშაობას. ბალტიისპირელი ხალხები იმ დროს წარმართები იყვნენ. 1184 წელს დასავლეთ დვინის ზღვის შესართავის ცოტა ზემოთ „ავგუსტინის ორდენის“ ბერმა, პოლშტინიელმა მეინჰარდმა, თავისი მხლებლებითურთ, ლიეების სოფელთან, იესკულის მახლობლად დაიბანაკა. რამდენიმე ხნის შემდეგ, აქ ქვის ციხე-კოშკი ააგეს პოტლანდიელმა ოსტატებმა. ამ შენობას აქვე მალე სხვა შენობების აგება მოჰყვა. მეინჰარდს, რომის პაპის განკარგულებით, არქიეპისკოპოსობა უბოძეს. დაიწყო ლიეების ძალით გაქრისტიანება, მაგრამ ძლიერ წინააღმდეგობას წააწყდნენ; ისინი მიუხდნენ თვით მეინჰარდის რეზიდენციას და მისი დანგრევა სცადეს, ალბათ მეინჰარდის მოკვლის მიზნით. მეინჰარდი გაიქცა ლივონიიდან. რომის პაპი არ ცხრებოდა და მისიონე-

რებს გზავნიდა რაინდების რაზმების თანხლებით. მეინჰარდი 1196 წელს გარდაიცვალა გერმანიაში, მისი შემცვლელიც იძულებული შეიქნა გაქცეულიყო. ამ ამბებს მალე მოჰყვა გერმანელ ფეოდალ რაინდების სამხედრო საკოლონიზაციო მოძრაობა ბალტიისპირეთში. ბალტიისპირეთის დაპყრობას, ქრისტიანობის გავრცელების საფარქვეშ. განაგრძობდა ბრემენელი კანონიკი ალბერტი. 1200 წელს რაინდებისა და ვაჰტების თანხლებით, 23 ხომალდით, ალბერტი დასავლეთ დვინის ზღვის შესართავთან შემოვიდა და ადგილობრივი მოსახლეების დასამონებლად ბრძოლა დაიწყო. 1201 წელს აქ ციხე-ქალაქ რიგას ჩაეყარა საფუძველი. გერმანელი გაკოტრებული რაინდები, ნადავლის მოპოვების შემდეგ, სამშობლოში ბრუნდებოდნენ. რომის პაპმა, ინოკენტი III, რაინდობას ლიევის წინააღმდეგ ჯვაროსნული ლაშქრობის მოსაწყობად მოუწოდა. ჩრდილოეთ გერმანიის ქალაქების ვაჰტები ასეთი ლაშქრობის მოწყობის მომხრე იყვნენ და ჯვაროსნებს სახსრებს და ხომალდებს სთავაზობდნენ. იმისათვის, რომ ლიევის ქვეყანაში დამკვიდრებულიყვნენ რაინდები, ალბერტის განკარგულებით, დაიწყო, ბენეფიციუმის წესით, ლიევის მიწების დარიგება. ამასთანავე შექმნეს ახალი რაინდული კორპორაცია — ორდენი, რომელსაც შემდეგში მახვილსანთა ორდენი ეწოდა (ორდენის წევრებს ტანსაცმელზე გამოსახული ჭონდათ ხმალი და ჯვარი). ორდენის კორპორაცია „ძმები-რაინდებისაგან“, მღვდლებისაგან და ორდენის მსახურებისაგან (იარაღის მატარებელთაგან და ხელოსნებისაგან) შედგებოდა. ორდენის სათავეში მაგისტროსი იდგა, რომელსაც განუსაზღვრელი უფლებები ჰქონდა მინიჭებული. 1207 წელს „ძმებმა-რაინდებმა“ ალბერტ ეპისკოპოსისაგან დაპრობილი მიწების ერთი მესამედის მათ საკუთრებაში გადაცემა მოითხოვეს. რომის პაპმა ეს დააკმაყოფილა საგანგებო დოკუმენტის გაცემით. ბალტიისპირეთის ტომები, ლიევი, ესტები, კურონები, სემიგალები და ჰებე, გააფთრებულ წინააღმდეგობას უწევდნენ დამპყრობლებს. დაიწყო ადგილობრივი მოსახლეობის დაუნდობელი ჯლეტა: სოფლებს სწავდნენ, დატყვევებულ მოსახლეობას სცემდნენ, ქალებს იტაცებდნენ. მოსახლეობა პრიმიტიული იარაღით აბა რას განდებოდა ლითონის ტანსაცმელში გამოწყობილი რაინდების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამიტომაც ლიევისი დაპყრობა მცირე ხნის განმავლობაში მოახერხეს გერმანელებმა. ისინი მოიწვედნენ აღმოსავლეთისაკენ, დვინის სათავეებისაკენ. აქეთ კი რუსეთის მთავართა სამფლობელოები იწყებოდა. საფრთხეში ვარდებოდა პოლოცკი, ფსკოვი და ვიტებსკი. პოლოცკის მთავრებს უცდიათ რივის ციხე-გალავნის მოსპობა, მაგრამ ამაოდ. 1222 წელს, სმოლენსკის მთავარს სავაჭრო ხელშეკრულება დაუდგია რიგასთან. იმის შემდეგ, რაც რაინდებმა ლიევის ტერიტორიის დაპყრობა დაამთავრეს. ესტონეთზე იწყებენ შეტევას. მძიმე სურათია აღწერილი ჰენრიხ ლატ-

ვიელის მიერ ესტეტის ქვეყანაში გერმანელი რაინდების მოღვაწეობიდან. მაგრამ ორდენს იმდენი ძალა არ აღმოაჩნდა, რომ მთელი ესტონელი ერის დაკვრით დაეპყრო. ამიტომ ალბერტი გერმანიაში გაემგზავრა ახალი ძალების წამოსაყვანად. გერმანიის რაინდობა მხურვალედ გამოენათურა მოწოდებას, ალბერტი მიმართავს აგრეთვე დანიის ხელმწიფეს ესტონეთის დაპყრობაში მონაწილეობის მისაღებად, ისიც ხომალდებით მოადგა ესტონეთის ნაპირებს და აქ ციხე-ქალაქი რეველ დააფუძნა. მალე გერმანელებსა და დანიელებს შორის წინააღმდეგობა წარმოიშვა. ესტონეთის ხელში ჩასაგდებად შვედეთის მეფეც წამოვიდა, მაგრამ უშედეგოდ. კუნძულ ეზელის მცხოვრებნი და სხვა ადგილების ესტები დაპყრობთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ, მაგრამ ძალა აღმართსა ხნავდა, ესტებს დახმარებისათვის მიუშართავთ ფსკოვისა და ნოვგოროდისათვის, რუსების რაზმები მიშველებია ესტებს და ქვეყნის სხვადასხვა პუნქტებში გამაგრებულან. ციხე-ქალაქი იურიევი (დერპტი) რუსების გარნიზონს დაუკავებია. მაგრამ დაპყრობლებს ახალი ძალებით კვლავ ბრძოლა განუახლებიათ და 1224 წელს, ცხარე ბრძოლების შემდეგ, ესტონეთი მთლიანად ორდენის ხელთ გადავიდა.

1234 წელს რუსებს, იაროსლავ კსევოლოდის ძის მეთაურობით, ბრძოლები კვლავ განუახლებიათ და იურიევის მახლობლად რაინდების რაზმელები დაუშარცხებიათ. 1236 წელსაც ორდენის ერთი რაზმი ლიტველებს დაუშარცხებიათ. ასეთი მარცხის შედეგად, 1237 წელს, „მახვილოსანთა ორდენი“ პრუსიის „ტეცტონთა ორდენთან“ გაერთიანდა და დაპყრობთა ორგანიზაცია საგრძნობლად გაძლიერდა. ესტონეთის დაპყრობით გაძლიერებული ორდენი ნოვგოროდის სამფლობელოს დაუმეზობლდა. ნოვგოროდს საფრთხე შვედეთის მხრიდანაც დაემუქარა. ამ დროს ნოვგოროდს ფსკოვი განუდგა და დამოუკიდებლობის მოპოვებას ცდილობდა, ნოვგოროდელი და ფსკოველი ვაჰრები ვაჰრობაში ერთიმეორეს ეჭიშვებოდნენ. ფსკოველების ვაჰრობა დასავლეთთან მჭიდრო ურთიერობაზე დიდად იყო დამოკიდებული, ამასთანავე ფსკოვი, როგორც განაპირა მხარე. მტრის დარტყმას პირველ რიგში ელოდა და ფსკოველმა ვაჰრებმა და ბოიარებმა გერმანელების ორდენთან საერთო ენის გამონახვა ამჯობინეს და ამ გზით ბალტიისპირეთში თავიანთი ინტერესების უზრუნველყოფა დაგეგმეს. მართალია, ასეთი დათმობა ბოლოს რას მისცემდა ფსკოველებს გარკვეული არ ყოფილა, მაგრამ, როგორც ჩანს, თავის გადარჩენას იმედოვნებდნენ. ოცდაათიანი წლების ბოლოსათვის ისეთი მდგომარეობა შეიქმნა, რომ ვერც რუსები ახერხებდნენ ორდენის მიერ დაპყრობილი ადგილების გათავისუფლებას და ვერც რაინდები შემოდიოდნენ რუსეთის კუთვნილი მიწების სიღრმეში.

მაგრამ იმის შემდეგ, რაც მონღოლთა ურდოები შემოესია რუსეთს და აქაური სამთავროები განადგურდა და გაიძარცვა, სწორედ ამ წლებ-

ში, რომის პაპის დასტურით, დამუშავდა ნოვგოროდისა და ფსკოვის ტერიტორიების ხელში ჩაგდების გეგმა. ახლა ერთიანდებოდა გერმანელების, შვედებისა და დანიელების ძალები. სხვადასხვა მიმართულები უნდა შემოეციათ რუსეთის ამ ორი მდიდარი, მონღოლების მიერ ჯერ კიდევ გაუძარცვავი, ფეოდალური რესპუბლიკის დასაპყრობად.

შვედები 1240 წლის ზაფხულში გამოემართნენ ფინეთის ყურით ნოვგოროდისაკენ. პაპის დახმარებით მოწყობილი ჯვაროსნული ლაშქრობა აერთიანებდა შვედებს, ნორვეგიელებს და ფინელებს. მათ ხელმძღვანელობდა იარლი (პერცოგი) ბირგერი შვედეთის ფაქტიური მმართველი. ლაშქარი მდ. ხევის ნაპირებზე ამოვიდა, იქ, სადაც მდ. ივორა ერთვის ნევას. ნოვგოროდში მაშინ მთავრად მიწვეული ჰყავდათ ალექსანდრე იაროსლავის ძე. ის, ბტრის შემოსევის შესახებ ცნობის მიღებისთანავე, სასწრაფოდ ჯარს აგროვებს და თავისი დრუჟინის თანხლებით მოულოდნელად ესხმის თავს მდინარის პირას დაბანაკებულ შვედებს, რომელთაც გუშაგებიც კი არ ჰყოლიათ, ისე გათამამებული ყოფილან.

1240 წლის 15 ივლისს ბტერს გააფრთხილეს ეკვეთენ ნოვგოროდელები. ნოვგოროდელ მემკთიანეს დაწვრილებით აქვს აღწერილი ეს მნიშვნელოვანი ბრძოლა. იგი ასახელებს 5-6 ნოვგოროდელ მოქალაქეს, რომელთაც არაჩვეულებრივი გმირობა გამოიჩინეს მაშინ: გაბრიელ ალექსის ძეს, იაკობ პოლოჩანინს, სბისლავ იაკუნოვიჩს, ვინმე მიშა ნოვგოროდელს, საბას, რომელმაც ბირგერის კარავის ბოძი გადაჭრა და კარავი წააქცია, და რატიმირს. თვით ბირგერი სახეზე დაჭრა მთავარმა ალექსანდრემ. სასტიკად დამარცხებული შვედები ხომალდებით შველიან თავს. ამ ბრძოლის მოგების შედეგად ეწოდა ნოვგოროდის მთავარს, ალექსანდრეს, ნეველი. მაგრამ აქ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ნოვგოროდელი მემკთიანის მიერ ამ ბრძოლის აღწერილობის თავისებურება. ის ნოვგოროდელ მთავარს მიაწერს გამარჯვების ორგანიზებას, მაგრამ ამავე დროს თვით რიგით მებრძოლთა როლის ხაზგასმაც: ცდილობს, როცა ექვსი მოქალაქის ბრძოლაში მოქმედებას საგანგებოდ გვაუწყებს.

სწორედ ამ წელს, ლივონიის ორდენის რაინდებს, დაუწყიათ შეტევა ფსკოვის სამფლობელოზე. რაინდებს დანიელებიც მიშველებიან და ქალაქი იზბორსკი დაუკავებიათ. ამ ქალაქს ფსკოვის დაცვის საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონია. ფსკოველებს იზბორსკის გათავისუფლება უცდიდათ, მაგრამ ამაოდ. რაინდები ფსკოვის მიდამოებს მოადგნენ და ძარცვადნენ. მართალია. თვით ქალაქის ციხე-გალავნის აღება ვერ მოახერხეს, მაგრამ ფსკოველი პოსადნიკის, ტვერდილო ივანეს ძის, ორდენის წმარეზე გადასვლის შედეგად, რაინდები ქალაქს იბარებენ იმ პირობით, რომ ქალაქის მფლობელად თვით პოსადნიკი ტვერდილო ეცნოთ და ორ-

დენი მისი მფარველი გამხდარიყო რა თქმა უნდა. აქ მარტო პოსადნიკი ტვერდილო კი არ იყო, ბოიართა და ვაქართა წრიდან ერთი ნაწილი უკ-გრდა მხარს გერმანელების ორდენის ხელქვეით მოქცევის გეგმას. დამპყრობლები ახლა ნოვგოროდის უშუალო ტერიტორიების ძარცვას იწყებენ. ნოვგოროდის მახლობელი პუნქტები ლუგა, ტესოვო დაიკა-ვეს, კოპორიეში დროებით სიმაგრე ააგეს. დამპყრობთა რაზმები ნოვ-გოროდს 30-35 კილომეტრით მიუახლოვდნენ კიდეც.

ამ დროს ნოვგოროდში მთავარი აღარ ჰყავდათ; ამის წინ ალექსანდ-რე ნეველთან ნოვგოროდის ჰმართველ წრეებს კონფლიქტი მოსვლიათ. ეპიკრობენ, რომ ალექსანდრეს უფლებისმოყვარულობა „ვეჩესთან“ უთანხმოების ერაიი შიზენზაიგანი უნდა ყოფილიყო. ალექსანდრე მამას-თან, იაროსლავთან, წაჰსულა და თავის საუფლისწულოში, პერეიასლაე ზალესკში, დაუწყია მოღვაწეობა. მაგრამ, როცა მტერი ნოვგოროდის სანახებს მიადგა, ნოვგოროდის „ვეჩეს“ ალექსანდრე ისევ მთავრად მიუწვევია. ცნობილია, რომ მთავარი ნოვგოროდ-ში სარდლობდა, პირველ რიგში, და მას ჯარის წინამძღოლობა ებარა. და რაკი 1240 წელს ალექსანდრემ სახელი გაითქვა მდ. ნევესთან ბრძო-ლაში, ამ გაჭირვების დროსაც მისი იმედი ჰქონიათ და ალბათ ამიტომ მიიწვიეს ამჯერადაც ის ნოვგოროდში.

ალექსანდრე 1241 წელს დაბრუნდა ნოვგოროდში და ნოვგოროდე-ლებისაგან შემდგარი ლაშქრით მტერი კოპორიესთან დაამარცხა და ამ რაიონიდან განდევნა. აქედან ფსკოვისაკენ წავიდა, მაგრამ ახლა სუზდა-ლიდან მოუწვევია დამხმარე რაზმი და გაერაიანებული ძალებით დაეს-ხა მტერს და სასტიკად დაამარცხა. ისე, რომ ფსკოვის მხარეში მტრის ძალები აღარსად დარჩა. აქედან ალექსანდრეს ლაშქარი დერპტის ანუ იურიევის მხარეში გაემართა, რაინდების ლაშქარი კი მის წინააღმდეგ მიიჩქაროდა. ნოვგოროდელების ლაშქარს პოზიციები მაშინ გაყინულ ჩუდის ტბაზე დაუკავებიათ ე. წ. „ყორნის კლდის“ გასწვრივ. ნოვგო-როდელების ლაშქრის ხელმძღვანელობის მიერ ბრძოლის ველის ასეთი არჩევანი მტრის ცხენოსანთა რაზმების მოქმედების შეზღუდვას ისახავ-და მიზნად. ნოვგოროდის მეომრები უმთავრესად ქვეითი ნაწილებისა-გან შედგებოდა. ბრძოლა 1242 წლის 5 აპრილს დაიწყო. გაყინულ ჩუდის ტბაზე შეტევაზე პირველად გერმანელების რაინდი ცხენოსნე-ბი გადმოვიდნენ, რომელთაც ბრძოლაში სოლისებური წყობა ჰქონი-ათ მიღებული. ნოვგოროდის მატიანეში გერმანელების ლაშქრის ასეთი წყობა „ღორის დინგისებურ სვლად“ არის წოდებული. ნოვგოროდის ლაშქრის სარდალს ალექსანდრე ნეველს გათვალისწინებული ჰქონია გერმანელი რაინდების საბრძოლო წყობის ეს თავისებურება და საბა-სუხოდ ძლიერი რაზმები დაუჯგუფებია მარჯვენა და მარცხენა ფრთებ-ზე.

როცა მტერი რუსების საბრძოლო ხაზის ცენტრში „ლორის დინგიტ“ ანუ სოლისებურად შეიჭრა და მცველთა ხაზი გაირღვა, გერმანელები ცხენოსნები იმ კლდოვანმა ნაპირმა შეაფერხა, რომლის გასწვრივ რუსების მებრძოლთა ცენტრი იდგა. გერმანელებს ამ გარღვევით დერეფანი უნდა შეექმნათ, რომლითაც ძირითადი ძალებით ნოვგოროდელები-სათვის ზურგიდან უნდა მოეცლოთ. მაგრამ ოსტატურად შერჩეულმა პოზიციამ და კლდოვანმა ნაპირმა გერმანელების სოლი ჩაქეტა, ხოლო მარჯვენა და მარცხენა ფრთებზე წინასწარ დაჯგუფებულმა ძლიერმა რაზმებმა მტერს გასაქანი არ მისცეს და ის იძულებული შეიქნა გაქცევით ეშველა თავისათვის. მაგრამ ახლა უკან გაქცევაც პრობლემა გახდა. აპრილში ტბაზე ყინული ისე მტკიცე არ იყო, რომ მძიმედ ჯავშანში ჩამჯდარი ცხენოსნების პანიკური უკანდახევა ადვილად აეტანა. ყინული მრავალ ადგილას გაიშხარა და ნაპრალები არაერთ ადგილას გაჩნდა. სასტიკად დამარცხებული მტერი ყინულის ნაპრალებში ცვივოდა და ილუპებოდა. გერმანელების ორდენი იძულებული შეიქმნა ნოვგოროდელებისაგან ზავი ეთხოვა. ისინი ზელს იღებდნენ ნოვგოროდის ტერიტორიაზე. რაინდების აღმოსავლეთისაკენ ლტოლვა ამის შემდეგ ეროხანს შეჩერდა. კ. მარქსი გერმანელების ამ მარცხის შესახებ ერთგან შენიშნავს: „ალექსანდრე ნეველი გამოდის გერმანელი რაინდების წინააღმდეგ, ამარცხებს მათ ჩუდი ტბის ყინულებზე, ასე რომ გაიძვრები საბოლოოდ მოიცილეს რუსეთის საზღვრებიდან“-ო¹.

ამრიგად, პოლიტიკურად დაქუცმაცებული რუსეთი სერიოზული საფრთხის წინაშე იდგა მაინც. ადგილობრივი ინტერესები ჩრდილაკენ საერთო რუსულ ინტერესებს, მაგრამ ეს სრულიადაც იმას არ ნიშნავს რომ პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის პერიოდში არ არსებობდა გაბატონებული კლასის მოწინავე წრეები, რომელთაც შექმნილი მდგომარეობა არ ესმოდათ. რუსეთის სამთავროთა გაერთიანების იდეა არ გამქრალა. მაგრამ ქვეყნის გაერთიანების სხვა პირობები იყო ამისათვის საჭირო, რაზედაც საუბარი შემდეგ გვექნება.

¹ კ. მარქსის ქრონოლოგიური ამონაწერები. იხ. პ. დროზდოვის „მოსკოვის სახელმწიფოს წარმოქმნა“ ქართულად. დამატება — მარქსი, ლენინი და სტალინი მოსკოვის სახელმწიფოს წარმოქმნის შესახებ. გვ. 72.

სარჩევი

ძველი რუსეთის ისტორიის ძირითადი წერილობითი წყაროები	3
საეკლესიო (სასულიერო ხასიათის) ლიტერატურა	14
უცხო ენაზე არსებული წყაროები	15
ძველი რუსეთის სახელმწიფოს წარმოქმნა	16
ძველი რუსეთის სახელმწიფოს პოლიტიკური წყობილება და დიდი მთავრების საშინაო პოლიტიკა	39
ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება რუსეთში	52
საზოგადოებრივი ურთიერთობა ძველი რუსეთის სახელმწიფოში	60
მონები	62
რიადოვინი	66
ზაკუპი	66
სმერდი	67
იზგორი	68
დაქირავებულნი	69
კლასთა ბრძოლა ძველი რუსეთის სახელმწიფოში	70
ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება და პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის პროცესი ძველ რუსეთში	75
ფეოდალური შინაომები რუსეთის სახელმწიფოში	84
ძველი რუსეთის მეზობლები. ცნობები ხაზართა შესახებ	92
ვოლგისა და კამის ბულგარელები	98
ცნობები პაქანიეების შესახებ	101
ცნობები ყივჩაყთა შესახებ	103
ცნობები პოლონეთის ძველი ისტორიიდან	106
ძველი რუსეთის დიდი სამთავროს ურთიერთობა მეზობელ სახელმწიფოებთან და ხალხებთან	109
რუსეთის დიდი სამთავროს ურთიერთობა ხაზარეთთან, პაქანიეებთან, ვოლგის ბულგარეთთან და ყივჩაყებთან	124
ძველი რუსეთის ურთიერთობა პოლონეთის სახელმწიფოსთან	133
ძველი რუსეთის ურთიერთობა გერმანიასთან, რომის პაპთან, საფრანგეთთან, ინგლისთან და ნორვეგიასთან	135
კულტურა ძველ რუსეთში	137
ძველი რუსეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე აღმოცენებული ძირითადი ფეოდალური პოლიტიკური ერთეულები	144
ნოვგოროდის პოლიტიკური წყობილება	147
ფსკოვის ფეოდალური რესპუბლიკა	157
როსტოვ-სუზდალის სამთავრო	159

გალოცისა და ეოლინის სამთავრო	164
პოლოცისა და შინსკის სამთავრო	171
ფეოდალური დაქუცმაცებულობის პერიოდის რუსული კელტურა	173
რუსეთისა და ბალტიისპირეთის ხალხების ბრძოლა XII—XIII საუკუნეებში გერმანელი და შვედი დამპყრობლების წინააღმდეგ	178

რედაქტორი ქ. ჩიქოვანი
მხატვრული რედაქტორი შ. ნიორაძე
ტექნიკური რ. ქოხაძე
კორექტორი ლ. ლეიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16/IX-68 წ., ქალაქის ზომა 60X90/16-
ნაბეჭდი თაბახი 11,75. სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 11,18.

ტირაჟი 2000.

უფ 08508.

შეკვ. № 3403.

ფასი 53 კაპ.

გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი, კამოს ქ., 18.
Издательство «Ганатлеба», Тбилиси, ул. Камо, 18.

1968

საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს ბეჭდვითი სიტყვის
სახელმწიფო კომიტეტის მთავარპოლიგრაფრეწველობის სტამბა № 5,
ქუთაისი, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 11.

Типография № 5 Главполиграфпрома Государственного комитета
Совета Министров Грузинской ССР по печати,
г. Кутаиси, пр. И. Чавчавадзе, 11.